

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ

В.С. ВЛАСОВ

Історія української культури від середньовіччя до початку новітньої доби

*Навчальний посібник до курсу за вибором для 10-11 класів
суспільно-гуманітарного напрямку загальноосвітніх
навчальних закладів*

Київ
Педагогічна думка
2012

УДК 930.85(477)''04/20''(07)
ББК 63.3(4Укр)4/64-7я7
В58

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту педагогіки НАПН України
(протокол №12 від 12 грудня 2011 р.).*

Рецензенти:

Кульчицький С. В., доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту історії України НАН України.

Гупан Н.М., доктор педагогічних наук, професор, провідний науковий співробітник лабораторії історії педагогіки Інституту педагогіки НАПН України.

Власов В. С.

В58 **Історія** української культури від середньовіччя до початку новітньої доби: навчальний посібник до курсу за вибором для 10–11 класів / Власов В.С. — К.: Педагогічна думка, 2012. — 128 с.
ISBN 978-966-644-276-8

УДК 930.85(477)''04/20''(07)
ББК 63.3(4Укр)4/64-7я7

ISBN 978-966-644-276-8

© Інститут педагогіки НАПН
України, 2012
© Власов В.С., 2012
© Педагогічна думка, 2012

З М І С Т

РОЗДІЛ 1

Українська культура розвиненого середньовіччя

1.1. Суспільство Київської Русі. Повсякденне життя русичів	4
1.2. Освіта, писемність та література	11
1.3. Архітектура	22
1.4. Образотворче мистецтво	26

РОЗДІЛ 2

Українська культура пізнього середньовіччя

та початку ранньої нової доби

2.1. Умови розвитку культури. Буденне життя.	34
2.2. Церковне життя.	41
2.3. Освіта та книговидання.	46
2.4. Містобудування та архітектура	49
2.5. Образотворче мистецтво	54

РОЗДІЛ 3

Українська культура ранньої нової доби

3.1. Умови розвитку культури. Освіта	61
3.2. Вплив церкви на розвиток культури.	64
3.3. Література та розвиток філософських ідей	67
3.4. Містобудування та архітектура	70
3.5. Образотворче мистецтво	76

РОЗДІЛ 4

Українська культура XIX ст. — початку XX ст.

4.1. Умови розвитку культури	86
4.2. Національне відродження. Формування української модерної нації	96
4.3. Літературний процес. Наука.	101
4.4. Громадівський рух та національне відродження	110
4.5. Архітектура та образотворче мистецтво	116

Розділ 1

Українська культура розвиненого середньовіччя

1.1. Суспільство Київської Русі. Повсякденне життя русичів

Зародження держави у східних слов'ян — предків українців — розтяглося на кілька століть. На жаль, ми ніколи не довідаємось, із яких повсякденних подій цей період складався. Час зберіг для нас лише найвагоміші — такі, які через брак вірогідних свідчень і точних дат можна було б називати радше віхами. Йдеться про спорудження на берегах Дніпра укріпленого городища, названого на честь засновника Києвом, і про відносини полянських князів із наймогутнішими тогочасними володарями — візантійськими імператорами та хозарськими каганами. Перші відчули силу молодого полянського князівства. Другі — змусили коритися своїй волі. Можливо, саме підлеглість Хозарії трохи уповільнила державотворення, так бурхливо засвідчене Києм. Про це, зокрема, читаємо в літопису: «По смерті братів Кия, Щека й Хорива знайшли полян хозари й ска-зали: «Платіте нам данину»». Та мешканці Середнього Подніпров'я блискуче впорались із суворими випробуваннями, вийшовши з нього з неоціненним здобутком — державою, згадками про яку рясніють чужоземні джерела від другої половини 9 ст.

Відавна живучи *племенами*, вони час від часу об'єднувались у значно більші спілки — *племінні об'єднання*, або *союзи племен*. Проіснувавши трохи, такі союзи розпадалися, а замість них згодом утворювалися нові. Власне, великими об'єднаннями слов'янських племен були і *венеди*, і *анти*, і *склавини*. На думку дослідників, вони склалися з дрібніших союзів племен. Назви *східнослов'янських племінних союзів*, що дожили до часів утворення держави, зберіг *літопис «Повість минулих літ»* — найдавніше писемне джерело, що творилося на наших теренах. Так, на території України, за літописом, мешкало сім племінних об'єднань: *поляни, деревляни, волиняни, хорвати, уличі, тиверці та сіверяни*. Звертаємо вашу увагу, що поряд із назвою «волиняни» літописець вживає ще дві — *дуліби* та *бужани*. Більшість сучасних дослідників переконані, що всі три назви стосуються одного племінного союзу, при цьому «дуліби» — найдавніша назва, а дві наступні виникли згодом. Що ж до узвичаєних нині термінів «племінні об'єднання», або «союзи племен», то їх літописець не вживав, а послуговувався словом «княжіння», тобто володіння князя. «*А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в деревлян було княжіння своє...*» — читаємо на сторінках «Повісті минулих літ».

Доповнивши свідчення літопису археологічними знахідками, вчені дійшли висновку, що племінні союзи дулібів, деревлян, полян, сіверян, хорватів, уличів і тиверців відавна мали тісні взаємовідносини, адже вони були подібними за мовою, звичаями, мали спільне склавино-антське походження і відрізнялися за цими ознаками від су-

сідніх північно-західних та північно-східних східнослов'янських племен. Отож названі них засвідчує літопис. Влада князів була спадковою, тобто передавалася від батька до сина. Слов'янські князі мали віддане оточення — воїнів-*дружинників*. Ними ставали вихідці із шанованих, близьких до князя родин. Основним заняттям дружинників була служба в князівському війську, за що вони отримували щедрі винагороди. Отож на відміну від давніших часів, коли воїнами за потреби ставали всі дорослі чоловіки племені — землероби й ремісники, дружинники були професійними вояками. Князі та їхні дружинники мешкали у великих племінних центрах — *городищах* — укріплених поселеннях-фортецях, які поступово перетворювалися на міста.

Як виникали міста.

Які особливості тогочасної міської забудови.

Руські землі 9—10 ст. у скандинавських джерелах названо «країною градів», — так багато виникло тоді укріплених поселень-фортець. Що ж до найдавніших східнослов'янських міст, то, на думку істориків, розбудова їх сягає кінця 8—9 ст. Виникали вони переважно на основі племінних центрів — *городищ*, щоправда не кожному городищу судилося стати містом. За сприятливих політичних та господарських обставин укріплені поселення — центри державної влади — набували значення осередків ремесла й торгівлі, ставали центрами відправлення релігійних культів і місцем оборони від нападників, тобто перетворювалися на власне *міста*. У 9 — на початку 11 в. на Русі налічувалося вже близько 30 великих міських центрів з укріпленнями-фортецями.

Споруджена фортеця — своєрідний зародок міста. Великі міста склалися переважно з трьох частин. Перша — це *дитинець*, найстаріша частина міста, фортеця, укріплена стінами, валами й ровами. На дитинці будували князівські та боярські двори. Від часів хрещення Русі саме тут розташовувалися найважливіші церкви та собори. Розміри дитинця могли бути різними: від 10 гектарів (у найбільших містах — Києві, Переяславі) до 0,5—1 гектара.

Нижче дитинця простягався *окольний «город»* (інша назва — *поділ*). Найчастіше його облаштовували від глухого боку дитинця і теж оточували укріпленнями. Ця частина тогочасного міста сягала у великих містах 50—100 гектарів. Саме тут мешкали *ремісники* та *купці*, тут був торговий майдан, численні церкви й монастирі.

Поза міськими укріпленнями розташовувалися передмістя — *сторони*, або *кінці*. Їх заселяли ремісники певної спеціальності: кожум'яки селилися біля води, гончарі — біля виходу глини тощо.

Забудова давньоруських міст була менш щільною, ніж забудова міст Західної Європи та Візантії. Зате залишалася земля для присадибних садків.

Будівлі розташовували рядами, між якими лишали проїзд — вулицю. Напряму вулиць давньоруського міста нерідко залежав від рельєфу місцевості. Сходилися вони до торгової площі, біля міських брам чи дитинця. Головна вулиця пролягала здебільшого від головної брами окольного «города» до дитинця. Вулиці вимощували дерев'яними настилами.

Реконструкція неукріпленого поселення та середньовічного міста

Що визначало буденне життя русичів

Більшість тогочасного населення Русі мешкало в селах. Ще за часів Київської Русі неукріплені поселення називали **селами**, згадки про них є вже в перших угодах русичів із візантійцями. Села розміщувалися групами на відстані 0,5—3 км. Здебільшого села налічували півтора-два десятки жител. За основний будівельний матеріал правило дерево. Житла русичі заглиблювали в землю на 30—80 см, іноді й більше, тому їх називають напівземлянками. У таких спорудах було затишно, вони швидше нагрівалися й довше тримали взимку тепло, а в літку — зберігали прохолоду. Давньоруські житла — це квадратні в плані зруби з двосхилим дахом і дощатою підлогою. Мали в кутку піч з глини або каменю, яку топили «по-чорному», тобто так, що дим виходив крізь двері чи невелике вікно, чи просто крізь солом'яний дах.

Селяни вирощували ячмінь, овес, згодом жито та пшеницю. З городини знали ріпу, капусту, редьку, огірки, буряк, моркву, горох, цибулю й часник. Серед плодових дерев культивували вишню, сливу, яблуні, волоські горіхи. З тварин розводили велику й дрібну рогату худобу, свиней, овець. Помічниками в господарствах були воли та коні. Живучи поміж лісів, у краю річок та озер, русичі не нехтували тисячолітнім мисливським і рибальським досвідом. Знали бджільництво. Полювання та бджільництво давало змогу отримувати не лише додаткові харчі, а й хутро, мед і віск — чи не найцінніші товари, які русичі збували сусіднім народам.

Міста заселяли переважно ремісники різних спеціальностей. Чимало мешканців міст жило з торгівлі. У великих містах мешкали князівська родина, бояри, дружинники, служителі релігійних культів тощо.

У містах садиби простолюдю займали невеликі ділянки землі. Свої помешкання давньоруські городяни розташовували в глибині двору. Це були здебільшого однокімнатні, з глиняною долівкою, заглибленою на 20—70 см у землю будівлі, площею не більше 18—20 м². Споруджували також господарські приміщення: навіси, клуні, хліви. Припаси ховали в господарських ямах.

Садиби й житла представників заможних верств були багатші й просторіші. У Києві археологам пощастило знайти рештки жител із декількох приміщень, які належали, можливо, купцям. Князі та бояри мешкали у двоповерхових хоробах з багатьма приміщеннями.

У князівських палацах, боярських хоробах завжди було гамірно. Тут чатували дружинники, метушилися слуги, юрмилася челядь. Звідси віддавалися накази, тут судили й урядували, сюди звозили данину й податі. У просторих **грудницях** — великих залах, де збиралися **гриди** — дружинники-охоронці князя, часто відбувалися бенкети.

Попрацюйте з історичним джерелом

В одному з тогочасних творів натрапляємо на опис бенкету: «При обіді стояло багато посуду золотого й срібного, великі срібні позолочені чаші, кубки і чарки. Було багато різних страв: тетереви, гуси, лебеді, журавлі, рябці, голуби, кури, зайці, оленина, вепровина, телятина, воловина, всякі напої: вино, мед чистий і варений з перцем, квас. Бенкетували до пізньої ночі, з гусями й дудками, була велика забава з приятелями і сміхунами, танці, співи. Багато кухарів трудилося, обливаючися потом, слуги бігали, носячи тарілки, інші обережно махали віялами для прохолоди, інші тримали срібні умивальниці, інші — посуд з гарячою водою...»

Яке враження справило на вас цей опис бенкету в заможного русича? Що дізналися про наїдки тих часів, як відбувалося свято? Хто, на вашу думку, міг дозволити собі таке святкування?

Яким було вбрання русичів

Заможні міщани — бояри та дружинники — вбиралися в дороге вбрання, для пошиву якого використовували візантійські шовкові тканини-*паволоки*, а також хутро, коштовності та шкіру. Найрозкішніший елемент костюму — плащ, край якого обшивалися золототканими стрічками, смугами дорогого хутра, а поли оздоблювалися золотою вишивкою, нашитими орнаментованими бляшками із золота та срібла. Плащі накидали на плечі й застібали на правому плечі застібкою-*фібулою*. Обов'язковим елементом вбрання привілейованих верств був *пояс*. Князівський пояс та пояс знатного дружинника був своєрідним символом його відваги й багатства. Ходити ж непідперезаним вважалося непристойним. Довершували костюм ошатні шкіряні чоботи.

Князівський костюм набув усталеного вигляду на кінець 10 — початок 11 ст. Його елементами були довга верхня сорочка з дорогих тканин, плащ-корзно, штани та чоботи гарно вичиненої та фарбованої переважно в червоний чи зелений колір шкіри. Доповнювала його шапка із хутряною опушкою, діадема та барма — комір-наплічник із коштовностей.

Княгині, боярині та багаті городянки поверх сорочок також носили довгий верхній одяг з ширшими, ніж у сорочок, рукавами. Багаті жінки прикрашали себе золотими й срібними ланцюжками, намистами, сережками, прикрасами із золота й срібла.

Свої особливості мало вбрання купців. Торговий люд віддавав перевагу лляним сорочкам і вовняним каптанам. Одяг бідніших мешканців міст був, зрозуміло, скромнішим. Чоловіки носили короткі, до колін, полотняні домоткані сорочки й штани.

Жіночі сорочки завжди були довгими і навіть влітку обов'язково поєднувалися або з поясным одягом, або з верхнім платтям.

Теплим верхнім одягом, який носили чоловіки і жінки усіх верств давньоруського населення, були кожух і свита. Різні верстви населення шили кожухи з хутра різної якості

й ціни. Князі, бояри, багаті дружинники та купці ходили в кожухах із білки, горностає, куниця, а міський простолюд та селяни — із ведмеда, овчини та козячих шкур.

Родина князя Святослава Ярославича перед Христом. Мініатюра «Ізборника» 1073. Москва, Державний історичний музей.

Реконструкція князівського одягу. Художник З. Васіна

Роздивіться сторінкову мініатюру, яка є одним з перших давньоруських групових портретів реальних людей — князя Святослава Ярославовича та його сім'ї. Як одягнений князь, у що взутий, який має головний убір? Чи є щось характерне в його зовнішності? У що вдягнена княгиня та діти?

Як розвивалося сільське господарство та ремесла

Провідним заняттям руського населення було сільське господарство. Чільне місце, як і раніше, посідало **рілляництво**. У цій галузі господарства відбулися зміни як у застосуванні техніки, так і в доборі та способах вирощування рослин. Русичі навчилися застосовувати *плуг*, що значно поліпшило якість оранки, дозволило ефективніше боротися з бур'янами й відновлювати родючість ґрунту. Якщо спершу на наших землях вирощували менш вибагливі зернові культури (ячмінь, овес), то згодом почали віддавати перевагу пшениці, житу. Удосконалювалося й **городництво**. Селяни вирощували різноманітні овочі: капусту, ріпу, огірки, гарбузи, часник, моркву, буряки, цибулю. Плекали наші предки й сади, віддаючи перевагу яблуням, грушам, сливам, вишням. Важливою галуззю сільського господарства було **тваринництво**: русичі розводили велику рогату худобу, свиней, овець, коней. На сільськогосподарських роботах застосовували коней. Значного поширення набули й сільськогосподарські промисли: мисливство, рибальство та бджільництво. За тих часів існували навіть окремі села, мешканці яких спеціалізувалися на певному промислі.

За підрахунками дослідників, в Київській Русі ремісники знали близько 70 спеціальностей. Провідною галуззю ремісничого виробництва був видобуток заліза. Залізо руські майстри-металурги добували з болотяної руди, що її плавили в спеціальних сиродутних горнах. Осередки видобутку заліза були в багатьох містах і селах. Деякі з них взагалі лише на цій справі й спеціалізувались, як, скажімо, місто Городеськ на Тетереві (тепер село Городське в Житомирській області). Надзвичайного поширення набуло й **металообробне ремесло**. Археологи твердять, що в руських землях ковалі виготовляли із заліза 150 різних виробів — знаряддя праці, ремісничі інструменти, зброю, предмети хатнього начиння. Майстри ковальської справи досконало володіли такими способами залізообробки, як кування, зварювання, обточування, полірування тощо.

Одним із найпоширеніших видів металообробного ремесла було *художнє литво*. Давньоруські майстри відливали безліч предметів — від малесеньких гудзиків до церковних дзвонів. Прикладом художнього литва є велике мідне панікадило, знайдене в Києві на Подолі. На бронзових ланцюгах підвішено широкий, оздоблений орнаментом обруч, обабіч — штири для свічок, перед якими стоять птахи — дивовижні жар-птиці, символ світла. Панікадило прикрашено також знаками сонця і вогню.

Значного поширення на руських теренах набули кування та карбування міді, срібла й золота. Прикладом майстерного карбування є ікона апостола Павла, знайдена в Софійському соборі. Ікону виконано на дуже тонкій мідній платівці і вкрито позолотою.

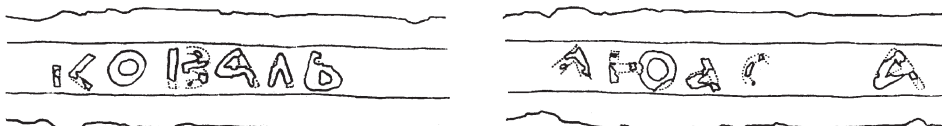
Полюбили руські золотарі оздоблювати свої вироби інкрустацією золотом і сріблом. Це оздоблення робилося так: у розпеченому залізі зубильцями наводили рисунок, після чого в нього забивали золотий або срібний дріт. Золотарські вироби прикрашали також черню, сканню, позолотою. Втім, у найкоштовніших речах поєднувалося кілька технік оздоблення. З-поміж прикрас найпопулярнішими були браслети, колти, персні.

Поважною справою було й *гончарство*. Місцеві гончарі виробляли з кераміки безліч речей, у тому числі дитячі забавки. А від 10—11 ст. навчилися виготовляти кераміку, вкрити поливою. Крім названих, розвивалися й інші ремесла: обробка кістки, дерева й каменю, виготовлення цегли й вапна, кравецтво, шевство, обробка шкур, ткацтво тощо.

Осередками ремесла й торгівлі за часів Київської Русі були *міста*. За підрахунками вчених, на середину 13 ст. було щонайменше 54 міста в Київській землі, 75 — в Чернігівській, 28 — в Переяславській, 94 — у Волинській, 46 — в Галицькій. Серед них були такі великі, як Київ, Чернігів, Галич, Володимир-Волинський, площа яких наближалась або перевищувала 100 гектарів. Проте значно більше було малих міст і маленьких містечок. На середину 13 ст. в Києві мешкало понад 50 тис. чол., у Галичі та Чернігові — не менше 35—40 тис. У Володимирі, Василеві жило близько 20 тис. чол., у Переяславі та Білгороді — близько 15—17 тис., Вишгороді — близько 12 тис. У таких містах, як Новгород-Сіверський, Луцьк, Перемишль, Любеч, жило по 3—5 тис. чол., у більшості міст — від 300 до 1 тис. чол.

Меч 11 ст. з околиць Києва

Прочитайте напис на мечі. Про що свідчать подібні пам'ятки?

Попервах торгівля як галузь господарського життя являла собою обмін товарами, згодом у ній дедалі більше починали важити гроші. Торгівлю поділяють на внутрішню та зовнішню — а *купці-гості* виступають в обох головними дійовими особами.

На розвитку зовнішньої торгівлі позначилося розташування руських земель на перетині важливих міжнародних торговельних шляхів. Це — і відомий вам шлях «із варяг у греки», і суходільні Грецький та Залозний шляхи. На початку 11 ст. виник суходільний шлях із Києва до верхньодунайських міст, що пролягав по землях Південно-Західної Русі, Польщі, Моравії, Богемії. Протягом 12—13 ст. відбувався бурхливий розвиток внутрішньої торгівлі між руськими землями-князівствами.

*Ливарна форма
для виготовлення колтів.
Колт 12—13 ст.
Роздивіться
ливарну форму
для виготовлення колтів.
Поясни
як виготовляли
ці прикраси.*

Спершу на руських землях ходили карбовані гроші інших держав — здебільшого арабські срібні монети. Першим почав карбувати власну монету Володимир Великий. Ви вже знаєте про його срібники й златники. Після Володимира свої гроші карбували Святополк Володимирович та його брат Ярослав Мудрий. Ці монети, хоч і поклали початок вітчизняній монетній справі, проте не відіграли особливої ролі в господарському житті Русі. До нашого часу дійшло близько 340 давньоруських монет.

Від середини 11 ст. набули поширення гроші у вигляді злиwkів срібла усталеної маси та форми — **гривні**. На наших теренах були відомі гривні двох видів — київські шестикутні та чернігівські плескаті. Використовували також вагове срібло. Однак кількість грошей (грошова маса) не встигала за розвитком торгівлі, і тому в 12—13 ст. в обігу знову (як за давніх часів) з'явилися **шкіряні гроші** — шкурки білки й куниці. Проте, на відміну від давніших часів, обіг хутряних грошей контролювала держава, визнаючи як гроші шкурки певної якості (без хутра, з головою і лапами — ніби опломбовані) та встановлюючи співвідношення таких грошових одиниць зі сріблом.

Як було організовано суспільство Київської Русі

Суспільний устрій визначає відносини між усіма членами суспільства. Це певний усталений у суспільстві порядок, який дає змогу облаштувати спільну життєдіяльність усіх членів суспільства через їх належність до певних спільнот. Такі спільноти для середньовічного суспільства (а саме таким було суспільство Київської Русі) називають **верствами (станами)**.

Верстви руського суспільства мали неоднакові права. Тому їх умовно розташовують один за одним — у міру розширення або звуження прав, так, ніби зводять уявну піраміду, яку дослідники називають **соціальною**.

На верхівці соціальної піраміди руського суспільства були **князі**. Цій верстві належала найбільша влада в державі. Князі були й найбільшими землевласниками. Спершу князівські роди мало кожне племінне об'єднання східних слов'ян. Згодом князем у руських землях міг бути лише представник родини Рюриковичів. Главою держави і найвпливовішим князем був великий князь київський. У столицях земель-князівств сиділи удільні князі. Кожне ж князівство поділялося на дрібні волості, якими теж правили князі. Щоправда, міжкнязівські відносини не набули на наших теренах законодавчого регулювання. Тому на всіх щаблях князівської верстви спалахували гострі сутички в боротьбі за владу. Важливо, що на відміну від інших верств тодішнього суспільства князівська верства була найбільш закритим станом, до якого можна було належати тільки за народженням. Тільки син князя міг бути князем.

Крім князів до панівних верств належали **бояри**. У літописах вони згадуються поряд із князем від 10 ст. Боярські роди формувалися з місцевої родоплемінної знаті, а також із впливових дружинників, які за військову службу отримували від князів земельні маєтки. Разом із князями бояри становили правлячу верхівку держави та князівства. Боярська верства, так само, як і князівська, не була однорідною. Дослідники вказують, що з-поміж

руських бояр були бояри великі й малі. Великі бояри ставали воєводами, тисяцькими, князівськими канцлерами, а малі — соцькими, десяцькими, тіунами (управителями маєтків), дворецькими тощо.

Привілейованою групою руського суспільства були дружинники — професійні вояки. Вони не лише брали участь у воєнних походах, а й обіймали певні урядові посади. За вірну службу князеві дружинники отримували грошову винагороду, а також землю, що ставала їхнім **умовним володінням**, тобто належала доти, доки дружинник служив своєму сюзеренові-князю.

Із запровадженням християнства як державної релігії з'являються служителі нової релігії — **духівництво: священники, єпископи** (особи, що займали одну вищих посад у церкві), **митрополит** (вищий сан, який підпорядковувався лише патріархові). Становище духівництва було зумовлене тією роллю, яку відігравала церква. Духівництво — найосвіченіша верства тогочасного суспільства. Воно впливало не тільки на духовне життя, а й на світське, особливо на царину культури.

Посередині суспільної піраміди розташовано *міську заможну верхівку*, а також купців та ремісників.

На нижніх шаблях соціальної піраміди руського суспільства перебував простолюди: *смерди, люди, закупи, рядовичі, челядь, наймити, холопи, ізгої*.

Найчисленніша група тогочасного населення — селяни-**смерди**. Вони були особисто вільними, мали власне господарство, землю, мешкали в князівських селах і платили князеві данину.

Селян у писемних джерелах названо ще й просто **людьми** — здебільшого ця назва стоується мешканців сільських громад.

Якщо смерд через якісь обставини втрачав власне господарство, то він міг позичити гроші — «купу» — у землевласника, але цю позику мусив відробити. Отож селянин, який працював «за купу» в господарстві пана, звався **закупом**. Відпрацювавши борг, такий тимчасово залежний селянин ставав вільним. Різновидом закупів були й рядовичі, адже обставини перетворення смерда на закупа закріплювалися в договорі-ряді. Звідси й вилтачують назву «рядович».

До багатьох русичів застосовували назви **наймит, челядин**. Якщо наймити працювали в умовах наймання, залишаючись особисто вільними, то челядь була невільною — її продавали, дарували, передавали в спадщину. До челяді потрапляли здебільшого полонені.

У повній власності пана перебували й **холопи**. Проте холопство не було довичним. Із тогочасних джерел довідуємося, що за гарну службу холопа могли відпустити на волю. Однак невідомо, як часто таке траплялося.

Особливу групу населення становили **ізгої**. Так називали людей, які з різних причин випадали зі свого звичного середовища, втрачали з ним зв'язок. Ізгоями, зокрема, ставали смерди, які втрачали землю й господарство. Так само ізгоями називали князів, які не мали землі й столів. Проте, на відміну від челяді й холопів, ізгої були особисто вільними людьми.

1.2. Освіта, писемність та література

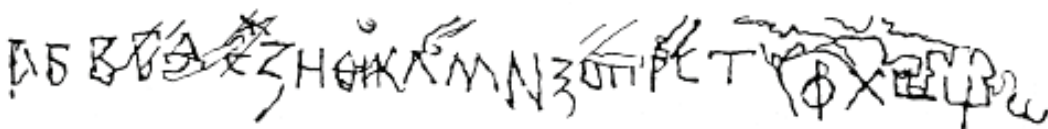
Що відомо про розвиток української мови за часів Київської Русі

Погодження українського народу сягає давньослов'янських, іще переддержавних часів. Тоді ж, на думку вчених, почала формуватися українська мова, адже становлення окремого народу і розвиток його мови відбувається одночасно. На 9—13 ст. в нашій мові вже склалася більшість ознак, що відрізняють її від інших слов'янських мов. Приміром, звукосполучення -оро-, -оло-, -ере-, -еле- (золото, береза); чергування г, к, х із з, ц,

с (муха — мусі); закінчення -ої в родовому відмінку однини прикметника жіночого роду (великої, доброї) тощо. Але, звісно, та мова ще відрізнялася від сучасної. Ось чому для тих часів дослідники історії мови застосовують термін *праукраїнська*.

Дослідники мови твердять, що вже в другій половині 9 — на початку 10 ст. в наших предків існувало письмо. Саме ним скріплювали угоди перші київські князі з візантійськими володарями. Той давній алфавіт було створено на основі грецького — та це й не дивно з огляду на давні зв'язки східних слов'ян із греками; у Візантії, з якою молоді Руська держава мала найтісніші відносини, державною мовою також була грецька. Доказом існування власної оригінальної абетки в давніх українців є знахідка напису на стінах Софійського собору. Київський книжник у 11 ст. ретельно виписав на стінах тільки-но збудованого храму абетку, що відрізнялася від поширеної на ті часи кириличної, створеної для передачі на письмі однієї з південнослов'янських мов із застосуванням грецьких літер братами Кирилом і Мефодієм та перенесеної на наші терени з прийняттям християнства. Віднайдена на стінах Софії абетка відрізнялася від пізнішої кирилиці кількістю й написанням деяких букв. На думку дослідників, із застосуванням тієї абетки було написано чимало пам'яток, які, однак, були знищені як язичницькі після впровадження християнства.

Із прийняттям християнства на наших землях поширилася *старослов'янська*, або *староболгарська* книжна (тобто писемна) мова — мова православної церкви. Суттєво відрізняючись від народнорозмовної мови, вона все ж мала з нею спільні риси, оскільки ґрунтувалася на близькій, теж слов'янській мові, і тому була зрозуміла, особливо освіченим людям — духівництву, князям та боярам. Втім, перші пам'ятки, створені церковнослов'янською мовою, засвідчують істотні впливи мови живої, а ймовірно — попередньої писемної. Тому вчені кажуть, що в Київській Русі існувало два варіанти писемної літературної мови: церковнослов'янська, якою писалися найважливіші богослужбові книжки, та церковнослов'янська зі значними вкрапленнями живої мови (для пізнішого часу її називають *книжною староукраїнською*) — нею писали різні документи та літературні твори світського спрямування. І все-таки обидві писемні мови істотно відрізнялися від живої тогочасної української мови, якою користувалися в усному мовленні. Та так було не лише в руських землях, а й скрізь у Європі, де літературною (книжною) мовою для багатьох народів була латина.

Абетка, виявлена на стіні Софійського собору в Києві.

Попрацюйте з історичним джерелом

Про які події йдеться в літописному фрагменті? Дайте їм історичний коментар.

«Року 988. І поставив Володимир церкву святого Василія на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви і священники наставляти, і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши мужів своїх, став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне».

Численні джерела свідчать про високий рівень розвитку освіти за часів Київської Русі. Щоправда, безпосередніх указівок про тогочасні школи або про кількість освічених русичів відомо не вельми багато. Здебільшого до уваги беруться опосередковані свідчення. Адже шедеври давньоруської літератури, що вражають і нині, не могли постати на порожньому місці. Письменними за княжих часів були не тільки можновладці та люди з середовища духівництва, а й ремісники та рядові дружинники.

Від часів запровадження християнства піклування про освіту перебрав на себе держава й церква. За князювання Володимира Святославича в Києві вже існувала школа для навчання дітей з найближчого оточення князя. Існувала школа й при Софійському соборі. Року 1086 онука Ярослава Мудрого Янка Всеволодівна заснувала в київському Андріївському монастирі школу для жінок. Існувало в Києві й приватне навчання. Один з авторів графіті на ім'я Піщан залишив на стіні Софійського собору в Києві свідчення: *«Піщан писав, ходивши до дяків учеником»*.

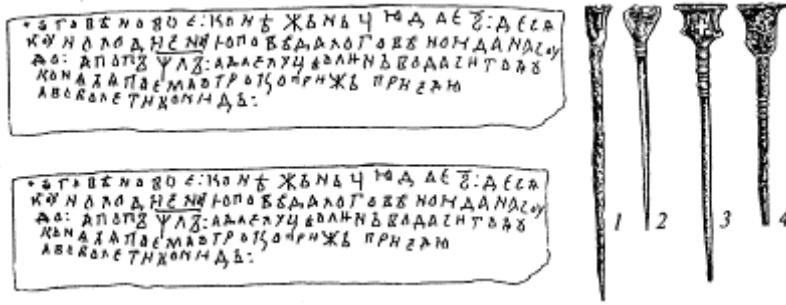
Справа утвердження християнства, що нею переймався князь Ярослав Мудрий, перебувала у прямій залежності від поширення освіти. Адже Христове вчення — релігія слова. Церковні відправи були можливими лише за наявності богослужбових книжок. Щоб забезпечити потребу руських церков у книгах, Ярослав створив у Києві при Софійському соборі *скрипторій-майстерню* для переписування книжок. Згодом такі майстерні постали і в інших містах Русі. У Софії Київській діяла також школа перекладачів і переписувачів. Там-таки навчали грамоти й ознайомлювали з основами наук дітей із заможних родин. А ще в Софійському соборі зберігалися найцінніші книжки — діяла своєрідна бібліотека, що могла налічувати, за підрахунками вчених, до 1000 томів рідкісних книг. У Софійській книгозбірні працювали давньоруські *книжники* — священники-богослови, літописці, найдавніші руські письменники й учені. Виникали школи й при інших церквах та монастирях. Свідченням поширення письменності з-поміж різних верств тогочасного Києва є *графіті* — написи, продряпані на стінах Софійського собору. Один із них, приміром, засвідчив точну дату смерті князя Ярослава Мудрого — то висловив свій жаль з приводу сумної події хтось із киян. Цей факт переконує, що діяльність князя не була байдужою русичам.

Як розвивалися освіта та книгописання в Галицько-Волинській державі

Так само, як і за часів Київської Русі центрами освіти в Галицько-Волинському князівстві були церкви та монастирі. Викладання в тогочасних школах істотно не відрізнялося від часів Київської Русі: навчали читання, письму церковнослов'янською мовою, церковному співу. З життя митрополита Петра Ратенського, волинянина родом, відомо, що його в сім років батьки віддали «книг учитись». Осередки освіти виникали і при дворах князів.

Знахідки берестяних грамот, бронзових та кістяних писал переконують, що писемними були і можновладці, і простолюди, а книжна наука розвивалася у різних частинах галицької та волинської земель. Приміром, берестяні грамоти знайдено у Звенигороді та Бересті, бронзові писала для писання на воскових табличках — у Галичі, Звенигороді, Перемишлі, Острозі.

У Галицько-Волинських землях було створено і переписано багато книжок. Велика книгописна майстерня існувала при дворі князя Володимира Васильковича — книжника й філософа, рівного якому, як сказано у літописі, «не було у всій землі, і після нього не буде». Очевидно, існував тут і освітній осередок. Окрім того, літопис розповідає, що князь робив щедрі дарунки церквам у своїх містах Володимирі, Бересті, Більську, Кам'янці. Дарував він коштовності й церквам інших князівств. Оправа найдорожчих книг прикрашалася золототканими тканинами, металевими накладками, оздобленими емаллю. Усі ці розкішні оправи були витворами місцевих ремісників.

Зліва — берестяні грамоти зі Звенигорода, 1110—1137 рр. Справа — типи писал із давньоруських городищ 12—13 ст. у Белзі (1,4), Жидачеві (2), Львові (3)

Коли з'явилися і якими були найдавніші книжки.

Найдавніші пам'ятки писемності. Наші уявлення про рівень письменності населення Київської Русі ґрунтуються не стільки на збережених книжкових пам'ятках (адже книги створювалися найосвіченішими людьми), скільки на випадкових написах на побутових речах, зброї, стінах храмів, каменях тощо. Такі написи називають *епіграфічними* пам'ятками. Ті ж епіграфічні пам'ятки, що видряпані на поверхні, називають *графіті*. Надзвичайно цінним історичним джерелом є графіті Софії Київської — про один з таких написів уже йшлося. А взагалі в київських храмах пощастило знайти 170 написів графіті 11—12 ст. Дуже цікавим є напис, що його вважають найдавнішим датованим руським записом. Зроблено його було 3 березня 1052 р. в тому таки Софійському соборі. У ньому повідомляється про грім, і очевидно, блискавку, що вдарила в Софійський собор. Напис на 16 років старший за знаменитий напис на Тмутараканському камені 1068 р., в якому розповідається про те, як тмутараканський князь Гліб міряв взимку море по льоду від Тмутаракані (сучасна Тамань) до Корчева (Керчі).

У Києві виявлено й інші епіграфічні знахідки на ремісничих виробках: пряслицях, ливарних формочках, господарських посудинах — корчагах, давній цеглі тощо. На пряслицях найчастіше писали імена власників: «Княжо естъ», «Молодило»; на корчагах писали про вміст посудини або називали ім'я його власника.

Книжкові пам'ятки. До нашого часу від доби Київської Русі, як це не прикро усвідомлювати, збереглося дуже мало книг. Найдавнішими з-поміж них є Реймське та Остромирове Євангелія.

Ви вже знаєте, що славнозвісне *Реймське Євангеліє*, у своєму посазі привезла до Франції дочка Ярослава Мудрого Ганна. Точна дата створення рукопису невідома: вчені датують його 40-ми роками 11 ст. Своєю назвою Реймське Євангеліє завдячує м. Реймсу у Франції, де воно зберігається нині, хоча створили його київські книжники — спеціально для княжої родини, адже призначалося воно (на це вказує невеликий розмір) для особистого користування.

Остромирове Євангеліє є найдавнішою — із збережених до наших днів — датованою книжною пам'яткою Русі. Створили цю книгу (власне, переписали) в Києві в 1056—1057 рр., про що свідчить спеціальний запис. Остромирове Євангеліє — пам'ятка виняткової мистецької вартості. Передусім вражає вишукане художнє оформлення цієї рукописної книги: її сторінки оздоблені зображеннями євангелістів, кольоровими заставками й кінцівками, великими ініціалами. Деякі рядки тексту написано золотом. Ілюстрації, якими оздоблювали рукописні книги, називають *книжковими мініатюрами*. Про багатство й вишуканість *мініатюр* Остромирового Євангелія свідчить сам лише перелік барв: синя,

червона, темно- й світло-зелена, вишнева, червоно-коричнева, вохриста, світло-бузкова, золота. Остромирове Євангеліє призначалося для церковного вжитку, тож має великий формат.

Осередками творення книжок за часів Київської Русі були *скрипторії*. Такий скрипторій — один із найбільших в Європі осередків книгописання — діяв при Софійському соборі в Києві вже в 11 ст.

Реймське Євангеліє.
Перша половина 11 ст.
Сторінка з заставкою
та ініціалом.

Остромирове Євангеліє.
Сторінка з заставкою
та ініціалом.

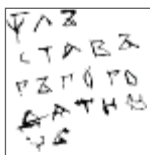

Сторінкова мініатюра
з зображенням
євангеліста Луки
з Остромирового Євангелія

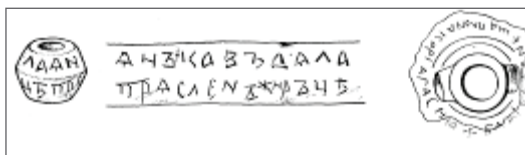
Подискутуйте

Обміркуйте в малих групах подану нижче точку зору.

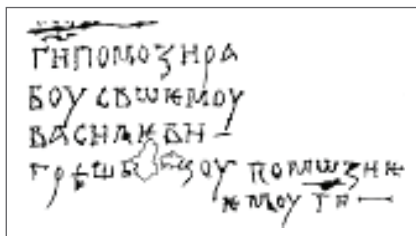
«Ріки, що напоюють світ» — так писав руський літописець про книги, звіряючи словам і захоплення книжною мудрістю, і гордість за земляків, які з прийняттям християнства прилучилися до кола просвітлених народів, і благоговійний трем перед загадковістю словесної творчості. Розповідаючи про перебіг подій у руській землі, літописець повчав: «Коли старанно пошукаєш у книгах мудрості, то матимеш велику користь для душі. Бо той, хто часто читає книги, той з Богом бесідує...». З чим пов'язане, на вашу думку, таке ставлення наших предків до книг? Чи не втратило воно актуальності тепер, адже часто доводиться чути, що книга як джерело інформації поступається місцем телебаченню, Інтернету. Подискутуйте на тему, чи перестануть люди в майбутньому читати книжки.

Власноручний напис-графіті на стіні
Софійському соборі в Києві боярина
Ставра Годиновича, героя однієї з билин
Київського циклу. 1118 р.

Пряслиця.
Уламок корчаги 11 ст. з написом

Напис-графіті князя Володимира Мономаха

Роздивіться зображення. Наведіть факти, що свідчать, про поширення писемності серед різних соціальних станів тогочасного суспільства. Чому написи-графіті є для істориків надзвичайно важливим історичним джерелом?

Як розвивалася словесна творчість

Ще до виникнення писемності у східних слов'ян існувала багата *усна народна творчість*: обрядові пісні, легенди, загадки, сказання, заклинання, епічні й ліричні пісні. Від часів Київської Русі до нас дійшли легенди й перекази, дружинні, святкові, весільні пісні, казки, колядки, прислів'я, приповідки, магічні заклинання й замовляння.

Чудовими пам'ятками давньоруської творчості були *билини (старини)*. Найдавнішими, найбільшими за обсягом і найвартіснішими в художньому та історичному аспектах вважаються билини Київського, або Володимирового, циклу. Оповіді в них пов'язані зі стоїмим градом Києвом і його князем Володимиром Красним Сонечком. Билини Київського циклу склалися в 10—11 ст. Вони оспівують мужність і хоробрість богатирів, які самовіддано боронили рідну землю від ворогів.

Початки літературного життя на наших теренах, крім уснопоетичної творчості, мали ще одне джерело — літературні твори інших народів, які через переклади церковнослов'янською мовою прийшли після впровадження християнства. Ясна річ, що поширювалися передусім релігійні твори. Із прилученням руських земель до християнського світу нашим предкам відкрилася найбагатша скарбниця людського досвіду й мудрості — Біблія. На уроках літератури ви довідалися про особливості Книги Книг як літературного твору. Принагідно зауважимо, що переклади Святого Письма не лише мали неоціненний вплив на світогляд тогочасної людності, а й стали поштовхом до словесної творчості, оскільки Біблія — невичерпне джерело вічних тем, ідей, образів (вічними їх називають тому, що до їхнього осмислення звертаються митці всіх часів, у тому числі й сучасні).

Крім Біблії, перекладалися й апокрифи — твори на біблійну тематику, які з різних причин не були визнані церквою. Апокрифи мають багато спільного з народною легендою, казкою і, власне, тому були особливо популярними серед народу. Залюбки переповідали апокрифічні оповідання й освічені книжники. Так, стараннями автора славнозвісного літопису «Повість минулих літ» (про нього та про його твір ви довідаєтеся через декілька абзаців) апокрифічний переказ «Ходіння апостола Андрія» нині відомий кожному: в ньому, зокрема, оповідається, як учень Ісуса Христа Андрій Первозванний, подорожуючи Дніпром, побачив одного дня мальовничі пагорби, вказав на них рукою, мовивши про величне й славне місто, що постане тут, зійшов на берег та благословив хрестом місце для майбутнього Києва.

Іншим популярним жанром перекладної літератури були житія — розповіді про життя і подвиги святих. Перекладалися й книги світського спрямування. Особливо популярним на Русі був збірник крилатих висловів, прислів'їв із Біблії та творів античних письменників «Пчола». Знали в Київській Русі й чужоземні історичні праці. Найбільшою попу-

лярністю користувалася «Хроніка» візантійського історика 9 ст. *Георгія Амартола*, перекладена в 11 ст. у скрипторії при Софійському соборі. Багато сюжетів з неї використали руські літописці, розповідаючи у своїх працях про першовитоки людства, найдавніші народи та їхні держави.

Високий рівень освіченості руського населення, сприятливі умови для створення книжок, шанобливе ставлення до них сприяли розвитку *оригінальної*, тобто власної, незапозиченої літературної творчості. Серед жанрів оригінальної літератури варто згадати про церковні проповіді. Вони були *повчальні* та *урочисті*. *Урочисті проповіді* складалися для освічених людей — князів, бояр, духовництва. Першим оригінальним літературно-церковним твором з тих, що збереглися, і чудовим зразком урочистої проповіді є «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Твір було написано між 1037—1050 рр. у період воєнних сутичок Русі з Візантією, напружених відносин між руською та візантійською церквами. Константинополь докладав зусиль, аби не дозволити руській церкві канонізувати (оголосити Святим) хрестителя Русі — князя Володимира. Адже поява власного святого засвідчила б світові про рівноправність Русі в новій вірі. У своїй проповіді Іларіон палко обстоював інтереси Русі.

Які книжки другої половини 11 — першої половини 13 ст. збереглися до сьогодні

З-поміж найдавніших книг, що збереглися донині, є й такі, які призначалися для світського читання. Йдеться про «Ізборники» — збірки різних творів грецьких авторів богословського та повчального змісту, більша частина яких розтлумачує складні місця з Біблії, це, так би мовити, своєрідні енциклопедичні довідники. Їх збереглося два — 1073 і 1076 рр. Перший у назві береже ім'я київського князя Святослава Ярославича, хоч, як зазначають дослідники, замовляв цю книгу його брат — князь Ізяслав. Та Ізяславові не судилося увічнити своє ім'я в книзі, бо його вигнали з київського стола брати. На київському столі утвердився Святослав і поклавписати вписати своє ім'я в тільки-но створеному рукописному шедевр: за наказом нового київського володаря було переписано посвяту князеві, внесено ще деякі зміни. Відбувалося те року 1073.

Перша сторінка
«Повісті минулих літ»
Лаврентіївського списку

Сторінка
«Повісті минулих літ»
з розповіддю про князя
Святослава Ігоровича

Сторінка
«Ізборника»
Святослава
1073 р.»

«Ізборник Святослава» розкішно орнаментований мініатюрами, заставками, численними ініціалами. А от «Ізборник» 1076 р. оздоблений значно скромніше, хоча не поступається першому ретельністю переписувача.

З книжкових пам'яток 12 ст. найбільш відоме Мстиславове Євангеліє, переписане близько 1115 р. Книга написана на 213 аркушах.

Її тексти прикрашено художніми заставками та ініціалами, розмальованими різними фарбами. Початкові слова читань написані розчиненим золотом. На окремих аркушах вміщено зображення євангелістів.

З приписки до Євангелія відомо, що його переписав Олекса, а золотом писав майстер Жаден. Мстиславове Євангеліє написане було в Києві на замовлення Мстислава Володимировича, сина великого князя київського Володимира Мономаха.

Чим особливі пам'ятки літератури.

Оригінальна література наших предків за часів Київської Русі була започаткована *літописами* — до такого висновку спонукають ті літературні пам'ятки, що збереглися дотепер.

Літописом називають історично-літературний твір, в якому найголовніші події записувались у хронологічному порядку по роках (літах) — «з літа в літо», як казали за тих часів.

На думку дослідників, найдавніший літопис було створено за часів Аскольда у другій половині 9 ст. Проте він, як і наступні літописні зведення, не зберігся. Першим літописом, що дійшов до нас, є «*Повість минулих літ*». Його створено на початку 12 ст. При складанні «Повісті минулих літ» використано найдавніші літописи. «Повість...» збереглася у багатьох списках. Найстаріші з них — Лаврентіївський (1377) та Іпатіївський (перша половина 15 ст.). У «Повісті...» викладено події від 860 р. до 1111 р. Один із пізніших списків цього літописного зводу зберіг ім'я автора-упорядника — ченця Києво-Печерського монастиря Нестора.

До продовжень «Повісті...» належить *Київський літопис*, який охопив час від 1111 р. до 1200 р. Він розповідає про події в різних землях Київської Русі, але в центрі оповідей — Київ і Київська земля. Основний зміст літопису — княжа боротьба за київський стіл, боротьба русичів проти половців.

Найвидатнішою пам'яткою літописання Галицько-Волинської держави є Галицько-Волинський літопис. На відміну від інших літописів, він не поділяється на датовані літописні записи, а містить своєрідні повісті про воєнні походи та інші події. Літопис складається із двох частин. У першій йдеться про події в Галицькій землі з 1205 р. до кінця 50-х років 13 ст. Вона є, власне, життєписом князя Данила Романовича. З яскравими деталями й подробицями літописець розповів про сумну долю малолітніх синів князя Романа, боротьбу Данила Галицького проти синів новгород-сіверського князя Ігоря і княгині Ярославни, дочки Ярослава Осмомисла та утвердження Данила у Галичі. Далі йдеться про боротьбу Данила Галицького за батьківський престол із місцевим боярством, польськими та угорськими можновладцями. Данило возвеличувався як «добрий, добрий і мудрий князь, славу якого можна порівняти зі славою Святослава Ігоревича та Володимира Великого».

Літописець Данила Галицького часто звертається до народної творчості, підтвердженням чого є переказана ним легенда про євшан-зілля. Розгромлений Володимиром Мономахом половецький хан Отрок опинився «за Обезами» — на Кавказі. Після смерті київського князя ханський брат Сирчан послав свого «гудця» — співця, щоб він своїми піснями нагадав Отрокові про його рідний степ і повернувся додому, щоб очолити половецьке військо. Проте пісні не зачепили душі Отрока, не викликали жодних вражень і спогадів. І тільки понюхавши євшан-зілля (полин), Отрок із плачем сказав: «Да лучче есть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути».

Друга частина Галицько-Волинського літопису пов'язана з Волинською землею й волинськими князями. У ній оповідається про події від середини до кінця 13 ст. Як вважають дослідники, ця частина літопису писалася при дворі володимирського князя Володимира Васильковича в останні роки його життя.

З-поміж інших жанрів оригінальної літератури варто згадати про *повчальні проповіді*, прості за своєю будовою, розраховані на пересічного, не підготовленого слухача. Найвизначнішим автором повчальних проповідей був один із засновників Києво-Печерського монастиря *Феодосій Печерський*.

У записях Лаврентіївського списку під 1096 р. вміщено пам'ятку, відому під назвою *«Повчання дітям» Володимира Мономаха*. «Повчання» звернене до дітей Мономаха. За переконанням Мономаха, князь подає своїм дітям приклад взірцевого правителя, навчає гідної цього високого звання поведінки та способу життя. Князь повинен піклуватися про підданих, не покладатися на управителів, слуг чи бояр, а сам слідкувати за справами в державі; не допускати, щоб сильні пригнічували слабких, щоб злочинців карали на горло; у походах жити одним життям із дружинниками. У другій частині «Повчання» Володимир Мономах розповів про різні випадки зі свого життя, а також про власні добрі вчинки: він добровільно віддав Олегові Чернігівське князівство, боровся проти міжусобиць, здійснив 83 великі походи, уклав 19 мирних угод із половцями, відпустив багатьох полонених тощо.

Попрацюйте з історичним джерелом

Про які людські якості йдеться в «Повчанні дітям» Володимира Мономаха? Які якості цінували в людях найбільше наші предки? Яким життєвим правилам навчає Мономах своїх дітей? Чи втратили вони актуальність?

«Тож, Бога ради, не лінуйтеся, я благаю вас.

Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступайте самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте і не повелюйте вбити його; не погубляйте ніякої душі християнської.

Старих шануй, як отця, а молодих — як братів.

Лжє бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа помирає і тіло.

Удомі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться.

А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учітесь, так само, як отець мій. Удома сидючи, він зумів знати п'ять мов, — а за се почесць єсть од інших країв. Лінощі ж — усякому лихому мати: що людина вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не вчитьсь.

А добре поведаячись, не лінуйтеся ж ні до чого доброго... Хай не застане вас сонце на постелі».

Про що йдеться в поемі «Слово о полку Ігоревім».

Найвизначнішою пам'яткою руської літератури є *«Слово о полку Ігоревім»*. Тривалий час ця перлина давньоукраїнського письменства була невідомою: її випадково знайшли на початку 90-х років 18 ст. в одному з рукописів 16 ст. «Слово...» написане на основі конкретного історичного факту — невдалого походу 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців. Автор закликав князів забути чвари, об'єднатися й захистити рідну землю від небезпечного ворога.

На думку багатьох дослідників, «Слово...» створене за свіжими слідами події — десь у серпні—вересні 1187 р. Численні гіпотези його автором називають безіменного поета-співця, воїна-дружинника, князя... Цікавого припущення щодо автора «Слова...» дійшов учений, перекладач літописів Леонід Махновець. Вивчивши родовід руських князів (усього 299 осіб), він висловив думку, що автором поеми міг бути старший син галицького князя Ярослава Осмомисла, рідний брат Ігоревої дружини Ярославни князь Володимир.

Володимир Ярославич не брав участі в поході, а після втечі Ігоря з полону прибув із ним до Києва, де на честь щасливого повернення було влаштовано учту. Саме там Володимир Ярославич і виголосив-проспівав «Слово...», що його, можливо, записав якийсь книжник.

Головним учасником події був новгород-сіверський князь Ігор. Року 1185 він із дружинами брата Всеволода, сина Володимира та небожа Святослава рушив походом (полком) на половців. Автор «Слова...» так висловився про мету тієї воєнної операції: *«Хочу чи списа зламати при полі Половецькому та й наложити головою чи шоломом пити воду з Дону»*. Та одного лицарського завзяття виявилось замало. Ігор мав намір заскочити половців зненацька. Проте вже від початку довелося змінювати план битви, оскільки кочовики були готовими до сутички. Першого дня битва принесла перемогу русичам. Половці почали відходити в степи. Ігор необачно наказав переслідувати їх. Тож ночувати руські дружини змушені були в половецьких степах. Це мало трагічні наслідки. Половці зібрали великі сили і зранку почали атаку.

Похід закінчився цілковитою поразкою — такою ганебною, що подібних не пам'ятала Руська земля: військо майже все загинуло, а четверо князів потрапили в полон. Наслідки походу були тим трагічніші, що він відкрив шлях половцям на Чернігівську, Переяславську та Київську землі. Відносно затишшя на південних рубежах Руської землі, здобуте спільними зусиллями багатьох князів, очолених київськими князями Святославом та Рюриком, було перекреслене. Чому ж таку нещасливу подію було оспівано? Річ у тім, що прикра поразка давала змогу поетові якнайповніше втілити головну ідею. Адже Ігор хоч і став головним героєм поеми, проте присвячено її не князеві, а всій Руській землі. За неї, за Руську землю, вболівав поет, нею докоряв надміру запальним князям. Отже, геніальний поет 12 ст. скористався з невдалого походу марнославно новгород-сіверського князя Ігоря, щоб звернутися до русичів із закликом до єдності й застереженнями про лихо, до якого підштовхували Руську землю міжкнязівські чвари і розбрат.

Попрацюйте з історичними джерелами

Знайдіть в уривках зі «Слова» рядки, в яких відображено суть доби? Чи змінює поразка Ігоря загальне ставлення до нього автора? У чому вбачав автор «Слова о полку Ігоревім» головну причину поразки війська князя Ігоря? Як сприйняло цю поразку населення Києва і Чернігова? Чому автор згадує саме про ці два міста Руської землі? Як характеризує автор княжих дружинників — воїнів з діда-прадіда?

Ігор сей, славен князь,
Міццю розум оперезав,
Мужністю сердечною нагострив,
Ратного духу виповнивсь
Та й повів полки свої хоробрі
На землю Половецьку,
За землю Руську!

А мої куряни — вбрані воїни,
Під сурмами сповиті,
Під шоломом викохані,
З кінця списа годовані.
Всі путі їм відомі,
Яруги їм знайомі,
Луки в них напружені,
Сагайдаки відкриті,
Шаблі нагострені;
Самі скачуть, як вовки сірі в полі,
Шукаючи собі честі,

А князеві слави».

Перестали князі невірних воювати,
Стали один одному казати:
Се моє, а се теж моє, брате!
Стали вони діла дрібні
Вважати за великі,
На себе самих підіймати чвари, —
А невірні з усіх сторін находили,
Землю Руську долали.
Так було за битв колишніх,
А такого побою ще не чувано!
З ранку красного до вечора,
З вечора до світу ясного
Летять стріли гатовані,
Гримлять шаблі об шоломи,
Тріщать списи булатні
У полі невідомому,
Серед землі Половецької.

Чорна земля під копитами,
Кістми засіяна,
Кров'ю полита,—
На Руській землі!

Що то шумить, що то дзвенить
Перед зорею ранньою?
Ігор полки свої повертає,
Жаль йому брата любого Всеволода.
Бились день та бились і другий,
А на третій, в південну годину,
Похилились Ігореві стяги!

Тут брати розлучились
Над рікою Каялою бистою.
Не стало вина кривавого,
Закінчили своє гуляння русичі,
Сватів своїх добре напоїли,

Самі полягли за землю Руську.
Никне трава жалощами,
Дерево з туги к землі клониться.
Невесела, браття, настала година,
А що силу руську пустиня вкрила!

Застогнав тоді Київ тугою,
Заголосив Чернігів напастями,
Журба розлилась по Руській землі,
Печаль гірка розтеклася.
А князі самі на себе
Незгоду взяли кувати,
А невірні набігали на Руську землю,
По білиці з двору данини брали.
Тож бо два хоробрі Святославичі,
Ігор та Всеволод,
Розбудили лихо недобре...

Однією з найпопулярніших книг на Русі був *«Києво-Печерський патерик»*. Його уклали на початку 13 ст. ченці Києво-Печерської лаври, які прагнули підкреслити надзвичайну роль свого монастиря, обґрунтувати його вищість серед інших. Це збірка життєписів («житій») найвизначніших ченців. Впродовж століть *«Києво-Печерський патерик»* неодноразово переробляли. З книги дізнаємося про історію Києво-Печерського монастиря, його перших подвижників, зокрема засновників монастиря святих Антонія та Феодосія, художника Аліпія. Історично правдиві розповіді про життя ченців обростали в *«Києво-Печерському патерику»* численними легендарно-казковими подробицями.

Що відомо про розвиток музичного мистецтва

Чи не найпопулярнішим мистецтвом за часів Київської Русі музика. Гра на різноманітних музичних інструментах супроводжувала родинні свята, хліборобські обряди. Під звуки труб, зурн, бубнів князівські дружини вирушали в похід, вступали в бій із супротивником. Інструментальна музика звучала також під час урочистих церемоній та різноманітних бенкетів і розваг у дворах панівних верств.

Про музичні інструменти тих часів дослідники знають чимало. Це були: струнні щипкові інструменти — гуслі, лютня; смичкові — гудок і смик; духові — роги (їх виготовляли з рогів вола, барана, козла, тура), труби, свистки, зурни, свирілі, дудки, флейти, органи; ударні — бубни, тарілки або кімвали, різноманітні дзвіночки і брязкальця. Найулюбленішим інструментом русичів були *гуслі*, під супровід яких талановиті творці билин оспівували подвиги відважних князів і дружинників. На сторінках літопису натрапляємо й на згадки про інші музичні інструменти. Так, із розповідей літописця довідуємося, що в перемозі над печенігами в Києві 968 р. значну роль відіграло могутнє звучання труб і зурн (цей духовий інструмент мав дуже сильний і різкий звук). Коли воїни воєводи Претича, сидючи в човнах, засурмили в труби, то їх почули в місті, і кияни відповіли гучною музикою з труб і зурн. Перелякані печеніги зняли облогу міста, гадаючи, що повернувся до Києва Святослав, хоча той був далеко за Дунаєм. Ця розповідь не є художнім перебільшенням. Адже в ті часи могутність військової дружини визначали за кількістю труб та бубнів.

Здавна на наших землях були люди, які заробляли мистецтвом музики, жили з нього, тобто *професійні музиканти, артисти*. Особливу любов русичів зажили співці билин і переказів, які в речитативно-декламаційній формі у супроводі музичних інструментів співали героїчно-епічних пісень.

На відомій фресці 11 ст. Софійського собору зображено справжній музичний оркестр. Кожен з музикантів на фресці має свій музичний інструмент. Тут і величезна ліра, й орган, і флейта. Артисти грають на них, сидячи на лаві.

Фреска Софійського собору в Києві з зображенням музик

Фрагмент срібної чаші зі зображенням гусляра та танцюриста. 12 ст.

1.3. Архітектура

Які риси були притаманні архітектурі часів розквіту Київської Русі

Головними осередками розвитку архітектури за часів Київської Русі були міста. Звісно, не все в забудові тогочасних міст мало характер мистецького витвору. Найбільше споруджували наші предки будівель буденних, що цінувалися не вишуканістю форми й витонченістю оздоблення, а надійністю, зручністю, довговічністю. У таких спорудах більше важили традиції, досвід, а те нове, що з'являлося порівняно з попередніми часами, було пов'язане з технічними винаходами, розвитком будівельної технології, господарською могутністю міста й заможністю його верхівки. Йдеться передусім про міські оборонні споруди. Для давньої Русі характерними були дерев'яні та земляні оборонні укріплення.

Кільце міських укріплень мало кілька воріт. Ворота розміщували в дерев'яних вежах або між двома вежами. Надворотні вежі іноді були кам'яними (Софійські ворота «міста Володимира» в Києві), в особливих випадках над брамами будувалися надворотні церкви (Благовіщенська церква над Золотими воротами в Києві, Федорівська церква над Єпископськими воротами в Переяславі). Перед воротами через рови були перекинуті дерев'яні мости (Овруч), що іноді підіймалися спеціальними пристроями.

Основним матеріалом для міського будівництва було дерево. Поміж міських дерев'яних споруд було чимало й церков. Але дерев'яні храми княжих часів до наших днів не збереглися. Натомість випробування часом витримали муровані споруди.

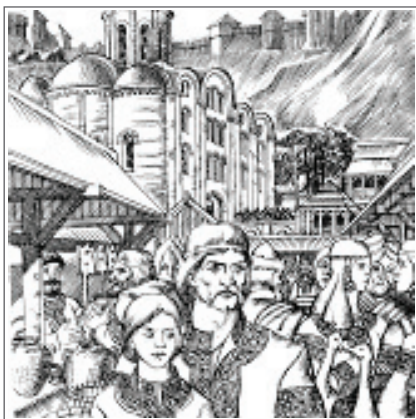
Камінь у будівництві наші предки почали застосовувати в 10 ст. Найдавнішу кам'яну споруду — князівський палац було відкрито археологами на Старокиївській горі. У літопису ця споруда згадується під 945 р. Протягом 989—996 рр. у Києві з каменю будували храм Богородиці, відомий під назвою «Десятинна церква» — перший християнський кам'яний храм Київської Русі. Кам'яне будівництво особливо поживалося за князювання Ярослава Мудрого. У Києві тоді було збудовано найбільший собор держави — Софію Київську, Золоті ворота, храми Георгіївського та Ірининського монастирів. Будівництво розгоралося не тільки в стольному місті. У Чернігові князь Мстислав Володимирович 1036 р. заклав Спасо-Преображенський собор.

Про Київ часів Ярослава Мудрого казали, що він був окрасою Русі й суперником самого Константинополя. Площа «міста Ярослава» порівняно з дитинцем за Володимира зросла в сім разів. Ще вищими та потужнішими стали мури й вал. Окрасою Києва були *Золоті ворота* — парадний в'їзд до міста — із надбрамною церквою Благовіщення, Софійський собор, храм Святого Георгія, споруджений на честь небесного покровителя київського князя [церковне ім'я Ярослава — Георгій (Юрій)] та церква Святої Ірини.

Справжньою перлиною давньоруської архітектури, найвеличнішою спорудою Києва часів Ярослава Мудрого став *собор Святої Софії*. Це була велика, увінчана 13-ма банями кам'яна церква, оточена з трьох боків двома рядами відкритих галерей. Із заходу до собору було прибудовано дві башти з широкими гвинтовими сходами на церковні хори. Та ще більше, ніж зовнішня грандіозність, приголомшувало внутрішнє оздоблення храму. Ярослав подбав, щоб головний храм держави було прикрашено «*всякими красотами.., золотом, сріблом і коштовним камінням*». Вражали настінні зображення — *фрески* та *мозаїки*, з-поміж яких багато було присвячено засновникові храму — князеві Ярославу Мудрому. Київська Софія символізувала поєднання божественного начала й державної влади. Собор одночасно був головним, митрополичим храмом Русі і місцем здійснення найурочистіших державних церемоній — сходження на великокнязівський стіл, прийняття чужоземних послів тощо.

Реконструкція оборонної стіни Білгорода (нині с. Білгородка Київської обл.)
Вали Білгорода — могутньої фортеці, закладеної Володимиром Великим, є зразком давньоруських оборонних укріплень, що збереглися до наших днів.

Житлові квартали 11—12 ст. київських майстрів

Софійський собор в Києві. Сучасний вигляд та реконструкція

Свято-Преображенський собор в Чернігові. Близько 1036 р.

Згадайте про розбудову Києва часів Ярослава Мудрого. Чому Софійський собор називають справжньою перлиною давньоруської архітектури?

Як розвивалася архітектура та образотворче мистецтво за доби роздробленості

Видатною пам'яткою давньоруської архітектури був Успенський собор Печерського монастиря, збудований протягом 1073—1078 рр. Він став своєрідним взірцем храмових споруд. Так, у 1108—1113 рр. великий київський князь Святополк-Михайло Ізяславич збудував Михайлівський Золотоверхий собор, який значною мірою, хоч у дещо зменшеному вигляді, повторював Успенський собор.

Прикметно, що більшість відомих нині мурованих архітектурних пам'яток було споруджено за часів роздробленості. Тільки в Києві тоді збудували 19 кам'яних споруд. Над містом засяяли, зокрема, бані церкви Спаса на Берестові (1125), Богородиці Пирогощої на Подолі (1136), Кирилівської церкви тощо. Багато храмів з'явилося в Чернігові. Досконалістю й майстерністю виконання вражають Борисоглібський собор, Успенський собор Єлецького монастиря, Іллінська й П'ятницька церкви.

Перші кам'яні храми вражали своїми розмірами, проте від кінця 12 ст. руські будівничі почали відмовлятися від грандіозних споруд, віддаючи перевагу храмам, меншим за розмірами, але яскравішим за оздобленням. Найпоширенішим відтоді в руській архітектурі став однокупольний храм пірамідальної композиції. Прикладами таких храмів є П'ятницька в Чернігові, а також дві церкви в околицях Києва — святого Василя Великого в Овручі (1190) та собор Апостолів у Білгороді (1197).

Архітектура Галицько-Волинського князівства порівняно з часами Київської Русі мала низку особливостей. Так, якщо на землях Волині будівничі дотримувалися традицій, що склалися на придніпровських теренах, то в Галицькій землі застосовували здобутки романської архітектури, поширеної в Угорщині, Чехії, Польщі.

Галицькі будівничі споруджували храми й палаци з місцевого каменю-вапняка, брили якого старанно обтісували. Вапняні блоки клали на тонкі шари вапняного, без домішки цементівки, розчину. Саме така техніка характерна для романської архітектури.

Особливостями галицької архітектури є надзвичайна різноманітність типів споруд, для оздоблення яких часто використовували білий камінь та спосіб облицювання стін керамічними рельєфними плитками із зображенням грифонів, орлів, воїнів, з рослинним і геометричним орнаментом тощо.

Розквіту архітектура Галицької землі досягла у 12 ст. за князювання Ростиславичів. У стольних містах тоді з'явилися муровані князівські палаци, кам'яні храми, оборонні споруди.

Найвідомішою пам'яткою галицької архітектури є грандіозний Успенський собор у Галичі, збудований в середині 12 ст. Фундамент його було відкрито в 30-х роках 20 ст. То був білокам'яний, оточений галереями храм, прикрашений фігурним та орнаментальним різьбленням. Величний собор, який був трохи менший за Київську Софію, символізував могутність Галицького князівства та її володаря Ярослава Осмомисла. У соборі під час розкопок фундаменту було виявлено саркофаг самого князя.

Єдиною спорудою давнього Галича, що збереглася до наших часів, є церква Св. Пантелеймона, побудована в другій половині 12 ст. (сучасне с. Шевченкове неподалік с. Крилоса Івано-Франківської області).

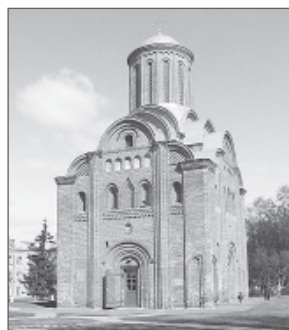
У 13 ст. значним архітектурним центром був Холм (Західна Волинь), де продовжували розвиватися традиції галицької архітектури. На жаль, жодна з пам'яток холмської архітектури не збереглася, але Галицько-Волинський літопис розповідав про собор Іоанна Златоуста, споруджений і відновлений князем Данилом після пожежі Холма 1256 р.

Церква святого
Пантелеймона
поблизу Галича.
Кінець 12 ст.

Успенський собор
у Володимирі. 1161

П'ятницька церква
в Чернівці.
Кінець 12 ст.

Попрацюйте з джерелом

Які слова літописця свідчать про роль князя Данила в розбудові собору? Чому він так ретельно дбав про мистецьке оздоблення храмів у Холмі?

«Збудував Данило церкву Святого Іоанна, гарну й ошатну. Будівля її була влаштована так: чотири склепіння; в кожному куті — арка, що стояла на чотирьох людських головах,

вирізьблених якимось майстром. Три вікна були прикрашені римським склом (вітражами); при вході до вітаря стояли два стовпи з цілого каменю, а над ними склепіння і баня, прикрашена золотими зірками на лазурі. Підлога ж усередині була відлита з міді й чистого олова, і блищала вона, мов дзеркало... Візерунки, різнобарвні й золоті, зроблені були умільцем Авдієм... Данило прикрасив ікони, що привіз із Києва, дорогоцінним камінням і золотим бісером... Дзвони він привіз із Києва, а інші було відлита тут...»

Серед храмових споруд Волині, що збереглися, найстарішим є Успенський собор у Володимирі, збудований за князя Мстислава Ізяславича в 1160 р.

У 13 ст. на Західній Волині з'явився новий тип оборонних споруд — великі оборонні вежі-донжони, побудовані з каменю або цегли. Їх будівництво було розпочато з ініціативи князя Романа Мстиславича. За Данила Романовича такі вежі постали в Холмі (наполовину дерев'яна), Угровську та Білавині (поблизу Холма). До нашого часу збереглися вежі в околицях м. Холма (в с. Стівпі) та в Кам'янці (нині Білорусь). Холмські башти складені з білого каменю, що вказує на традиції галицької будівельної техніки. Кам'янецька вежа побудована з волинської брущатої цегли. Її споруджено за князя Володимира Васильковича.

1. 4. Образотворче мистецтво

У чому своєрідність образотворчого мистецтва доби розквіту Київської Русі

З-поміж пам'яток тогочасного образотворчого мистецтва найбільше вражають монументальні зображення — мозаїки та фрески, якими оздоблювалися храми. Мозаїка викладалася на стінах із різнобарвних (майже 180 відтінків кольорів) шматочків смальти — сплаву свинцю та скла. Шедеврами світового рівня є мозаїки Софійського собору в Києві. Техніка виконання мозаїк, а також їхні художні особливості зазнали впливу візантійських традицій, проте дослідники переконані, що їх творили й руські майстри. Ще більшою самобутністю відзначалися руські *фрески* — основний вид тогочасного монументального малярства. *Фрески* малювали мінеральними фарбами на сирому тиньку. Творилися вони безпосередньо живою рукою художника, тож цей вид образотворчого мистецтва дозволяв найповніше виявити хист, уявлення про красу й гармонію. Як і мозаїки, фрески в руських храмах творилися за візантійськими традиціями. Крім мозаїк і фресок, храми оздоблювали зображеннями, виконаними на дошках. Такі зображення називають *іконами*. Перші ікони привозили на Русь із Візантії.

До пам'яток образотворчого мистецтва відносять також і *книжкові мініатюри*.

Традиційність тогочасного образотворчого мистецтва пов'язана з його церковним характером, адже мозаїками, фресками та іконами оздоблювалися храми. Здебільшого на них зображували Ісуса Христа, Богоматір, апостолів, святих, біблійні сцени тощо. Для кожного з таких зображень існували церковні приписи, виражені у певній іконографічній традиції. Адже головним завданням, що ставилося тоді перед мистецтвом, було наочне розкриття мистецькими засобами провідних ідей християнської віри.

Ікони — в перекладі з грецької «зображення, образ» — зображення Ісуса Христа, Богоматері, святих, подій святого Письма. Ікони як правило писалися на дошках, але, по суті, іконами є й розписи на стінах храмів, і мозаїки, й малюнки на сторінках рукописних книг, різьблення по каменю чи дереву тощо. Ікони творили за певними правилами — канонами, які не можна було змінювати. В цьому одна з головних відмінностей ікони від картини.

Перші ікони привозили на Русь із Візантії. Шанованою на Русі була ікона **Вишгородської Богоматері**. Її привезли в середині 12 ст. з Константинополя. Вона прикрашала храм Святих Бориса і Гліба у Вишгороді, звідки князь Андрій Боголюбський 1155 р. вивіз її до Владимира-на-Клязьмі.

Незабаром після впровадження християнства на наших теренах почали виникати місцеві осередки іконопису. Створювали ікони в іконописних майстернях у монастирях. Діяли вони в Києві, Чернігові, Галичі тощо. Однак переважну більшість ікон княжої доби втрачено. Мало відомо й про тогочасних іконописців. Джерела зберегли відомості про одного з найперших руських іконописців — київського майстра Аліпія (Алімпія). З його іменем пов'язують початок славетної малярської школи Києво-Печерського монастиря. Унікальною пам'яткою цього малярського осередку є ікона Богородиці зі Святими Антонієм та Феодосієм Печерськими, яку за найсучаснішими дослідженнями відносять до початку 12 ст.

Мозаїка Богоматері
Оранти із Софійського
собору в Києві

Свенська ікона Богородиці
зі святыми Антонієм та
Феодосієм Печерськими
(початок 12 ст.)

Вишгородська ікона
Богородиці
(візантійська традиція).
1 пол. 12 ст.

Мозаїчна композиція «Євхаристія»
з Михайлівського Золотоверхого собору.
1108–1113.

Попрацюйте з джерелом

Прочитайте уривок «Києво-Печерського патерика». На яких моральних якостях київського іконописця Алімпія наголошує автор?

«Преподобний Алімпій... добре навчився мистецтву іконописному — ікони писати умів прекрасно. Цей же мистецтву захотів навчитися не задля багатства, а задля Бога це творив — працював бо, скільки потрібно було ігумену та всім братії, яким писав ікони. І за це нічого не брав. Якщо ж коли не мав діла собі цей преподобний, то, взявши в борг золота й срібла, які потрібні для ікон, працював для тих, кому заборгував, і віддавав ікону за такий борг. Часто ж просив друзів своїх, аби, якщо в церкві де бачили старі ікони, то йому приносили. І, їх обновивши, ставив на своїх місцях. Все ж це сотворив, аби не байдкувати... Цей блаженний Алімпій на три частини розділяв дохід від рукоділля свого: одну частину — на святі ікони, а другу частину — на милостиню жебракам, а третю частину — на потреби тіла свого. І так творив із року в рік, повсякдень не даючи собі спокою: поночі співав та молився, як день же наставляв — займався своєю справою. Без роботи ніхто його ніколи не бачив; але і від збору церковного задля роботи не відлучався ніколи...».

Цікавим прикладом мистецтва книжкової мініатюри є «Ізборник Святослава» 1073 р. На другому аркуші цієї книги вміщено мініатюру, на якій зображено князя Святослава Ярославича із сім'єю. Ця сторінкова мініатюра є першим давньоруським груповим портретом реальних людей. З неї довідуємося багато подробиць тогочасного життя, зокрема, те, який одяг тоді носили представники князівської верстви. На мініатюрі — князь одягнений у верхню довгополу сорочку, у синьому плащі, застігнутому фібулою біля правого плеча. У руках він тримає книгу. На голові — хутряна князівська шапка. Поруч із ним — княгиня. Княгиня одягнута в сукню із широкими рукавами. Голову її покриває біла хустка. Правою рукою княгиня підтримує малолітнього княжича. Він, як і його старші брати, які стоять за князем і княгинею, одягнений у червоний каптан, з дорогим парадним коміром, підперезаний золотим князівським поясом, на голові — хутряна шапка, на ногах — червоні чобітки.

Холмська ікона Богородиці
(візантійська традиція).
11 ст.

Дорогобузька ікона
Богородиці
(остання третина 13 ст.)

Архангел Михаїла
з церкви святої
великомучениці
Параскеви в Далаві

Роздивіться зображення архангелів Михаїла та Гавриїла в церкві святої великомучениці Параскеви в Даляві (нині територія Польської Республіки). Особливістю цих ікон так само і книжкових мініатюр є зображення постатей на повний зріст — риса, не властива візантійському мистецтву, з яким споріднена культура на цих теренах.

Який висновок можна зробити про професійний рівень мистецького осередку на Галицько-Волинських землях 13 — першої половини 14 ст.?

В «Ізборнику» є багато й інших різноманітних малюнків. Так, на полях зображено знаки Зодіаку: Стрілець, Діва, Єдиноріг, Рак тощо.

Цінною пам'яткою давньоруського книжкового малярства є сторінкові мініатюри, вшиті в латинський рукопис кінця 10 ст. — т. зв. *Трірський Псалтир*. Цю книгу привезла на Русь польська принцеса Гертруда, коли виходила заміж за великого князя київського Ізяслава Ярославича. Між 1078—1087 рр. майстри-книжники доповнили рукопис молитвами за сина Гертруди Ярополка, а також п'ятьма новими мініатюрами з портретами князівської родини. На двох мініатюрах бачимо князя Ярополка та його дружину княгиню Ірину. Князівське подружжя зображене на весь зріст. Князь одягнений у гаптований золотом і коштовним різнокольоровим камінням малиновий каптан. На голові в нього розкішно оздоблена шапка, на ногах — червоні чоботи. У молодого Ярополка коротка борідка та довгі звислі вуса й характерна зачіска. На княгині — блакитна сукня, прикрашена золотом та коштовним камінням.

Восени 2000 р. на Волині було знайдено шедевр константинопольського малярства 11 ст. — ікону Богородиці. У середині 13 ст. вона потрапила до тільки-но заснованої столиці Данила Романовича — Холма — і від 17 ст. відома як Холмська ікона Богородиці. Це найдавніша й найдосконаліша за мистецьким рівнем ікона не лише в Україні, а й у Європі. Зрозуміло, що до наших днів вона дійшла дуже пошкодженою, тож потребує відповідальної та копіткої праці реставраторів. Зараз ця ікона знаходиться у Волинському краєзнавчому музею у Луцьку.

З часом, особливо за доби роздробленості та монгольського лихоліття, зв'язки руського іконопису з візантійською традицією почали слабнути. Руські художники, не відкидаючи візантійських приписів, дедалі впевненіше творили власну іконописну школу. Найвидатнішою і найхарактернішою пам'яткою малярської культури княжої України в іконописі є віднайдена в середині 80-х років 20 ст. й повернута із забуття завдяки реставрації ікона Богородиці (остання третина 13 ст.) з Успенської церкви в с. Дорогобужі на Волині. Монументальні розміри (збереглися лише фігури Богородиці та Христа), вказують, що це була ікона заввишки до 1,5 м.

Продовженням малярської традиції дорогобужької ікони є збережені в церкві Святої Параскеви в Даляві (нині Польща) постаті архангелів Михаїла та Гавриїла. На цих іконах постаті архангелів зображені майже на весь зріст, що є унікальним явищем з-поміж збережених пам'яток. Далявських архангелів датують першою половиною 14 ст. і відносять до перемишльського мистецького осередку.

Відомою іконою українського малярства першої половини 14 ст. є Богородиця з Покровської церкви в Луцьку.

Найвизначнішими зразками галицько-волинського книжкового малярства 13 ст. є мініатюри перемишльського архієрейського служебника та Оршанського Євангелія.

Перевірте себе

1. Подискутуйте: працюючи в парах, обміркуйте, чи можна твердити про суперництво Київської Русі й Галицько-Волинської держави з Візантією в політичному і культурному житті. *Поділіться своїми міркуваннями в загальному колі.*

2. Дайте відповіді на запитання. • Які відомості про давніх слов'ян зберегли писемні джерела? • Про які особливості суспільного та господарського життя давніх слов'ян свідчать археологічні знахідки? • З якими слов'янськими племенами пов'язане зародження українського народу? • Яким був Київ часів легендарного Кия? • Що таке язичництво? Кого обожнювали наші предки? • Хто посідав верхівку соціальної піраміди руського суспільства? Чим відрізнялося становище цієї верстви від інших верств і станових груп? • Як виникали міста та які особливості їхньої забудови? • Чим давньоруське село відрізнялося від тогочасного міста? Які види господарювання були поширені в селі? • Що мали спільного і чим відрізнялися житла селян та мешканців міст? • Що відомо про давньоруське вбрання? • Що вирощували русичі та яку худобу розводили? • Які галузі ремісничого виробництва були поширеними за часів Київської Русі? Чим торгували русичі, якими грошиами користувалися?

3. Деякі українські історики вважають, що вивчення історії України варто розпочинати не з найдавніших часів (появою людини на наших теренах), а з періодом значно віддаленим у часі. З якими подіями, на вашу думку, пов'язані початки української історії?

4. Подискутуйте: У 1982 р., коли Україна входила до складу СРСР, урочисто відсвяткували 1500-ліття Києва. Щоправда, багато українських істориків не погоджувалися з офіційною думкою, дотримуючись переконань, що вік української столиці значно поважніший. Як на вашу думку: чи важливо знати, коли постало те або інше місто?

5. Які ознаки цивілізації притаманні східнослов'янським племінним союзам — предкам українців у 7—8 ст.? Взявши за приклад античні держави, поміркуйте, який зв'язок між державною владою та релігією. Чому, на відміну від народів, які не мали за язичницьких часів держав, греки зберегли свою давню міфологію?

6. Які з верств та станових груп мали привілейоване становище в Київській Русі: • князі, • ізгої, • смерди, • духовництво, • холопи, • бояри, • дружинники. Свій вибір поясніть. Підготуйте розгорнуту розповідь про те, чим відрізнялося становище князів від становища інших верств і груп.

7. Встановіть, які з поданих термінів стосуються кожного з видів мистецтва: мініатюра, мозаїка, дитинець, флейта, садиба, кінцівка, храм, труби, проповіді, палаци-хороми, буквиця, гуслі, житія, заставки, билини, бубни, фреска.

Література	Архітектура	Монументальне мистецтво	Мистецтво рукописної книги	Музичне мистецтво
------------	-------------	-------------------------	----------------------------	-------------------

8. Дайте відповіді на запитання: • Як за періоду Київської Русі розвивалася українська мова? • Яку мову й чому використовували для написання книжок? • Які факти свідчать про поширення писемності за доби розквіту Київської Русі? • Де за часів Київської Русі виготовляли книжки? Що відомо про найдавніші з них? • Які уснопоетичні твори складали за доби Київської Русі? • Які жанри перекладної літератури набули поширення за тих часів? • Наведіть факти, що свідчать про популярність музичного мистецтва за часів Київської Русі? • Що споріднювало види монументального мистецтва Київської Русі? Чим вони відрізнялися? • Які споруди будували руські будівничі?

9. Чи має слушність твердження, що мистецтво Київської Русі було підпорядковане ідеології держави? Наведіть приклади творів образотворчого мистецтва та архітектури, які сприяли утвердженню князівської влади, були втіленням величі держави — «відомої і знаної...».

10. Доповніть твердження.

Про Галицько-Волинський літопис відомо, що

А його перша частина є життєписом Лева Даниловича та його сина Юрія І;

Б створено його як цілісну оповідь без дотримання суворої хронологічної послідовності;

В його писали сучасники подій — ченці Києво-Печерського монастиря;

Г попри світський характер, він містить багато мініатюр із зображенням Ісуса Христа.

11. У якому столітті відбуваються події, описані в уривку з літературного твору?

«Гор сей, славен князь, міццю розум оперезав, мужністю сердечною нагострив, ратного духу виповнився та й повів полки свої хоробрі на землю Половецьку, за землю Руську!»

12. Укажіть, з якого літературного твору наведено уривок.

«Тож, Бога ради, не лінуйтеся, я благаю вас. Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступайтеся самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте і не повелівайте вбити його; не погубляйте ніякої душі християнської. Лінощі ж — усякому лихому мати: що людина вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не вчиться».

А «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона.

Б «Слово о полку Ігоревім».

В «Ізборник Святослава».

Г «Повчання дітям» Володимира Мономаха.

13. До якого князя звертається автор «Слова о полку Ігоревім»: «Високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі, підперши гори угорські своїми залізними полками...»?

14. Доповніть твердження.

Про «Слово о полку Ігоревім» відомо, що твір

А створено Володимиром Мономахом за свіжими слідами події, деся 1187 р.;

Б присвячено боротьбі князя Ігоря Святославича за новгород-сіверський стіл;

В закликає князів до припинення чвар, збереження єдності Русі;

Г створено за візантійськими книжними традиціями.

15. У якій іконописній майстерні було створено зображену пам'ятку?

16. Які пам'ятки монументального живопису створено на початку 12 ст.?

17. Доповніть твердження.

Про Реймське євангеліє відомо, що книга

А має сторінкові мініатюри з зображенням євангелістів Іоанна, Марка й Луки;

Б призначалася для особистого користування однієї з дочок Ярослава Мудрого;

В переписана 1056—1057 рр. в Києві з староболгарського оригіналу;

Г зберігається в Україні й на ній складають присягу новообрані президенти України.

18. Родину якого великого князя київського зображено на сторінці «Ізборника» 1073 р.

19. Коли було створено Остромирове Євангеліє?

20. Доповніть твердження.

Про ікону Холмської Богородиці відомо, що вона

А створена малярами іконописної школи Києво-Печерського монастиря;

Б прикрашала Софійський собор в Києві;

В певний час перебувала в столиці Галицько-Волинської держави;

Г була вивезена Андрієм Боголюбським з Вишгорода до Володимира-на-Клязьмі.

21. Яку з ікон визначають як найхарактернішу пам'ятку малярської культури княжої України?

А Холмську ікону Богородиці.

Б Свенську ікону Богородиці зі святыми Антонієм та Феодосієм Печерськими.

В Вишгородську ікону Богородиці.

Г Дорогобузьку ікону Богородиці.

22. Доповніть твердження.

Про ікону Вишгородської Богоматері відомо, що

А вона була створена малярами галицько-волинської іконописної школи;

Б Андрій Боголюбський у 1155 р. вивіз її до Владимира-на-Клязьмі;

В вона врятувала, за легендою, місто Холм від захоплення монголами;

Г її було знайдено й реставровано наприкінці 20 ст. у м. Луцьку.

23. Яку рукописну книгу ілюструє зображена книжкова мініатюра?**24. Яке місто прикрашають зображені пам'ятки архітектури 12 ст.?****25. Доповніть твердження.**

Для архітектури галицьких земель другої половини 12 ст. — першої половини 14 ст. характерне

А використання здобутків романської архітектури;

Б будівництво храмових споруд винятково з каменю;

В завезення цегли для кам'яного будівництва з Візантії;

Г переорієнтація з будівництва фортифікацій на замки-резиденції князів;

26. Доповніть твердження.

Спасо-Преображенський собор у Чернігові

А перший християнський кам'яний храм Київської Русі;

Б збудований братом Ярослава — Мстиславом Володимировичем;

В став місцем поховання Ярослава Мудрого;

Г головний митрополичий храм Русі.

27. Про спорудження якого храму йдеться у фрагменті з джерела?

«Заснована ж була сія божественна церква Богородична в літо 1073. У дні благовірного князя Святослава, сина Ярославового, який своїми руками почав рів копати, стала будуватися церква ця».

28. Встановіть відповідність між тлумаченнями та поняттями.

1	Зображення Ісуса Христа, Богоматері, святих, подій святого Письма, створення яких відбувалося за певними правилами — канонами, які не можна було змінювати.	А	Ікони
2	Техніка прикрашення підлоги та стін, за якою на цементну основу у визначеному порядку викладають невеликі кольорові шматочки каменя або скла — смальти.	Б	Фреска
3	Картина, намальована спеціальними фарбами на сирому тиньку.	В	Мозаїка
4	Написи та малюнки, видряпані на стінах давніх будівель, посудинах та інших предметах, що їх знаходять під час археологічних розкопок.	Г	Графіті
		Д	Книжкова мініатюра

29. Встановіть відповідність між зображенням храмів та їхніми назвами.

- А Софійський собор у Києві
- Б Спасо-Преображенський собор у Чернігові
- В Успенська соборна церква Києво-Печерського монастиря
- Г Успенський собор у Володимирі
- Д Церква святого Пантелеймона в Галичі

30. Встановіть відповідність між зображенням ікон та їхніми назвами.

1

2

3

4

- А Холмська ікона Богородиці
- Б Дорогобузька ікона Богородиці
- В Богородиця Оранта у вівтарі Софійського собору в Києві
- Г Вишгородська ікона Богородиці (візантійська традиція)
- Д Свенська ікона Богородиці зі святыми Антонієм та Феодосієм Печерськими

31. Які з пам'яток архітектури було створено в 11 ст.?

- 1 Вежа в селі Стоп поблизу Холма
- 2 Софійський собор у Києві
- 3 Спасо-Преображенський собор у Чернігові
- 4 Успенська соборна церква Києво-Печерського монастиря
- 5 Успенський собор у Володимирі
- 6 Церква святого Пантелеймона в Галичі

32. Які терміни стосуються мистецтва рукописної книги?

- 1 Билини
- 2 Мініатюра
- 3 Дитинець
- 4 Фібула
- 5 Буквиця
- 6 Заставки

Розділ 2

Українська культура пізнього середньовіччя та початку ранньої нової доби

2.1. Умови розвитку культури. Буденне життя.

Роздивіться зображення замку в Луцьку, спорудження якого символізує литовську добу. Які нові архітектурні риси привертають увагу. Чим відрізняється ця фортеця укріплень часів Київської Русі.

У яких умовах розвивалася українська культура в 15—16 ст.

Культура народу є надбанням багатьох поколінь. Кожна історична доба, не втрачаючи зв'язку з попередніми епохами, збагачує духовну скарбницю чимось новим. Українській культурі в другій половині 14 ст. — початку 16 ст. притаманна надзвичайно міцна сув'язь досвіду й шукань, споконвічних традицій та запозичених ідей. Своїм корінням вона сягала часів Київської Русі. Монгольська навала завдала культурному розвитку українського народу великої шкоди. Було знищено неоціненні багатства матеріальної та духовної культури, особливо на Київщині, Переяславщині, Чернігівщині, Східній Волині, зокрема загинули давні рукописи, чимало храмів, пам'яток образотворчого мистецтва. Проте культура Київської Русі й Галицько-Волинського князівства залишалася й надалі тим джерелом, що живило духовність українців і в наступні століття. Отже, українська культура 15 — початку 16 ст. — безпосередня спадкоємиця культури Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

Своєрідність української культури другої половини 14 ст. — початку 16 ст. зумовлювалася й тим, що український народ не мав власної держави. Українські землі перебували у складі кількох держав, а тому умови для культурного поступу українців, що склалися в тих державах, були неоднакові.

Більш-менш сприятливі умови існування української культури склалися у Великому князівстві Литовському. Збираючи українсько-руські землі, литовські князі прагнули прилучитися до великої культури Київської Русі, надбання якої не відкидали, а підтримували й відроджували разом із православною вірою та руською мовою, що були визнані державними. Литовські можновладці перебрали й традиційний для Русі-України спосіб життя.

Ідеологічним підґрунтям європейського Відродження був гуманізм (від лат. *humanus* — людський, людяний) — світогляд, що ґрунтувався на сприйнятті й осмисленні світу через пристрасний інтерес до земного життя. Гуманізм був утіленням нового розуміння сутності людини — господаря світу, досконалого творіння за образом і подобою Бога. Мислителі-гуманісти виклали свої переконання у вченні, яке також називають гуманізмом. Головним завданням наукового пошуку гуманістів було відродження й поширення античних знань.

Ситуація змінилася, коли українські землі потрапили під владу Польщі. Відмінність української культури від польської перешкоджала планам Корони. Водночас через Польщу в Україну проникали ідеї Відродження, Реформації та Контрреформації, набувала поширення західноєвропейська система освіти. Не маючи власної вищої школи, українці навчалися в європейських університетах, прилучаючись до наукових і мистецьких традицій. Хвиля західноєвропейських культурних впливів не поглинула споконвічних традицій. Нове й старе в українській культурі мирно співіснувало, нашаровуючись одне на одне. Внаслідок цього поставали унікальні культурні явища.

Потреба національного самозбереження, що особливо гостро постала після Люблінської унії, спричинила піднесення української культури. За відсутності держави культура залишалася єдиною цариною, де українці могли боронити свою самобутність. Саме тому культурне життя в Україні XVI — першої половини XVII ст. визначають як *національно-культурне відродження*.

Хто належав до можновладців на Волині й у Центральній Україні від середини 15 ст.

Із занепадом Київської Русі та Галицько-Волинської держави погіршилося становище української аристократії. Після Кревської унії, і, особливо, після поразок Свидригайла Ольгердовича багато українських і білоруських князів втратили свої уділи. Це спричинило розшарування князівської верстви на князів-господарів і князів-слуг. Крім того, упродовж 15 ст. відбувалося поступове зближення князівської верстви з представниками інших привілейованих станів і як наслідок — утворення єдиного привілейованого стану — *шляхти*. У Західній Європі цей стан називали *дворянством*. Із середини 15 ст. на більшості українських земель утвердилася така структура панівного стану: *князі — пани — зем'яни-шляхта — шляхта-голова — панцирні бояри*. Ця структура зберігалася до середини 17 ст. Щоправда, особливе ставлення в суспільстві до князів зберігалася. Геть збіднілі князі мали більше шансів отримати високі уряди порівняно з менш родовитим, хай навіть і заможним, шляхтичем.

До того ж князі поступали на державну службу до Литовської, а потім Польської держави, зберігаючи свої князівства й отримуючи від держави у приватну власність та пожиттєве володіння значні земельні наділи. Так, княжі роди Острозьких, Вишневецьких, Корецьких, Чорторийських, Збараських та інші обіймали провідні урядові посади у Великому князівстві Литовському, засідали в раді великого князя, а у воєнні походи йшли під власними прапорами.

З посиленням польського впливу князі втрачали здатність на державному рівні вирішувати долю своєї Батьківщини — вона дедалі більше починала залежати від волі чужих

*Вбрання української еліти. 16 ст.
Жінка у сорочці,
спідниці,
чоловік у жупані й шубі.
Реконструкція
З. Васіної.*

столиць: Вільна чи Кракова. Однак княжі роди ще мали силу й авторитет здійснювати місцеве врядування. Поділивши між собою спершу Волинь, а згодом і Центральну Україну, вони перебрали реальну владу на місцях. У їхніх володіннях діяло княже право з власними податками й судом. Було своє військо. Тож на місцевому рівні, здавалося, все лишалося таким, як і за княжої доби. Власне тому представники княжих сімей пов'язували свої родоводи з князями Київської Русі. У житті тогочасної України особливе місце посідав рід Острозьких.

До вищої верстви тогочасного українського суспільства, крім князів, належали також **пани**. Слово «пан» у 16 ст. позначало своєрідний титул. Так, та Київщині й Брацлавщині першої половини 16 ст. із 450 шляхетських родів панськими називалися близько сотні. Головною ознакою пана було те, що він володів хоч і невеликою, але власною, з діда-прадіда, отчинною землею. Як відомо, ще від часів Київської Русі численною була верства лицарів-бояр, що тримали землі-вистуги — маєтки, надані великим князем за військову службу. Зберігалися вони й за пізніших часів. Проте панові, на відміну від боярина, який мусив оселятися там, де подарує йому землю князь, було гарантоване спадкове володіння землею своїх предків.

Найчисленнішим прошарком шляхетської верстви була дрібна шляхта — **зем'яни**. Частина з них мала право розпоряджатися власними маєтками, які були їх приватною власністю, решта користувалася землею за умови виконання військової повинності. Основним заняттям зем'ян була служба у представників вищої шляхти. Проте військове спорядження було дорогим, тож, постійно оновлюючи його, зем'яни поволи зубожіли. Втративши землю, такі шляхтичі потрапляли до розряду **шляхти-голоти**.

Прикметною ознакою життя України було те, що, попри споконвічну неоднорідність, шляхетська верства прагнула здобути собі загальні права і привілеї, а отже, відокремитися остаточно від решти суспільства. І якщо князі мали ті права за фактом свого народження, то середній та дрібній шляхті доводилося їх виборювати.

Зміни в становищі шляхти відбулися в законодавчому кодексі того часу — Статуті Великого князівства Литовського в редакції 1529 р. — Першому (або Старому) Литовському статуті. Згідно з ним шляхті було гарантовано, що її не можна карати без суду. Закон також забезпечував шляхті володіння землею, яку не можна було відібрати «без вини». Отже, наприкінці 16 ст. українська шляхта домоглася закріплення в законі прав, що їх упродовж століть вона виборювала собі мечем, виконуючи нелегкі військові обов'язки.

На Галичині від середини 15 ст. галицькі бояри були зрівняні з польською шляхтою. Це призвело до того, що вже в 16 ст. в краї не залишилося боярських родів, які б дотримувалися українських традицій.

Що визначало життя українських селян

У соціальній піраміді тодішнього суспільства найнижче місце посідали селяни, які були найчисленнішою верствою — до 80 % населення.

Як і раніше, селяни жили громадами. Члени сільської громади спільно користувалися пасовиськами, лісами, озерами, ріками. Орні землі розподілили між частинами громади — дворищами, які об'єднували по кілька «димів» (дворів), тобто господарств окремих сімей. Різноманітні податки на користь держави і феодала сільська громада також розподіляла поміж дворищами.

Громада обирала власний суд. Його називали копним від «копа» — зібрання громади. Поступово копний суд було замінено на суд самих феодалів (вотчинний), а землі громад перейшли у власність феодалів.

Як і інші верстви тогочасного суспільства, селянство не було однорідним. Історики умовно поділяють селян на «похожих» (особисто вільних) і «непохожих» (прикріплених

до свого наділу). Крім того, за характером повинностей, з-поміж селян вирізняють данників, тяглових і слуг. Данниками — найчисленнішою групою «похожих» селян — називали тих, основна повинність яких полягала у сплаті натурою або грошми данини за користування орними землями та угіддями. Частина селян мусила працювати в господарстві свого володаря зі своїм «тяглом» (робочою худобою та інвентарем), тобто відбувати панщину. Більш привілейоване становище серед селян мали слуги, які, займаючись сільським господарством, одночасно відбували військову службу у прикордонних замках. Вони брали участь у військових походах, виконували різноманітні доручення.

За тих часів в Україні набирало сили й продовжувало розвиватися велике феодальне (князівське та пансько-боярсько-шляхетське) землеволодіння — магнатське. Воно зростало за рахунок дарувань великого князя, захоплення пусток, общинних земель.

З другої половини 15 ст. розгорнулося виробництво зерна на продаж у Західну Європу. Шляхта Галичини та Західної Волині починає закладати *фільварки* — великі багатогалузеві господарства, де сировина не тільки вироблялася, а й перероблялася на винокурнях, у чинбарнях і млинах. Фільваркове господарство суттєво відрізнялося від звичайно феодального господарства, не пов'язаного з ринком, де феодальна залежність селянства виявлялася в сплаті натурального чи грошового податку. Із поширенням фільварків землевласники були зацікавлені в праці селян у панському маєтку з «тяглом» та обмеженні права переходу селян до іншого землевласника. Кількість «непохожих» селян з року в рік збільшується.

Першим відомим документом, який започаткував закріпачення селян, вважають рішення шляхти Галичини 1435 р. За ним селянин мав право піти від землевласника лише на Різдво, сплативши йому великий викуп.

На українських землях у Великому князівстві Литовському почали закріпачувати селян з 1447 р. згідно з привілеєм Казимира IV.

Закріпачення основної маси селян було стверджено у тогочасних кодексах законів — знаменитих Литовських статутах (відомо всього три редакції: 1529, 1566 та 1588 рр.). Вже Перший Литовський статут, великокнязівські привілеї та польські законодавчі акти, звичаєве право та інше всіляко захищали інтереси землевласників, їхнє правове становище.

Протягом 16 ст. в житті українських селян відбувалися істотні зміни. Зумовлені вони були загальноєвропейським розвитком — Великими географічними відкриттями, поживленням міжнародної торгівлі, зростанням міст, становленням нових держав у Європі тощо. Внаслідок цього в Україні протягом 16 ст. зростала кількість господарств із застосуванням на панській землі примусової праці залежних селян — *т. зв. фільварків*. Отож, набувала поширення фільваркова система господарювання. У фільварках, які були багатогалузевими господарствами, сировина вироблялася та перероблялася не стільки для безпосереднього споживання, як для продажу. Зацікавлені у зростанні прибутків, землевласники розширювали площі фільваркових земель, захоплюючи землю селян і примушуючи їх працювати на себе власним інвентарем — тобто впроваджували *панщину*. Отже, 16 ст. для українських селян стало добою зростання панщини, повинностей та податків, а відтак — добою дедалі більшого обезземелення, поступового перетворення їх на безправний додаток фільварку, який можна було навіть дарувати або ж продавати.

Міське населення складалося з міської верхівки — патриціату (багаті представники аристократичних родів), заможних міщан (цехові майстри, купці) та міської бідноти. У містах, особливо в Галичині, мешкали представники різних народів. На Волині та Київщині переважали українці. Більшість міст перебувала в руках магнатів, а також церкви. Частина належала державі (королівщина). На користь власника міщани платили різноманітні податки, розмір яких час від часу збільшувався, виконували повинності.

Значну частку господарського життя міста займало землеробство. У середині 16 ст. в українських містах налічувалося близько 130 ремісничих спеціальностей. Протягом першої половини 16 ст. жваво розвивалася міжнародна торгівля. Значно зростає попит на сільськогосподарську продукцію: хліб з України вивозили як на захід, так і на південь через чорноморські порти. Центрами міжнародної торгівлі були Київ, Львів, Кам'янець-Подільський та Луцьк. Основними видами торгівлі були ярмарки, що їх проводили по кілька разів на рік. Окрім щоденної торгівлі, кілька разів на тиждень влаштовували торги.

Чому виникло українське козацтво.

Життя українських земель визначалося ще однією обставиною: грабіжницькими нападками з Криму. Спустошливі набіги на українські землі зумовлювалося не тільки їхньою безпосередньою близькістю до войовничих кочівників, а й нездатністю Польсько-Литовської держави, під владою якої вони перебували, захистити ці землі. Опинившись у такій ситуації жителі прикордонних територій змушені були опановувати складну військову науку. Таких воїнів стали називати **козаками**.

Слово **козак** прийшло зі сходу. У давніх тюрків козаками називали молодих хлопців, які відбували складний і небезпечний обряд посвячення в повноправні члени племені: юнаки йшли в степ і мусили там прожити кілька місяців, змагаючись із ворогами й доводячи своє вміння виживати за тяжких природних умов. Згодом це слово набуло кількох значень й перекладалося здебільшого як **вільна озброєна людина**.

Попрацюйте з історичним джерелом

До кого звертається автор твору? Чому? Про яке явище доби йдеться в джерелі? Як воно, на вашу думку, пов'язано з виникненням козацтва?

Видатний український мислитель Станіслав Оріховський-Роксолан у трактаті «Напучення польському королю...» 1543 р. писав: «Доки ти живеш у Краківському замку, люд Русі гине. Та ще й як гине! Цього без сліз і розповісти неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатьох славних лицарів посічено або забрано в полон; немовлят порубано, літніх — повбивано, дівчат згвалтовано прилюдно, жінок збезчещено на очах у чоловіків, молодичь пов'язано й забрано разом із реманентом і худобою, так що нема чим і землю обробити. Жаж і смуток всюди на полях і в оселях наших».

Козацтво формувалося не лише з постійних мешканців прикордонних територій — Київщини та Брацлавщини. Козаками ставали й численні втікачі з інших регіонів України — передусім Галичини, Волині, де визиск землевласників та міської верхівки Польсько-Литовської держави був найсильнішим. Поширення панщини та запровадження кріпацтва спонукали українських селян та міську бідноту до масових утеч — хоч на край світу, тільки подалі від пана. Важкі умови прикордоння здавалися втікачам меншим лихом, ніж втрата особистої свободи.

Попрацюйте з історичним джерелом

Як у джерелі пояснюється одна з причин виникнення козацтва?

Польський дипломат та історик Самуїл Грондський про тогочасне становище багатьох українців зауважував: «Ті з русинського (українського) народу, які... не хотіли тягнути ярмо й терпіти владу місцевих панів, йшли в далекі краї, тоді ще не заселені, і набували собі право на волю..., закладали нові поселення і, щоб відрізнитись від підданих, залежних від панів, стали називати себе козаками».

Попервах козаки мешкали здебільшого на півдні Київщини — у районі Канева, Черкас, Чигирини, а також на Поділлі. Поступово просуваючись у глиб степів, вони зазвичай селилися понад Дніпром і Південним Бугом, Кальміусом та їхніми численними притоками. Особливо вабили козаків багаті на рибу й дичину місця понад Дніпровими порогами від гирла Самари, тобто від сучасного Дніпропетровська, до острова Хортиці

(у межах сучасного м. Запоріжжя) та Великого Лугу — низинних берегів Дніпра за порогами. Ось чому українських козаків називали *запорізькими*.

Вояки за потребою, козаки освоювали нові землі, піднімаючи цілину, прокладаючи шляхи, споруджуючи мости тощо. Понад берегами рік, на островах, у балках чи байраках козаки закладали свої поселення — *зимівники*. Зимівником називався запорізький хутір, що складався з двох — трьох хат для людей та різних господарських будівель — комор, клунь, стаєнь, хлівів, курників, льохів, бджоляників. Часом хутір мав млин, кузню тощо.

На освоєних землях, особливо в їхній північній частині, де було безпечніше від ординців, козаки сіяли хліб, копали городи, закладали сади, організовували різні ремесла. Умови степу дозволяли вирощувати коней, велику рогату та дрібну худобу. З-поміж козаків були теслі, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, шевці, бондарі тощо.

Як змінювалося життя міст з отриманням магдебурзького права.

Період 15 — першої половини 16 ст. був добою розвитку міст. На середину 17 ст. на землях України було близько 1100 міст і містечок. Хоч суперечки про те, що вважати тогочасним містом, поміж учених не вщухають. Одним з найбільших міст був Київ. «Пишність і справжня королівська велич цього міста, — писав тогочасний мандрівник, — підтверджується самими його руїнами й пам'ятками». На середину 17 ст. Київ мав близько 10 тис. мешканців. У 16 ст. у Брацлаві і Кременці жили близько 5 тис. чол., Луцьку — 4 тис., Володимирі, Вінниці, Житомирі, Каневі, Острозі та інших — від 2 до 4 тис.

Серед міст Галичини, Західного Поділля та інших українських земель, що входили до складу Польщі, найбільшим був Львів (за підрахунками вчених, на початку 15 ст. тут жили близько 10 тис. чол., у першій половині 17 ст. — вже 25—30 тис.). У 16 ст. Кам'янець мав близько 8 тис. мешканців, Перемишль, Сянок — близько 2—4 тис.

Міське населення складалося з міської верхівки (багате купецтво, лихварі, цехові майстри), середнього прошарку (заможне міщанство, купці, майстри-ремісники, підмайстри) та міської бідноти.

У містах, особливо в Галичині, мешкали представники різних народів. На Волині та в землях Центральної України переважали українці.

Наприкінці 15 — на початку 16 ст. в українських містах поширилося *магдебурзьке право* — міське право, що виникло у 13 ст. в Німеччині, у м. Магдебурзі, й передбачало звільнення міста від управління, судової та адміністративної влади місцевих феодалів (власників міст) і створення міського самоврядування. Магдебурзьке право надавало також різні господарські привілеї. За магдебурзьким правом містом керував *магістрат* — орган, що об'єднував *раду* і *лаву*. На чолі лави був *війт*. Раду очолював *бурмистр*. До магістрату обирали найавторитетніших міщан. Магдебурзьке право встановлювало також порядок організації ремісничих об'єднань — цехів, регулювало питання торгівлі, визначало міри покарання за різні типи злочинів тощо.

Надавати місту магдебурзьке право було привілеєм великого князя литовського чи польського короля; з часом такий привілей отримали стосовно своїх міст і магнати. Перші згадки про поширення міського права в Україні стосуються часів Галицько-Волинського князівства початку 20-х років 14 ст. Від часів князя Юрія II Болеслава до нас дійшла грамота на магдебургію м. Сянока 1339 р. У 1356 р. магдебурзького права домігся Львів.

Попрацюйте з історичним джерелом

Використовуючи уривок з відомого в Польщі й Україні посібника з міського права Бартоломея Гроїцького, вперше виданого друком у 1565 р., визначте права та обов'язки міської ради.

«Обов'язком ради та бурмистрів є принаймні раз на тиждень, або кожний раз, коли вимагатиме потреба, збиратися в ратушу, радитися про добро громади, здобувати нові користі

для громади і запобігати шкодам, залагоджувати й розсуджувати всілякі спори, вишукувати способи, щоб їжа й напої в місті не були дорогими, і карати продавців, які порушуватимуть розпорядження райців або загальні ухвали. Окрім цього, вони мають наглядати за пекарями, різниками і шинкарями, пильнувати обману в мірах і вагах під час продажу товару... Рада також має запобігати сваркам у місті, боронити від кривд сиріт і вдів та викорінювати шкідливі й безчесні ігри — карти, кості й таке інше негідне. Кожного року рада мусить скласти рахунки з усіх міських прибутків перед старшими й визначнішими людьми з громади».

Особливістю впровадження магдебурзького права в Україні було те, що поширювалося воно за часів, коли українські землі втрачали свою незалежність. Магдебурзьким правом у галицьких містах могли користуватися лише католики. У зв'язку з цим, а надто коли міста не мали сильного самоврядування і війтами ставали чужинці, міщани-українці зазнавали всіляких утисків. Так, приміром, великі кривди чинив німецько-польський магістрат українській громаді Львова. Львівська влада, зокрема, намагалася усунути міщан-українців від міського суду, бо, мовляв, присяга православних не мала сили закону. Українські міщани у Львові, як і євреї, в межах центральної частини мали право мати будинки лише в певному кварталі міста («Руська вулиця»). Подібні обмеження нерідко призводили до конфліктів на релігійному ґрунті, вимагали від української громади згуртованості та єдності у боротьбі за свої права. В містах Східної України, де чужинців було мало, обмежень національних прав українських міщан не було. Там магдебурзьке право набувало самобутніх рис, вбираючи традиції українсько-руського звичаєвого права.

Міста споконвіку були центрами ремесла й торгівлі. У середині 16 ст. в українських містах налічувалося близько 130 ремісничих спеціальностей. Розвиткові ремесла сприяло об'єднання ремісників у цехи. Цехи були поширені переважно на українських землях Польського королівства.

Цех становив самоврядну громаду вільних ремісників однієї чи кількох спеціальностей на чолі з виборним старшиною — цехмістром, найавторитетнішою особою з-поміж майстрів, що складали цехове братство. Крім майстрів, до цеху входили їхні помічники — підмайстри (товариші), а також учні (виростки, хлоп'ята). Кожний цех мав свій письмовий статут, затверджений королем або власником приватного міста. Статут визначав як особливості виробництва, так і загалом спосіб життя ремісників.

Перші цехові об'єднання виникли у Львові й Перемишлі наприкінці 14 ст. У Львові тоді існували принаймні чотири цехи (пекарський, різницький, шевський і кравецький); у 1425 р. їх було вже 10, а в середині 16 ст. — близько 20.

Протягом першої половини 16 ст. жваво розвивалася міжнародна торгівля. Значно зростав попит на сільськогосподарську продукцію: хліб з України вивозили як на захід, так і на південь через чорноморські порти, розбудовані за часів великого князя литовського Вітовта. Центрами міжнародної торгівлі були Київ, Львів, Кам'янець-Подільський та Луцьк. Основними видами торгівлі були ярмарки, що їх проводили по кілька разів на рік. Окрім щоденної торгівлі, кілька разів на тиждень влаштовували торги.

Попрацюйте з історичним джерелом

Що вражало чужинців у буденному житті Києва та Львова? На основі джерел зробіть висновок про розвиток торгівлі в українських землях.

Литовський дипломат Михалон Литвин, який перебував на українських землях у середині 16 ст., у книзі «Про норони татар, литовців і москвитян» розповідав: «Київ наповнений чужоземними товарами, бо немає відомішого, коротшого і надійнішого шляху, ніж стародавня і загальновідома в усіх своїх звивинах дорога, що веде з чорноморського порту, тобто з міста Кафи, через Таврійські ворота (Перекоп) до Гаванської переправи на Борисфені, а звідти через степи — до Києва; по ній з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву,

Псков, Новгород, Швецію і Данію коштовне каміння, шовк і золоте тканина, ладан, фіміам, шафран, перець та інші пахощі. Чужоземні купці, які часто мандрують цією дорогою, збираються у валки до тисячі душ, звані караванами, із багатьма навантаженими візками і нав'юченими верблюдами».

На сторінках найдавнішого докладного опису Львова, автором якого був Мартин Груневер із Гданська, що перебував у місті в 1582—1602 рр., розповідь: «... Львів... лежить у такому місці, неначе це альтана посеред раю. Я об'їхав пів-Європи, побував у найславетніших містах світу, але в жодному не бачив стільки хліба, як тут щодня приносять на ринок. Тут величезна кількість пива і меду, не тільки місцевого, а й привізного. А вино їм привозять також із Молдови, Угорщини, Греції. Інколи на ринку можна побачити в стосах більше тисячі бочок вина.

У цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх уборах: угорців — у їхніх малих магерках, козаків — у великих кучмах, росіян — у білих шапках, турків — у білих чалмах. Ці всі у довгому одязі, а німці, італійці, іспанці — в короткому. Кожен, хоч би якою мовою він розмовляв, знайде тут свою мову.

Щотижня буває три торгові дні — по середах, п'ятницях, неділях... Але торг тут щодня, бо щоденно прибувають крамарі з усієї Русі, Поділля, з Молдови та Валахії. Отже, щодня знайдеш тут різні товари, які тільки можна придумати. Є також різноманітні добрі ремісники, навіть друкарня. І, мабуть, не кожному відомо, як багато крамниць у Пруссії, Сілезії, не кажучи про всю Польщу, тутешні вірмени заповнюють своїми товарами. Але люди прибувають не лише для торгівлі, а й продаються сюди навечно з усім своїм майном».

2.2. Церковне життя

Яким було становище духівництва і православної церкви у складі Великого князівства Литовського

Як і раніше, особливе місце в українському суспільстві займало духівництво, яке становило окрему суспільну верству. За підрахунками дослідників, духовний стан в Україні тих часів був досить численним, до нього належала майже десята частина населення — святихеники з їхніми сім'ями, ченці, люди, що обслуговували церкву. Окремішність духівництва виявлялася в тому, що воно не підлягало світському суду.

Протягом 14—16 ст. становище православної церкви та духівництва не було однаковим. У 14 ст. православна, руська, віра була прийнята литовськими князями: православними були сини Гедиміна — Любарт, Коріат, Наримунт, Явнут, Ольгерд і майже всі його сини. Авторитет православної церкви, яку підтримувала більшість населення українських земель, залишався досить високим, однак поступове поширення католицизму серед представників великокнязівського двору, тиск із боку католицької держави, якою була Польща, ставав поволи сильнішим. Після Кревської унії православних литовців та литовців-язичників було прилучено до католицизму. Литовських бояр-католиків зрівняно у правах із польською шляхтою. Актом, що засвідчив поділ суспільства за релігійною ознакою та відкривав шлях для утисків православних, стала Городельська унія 1413 р., згідно з якою брати участь в управлінні державою й займати урядові посади отримували право виключно католики. Щоправда, певні гарантії свого становища православні мали в українській аристократії, представники якої постійно перебували у раді великого князя литовського та на найвищих посадах. На українських землях, на яких був поширений польський адміністративно-політичний устрій, становище православної церкви було складнішим. З другої половини 15 ст. у найбільших містах Галичини

й Західного Поділля — Перемишлі, Кам'янці — навіть були засновані католицькі єпископські кафедри.

Характерною рисою політики можновладців ВКЛ щодо православної церкви було прагнення мати у межах своєї держави самостійну церковну організацію і позбавити церкву залежності від Московії, куди як ви вже знаєте, у 20-х роках 14 ст. переїхав київський митрополит. Початок 15 ст. позначився гострою боротьбою між Литвою, Москвою та Константинополем за Київську митрополію. В середині 15 ст. остаточно відбувся поділ Київської митрополії на Київську та Московську. Собор московських єпископів без погодження з Константинополем поставив окремого митрополита, у Києві залишився свій митрополит, підпорядкований константинопольському патріарху. За свідченням літопису, *«відтоді розділилася митрополія»*.

Та хоч яким непростим було становище православної церкви, саме вона стала захисником і представником українського та білоруського народів у католицькій Польсько-Литовській державі, осередком української та білоруської культури й духовності.

Яким було становище православної церкви наприкінці 16 ст.

Становище православної церкви з переходом українських земель під владу католицької Польщі було непростим. Щоб протидіяти польському католицизмові, який через розгалужену мережу католицьких колегіумів і друкарень невпинно поширював вплив на нові східні землі, Українська православна церква мусила виробити власну систему освіти. Але ні достатньої кількості книжок, ні відповідних навчальних закладів для вищого духовництва не було.

Однак становище Української православної церкви ускладнювалося й зовнішніми обставинами. Захоплений турками **1453 р.** Константинополь утратив статус центру православ'я, а відтак не міг надати потрібної підтримки православній церкві України.

Натомість із кожним роком дедалі потужнішою ставала Московська митрополія, яка прагнула перебрати славу згаслого Константинополя. Проголошення **1589 р.** самостійності Московського патріархату і надання його главі титулу Патріарха московського та всієї Русі занепокоїло українських церковних діячів, оскільки промовисто свідчило про наміри Московського царства щодо українських земель.

Розуміючи всю складність ситуації, в якій опинилася рідна церква, представники вищого духовництва, українські магнати і шляхта дедалі більше схилилися до *ідеї об'єднання з римо-католицькою церквою*.

Сподівання, що покладали на унію церков її прихильники з-поміж православних. Через унію з римо-католицькою церквою українці сподівалися досягти єдності свого народу. Бо тільки справжня рівність у правах (саме її домагався, наприклад, український князь *Костянтин-Василь Острозький*) православної та католицької церков у католицькій державі, якою була Польща, могла б покласти край переслідуванням православних. Адже йшлося про збереження традиційного грецького обряду й мови богослужінь. Крім того, унія здатна була, як здавалося її прихильникам, вирішити проблему підпорядкування Української православної церкви: після її переходу під зверхність папи римського відпадала потреба боротьби із зазіханнями Московського патріархату.

Були й особисті мотиви. Вищих православних ієрархів вельми непокоїла втрата власного авторитету в церковному житті. Вже йшлося про те, що за справу оновлення української церкви взялися братства. Їхній вплив з кожним роком зростав. Заручившись підтримкою східних патріархів, братства отримали право контролювати діяльність найвищих церковних діячів. Тож в унії православні єпископи, та й сам митрополит *Михайло Рогоза*, вбачали можливість позбутися опіки братств, відлучивши їх від церковних справ усупереч рішенням Константинополя.

Думки католиків щодо унії. У Польщі щодо унії церков однастайності не було. Одні взагалі виступали проти будь-якого об'єднання, інші ж (а їх була більшість на чолі з королем) не заперечували можливості унії. Проте польським можновладцям не потрібна була авторитетна українська церква, рівна в правах із польською. Тому об'єднання церков вони тлумачили як навернення до католицизму. У книзі *«Про єдність церкви Божої»* проповідник-єзуїт **Петро Скарга** переконував читачів, що істинною є лише одна церква — римо-католицька, тож найкориснішим було б *«відкинути помилки греків та об'єднатися з осердям істинної віри»*.

Таке тлумачення унії католиками викликало у православних протести та обурення. Згодом прихильників унії поменшало, її почали заперечувати навіть колишні ініціатори, зокрема князь В. — К. Острозький.

У зв'язку з чим спалахнула літературна полеміка.

Які були табори полемістів

Навколо ідеї об'єднання церков розгорнулася гостра й дуже цікава суперечка (полеміка). Представники різних поглядів висловлювали свої думки в літературних творах, які називають зазвичай *полемічними*. До сьогодні збереглося близько 200 пам'яток полемічної літератури представників різних таборів — прихильників та противників унії.

Один із найвидатніших письменників-полемістів, праці якого були опубліковані за життя, — **Герасим Смотрицький**. Його перу належать кілька блискучих полемічних трактатів, зокрема твір *«Ключ царства небесного...»*, надрукований 1587 р. в Острозі.

Видатною пам'яткою полемічної літератури був *«Тренос»* («Плач», 1610 р.). Його створив **Мелетій Смотрицький**, син Герасима. Цей мистецьки довершений та оригінальний твір, написаний польською мовою, розкривав становище православних українців та білорусів, які потерпали від національно-релігійних утисків. На відміну від інших полемічних трактатів, він не був спрямований проти якогось конкретного твору чи події. *«Тренос»* скомпоновано як плач Церкви-України, покинутої та зневаженої власними дітьми: *«Горе мені, бідний, горе нещасний, ах — з усіх сторін ограбований, на світову ганьбу мого тіла з усіх риз оголений! Горе мені, незносимими тягарями обтяжений: руки в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на стегнах, меч над головою обосічний, вода під ногами глибока, огонь по боках — негасимий, зусюди крики, зусюди страх, зусюди переслідування!»*

Винятковою самобутністю відзначалися твори українського полеміста православного табору **Івана Вишенського**. До нашого часу їх збереглося 16. Надрукованим за життя письменника був лише один твір — *«Послання до єпископів»*, у якому з надзвичайною пристрасністю висловлено погляди щодо унії, що їх, на думку письменника, мав би дотримуватися простолюд.

Попрацюйте з історичним джерелом

Іпатій Потій у своєму творі «Унія або виклад попередніх артикулів» писав: *«Знай же тоді, християнський брате, що найголовніших артикулів, які перешкоджають тій згоді, є п'ять: перший — про походження Духа Святого; другий — про чистилище; третій — про зверхність видимого й найстаршого пастора; четвертий — про календар, а п'ятий як додаток до того — про антихриста, щоб люди бачили, що коли вже прийшов антихрист, то він головний, якого люди чекають... Щоб, прочитавши, ти не сказав, що (не знаєш), скільки тих артикулів, щодо яких з римлянами не погоджуємося! Я в тому тебе безпечно переконую, що тільки у тих п'яти зауважиши, що більше подаєш тиску, ніж правді, всі інші — спокій і згода. Бо вся служба Божя, святі тайни і всі інші церемонії й обряди нашої святої Східної Церкви залишаються цілими і ні в чому не порушеними»*.

- Скориставшись уривком, з'ясуйте, до якого табору — прихильників чи противників об'єднання церков — належав автор. Свої думки аргументуйте рядками з твору.

Медаль з написом «На прилучення русинів до об'єднання». • Поміркуйте, коли, за яких обставин і за чим наказом було викарбувано медаль. • Кого зображено на пам'ятці?

Які особливості мав реформаційний рух в Україні

Церковне життя в українських землях зазнавало впливів загальноєвропейських ідей та рухів. Багато європейських країн було охоплено реформаційними ідеями. Не оминули вони й Речі Посполитої, у складі якої перебували українські землі. **Реформація** — суспільно-політичний рух 16—17 ст., спрямований проти католицької церкви. Реформаційний рух поклав початок новому напрямку християнського вчення — **протестантизму**. Протестантська церква проголошувала свою незалежність від влади папи римського. Кількість прихильників нового віровчення збільшувалася й у Речі Посполитій. Щоправда, були з-поміж них здебільшого шляхетські родини Литви та Польщі. Що ж до українських земель, то тут нечисленні осередки протестантизму почали з'являтися у 30—40-х роках 16 ст. Нове віровчення привертало увагу передусім шляхти й магнатів. Вони вбачали в протестантських (особливо кальвіністських) вимогах: послаблення влади вищих церковних ієрархів, ліквідацію церковного землеволодіння, контроль мирян над духовництвом, віротерпимість і обмеження королівського всевладдя, близькість до ідеалів шляхетської вольниці. Перехід української шляхти до протестантизму не мав масового характеру. Українські шляхтичі, прагнучи розширення своєї влади, у більшості випадків обирали католицизм. Не знайшла особливої підтримки протестантська церква й у середовищі міщан. В окремих містах, здебільшого магнатських, осередки протестантизму таки з'являлися, але тоді, коли городян спонукали до цього власники міста. Що ж до селян, то для них протестантизм був чужим і незрозумілим. У кращому випадку українські селяни ставилися до нього як до «панської церкви», зберігаючи вірність батьківській, православної.

Отже, протестантизм в українських землях не знайшов підтримки ні в середовищі можновладців, ні серед простого народу, а вплив Реформації виявився в застосуванні реформаційних ідей для оновлення православної церкви.

Найголовнішим здобутком Реформації в Україні був переклад Святого Письма живою мовою народу, а також її використання в богослужінні. Переклади Святого Письма староукраїнською літературною мовою стали з'являтися від середини 16 ст. Найвідомішим є Пересопницьке євангеліє.

Пересопницьке євангеліє (1556—1561)

Що таке братства. Як вони обстоювали православ'я

Вплив реформаційних ідей на українське суспільство засвідчує й діяльність православних братств. **Братствами** називають національно-релігійні громадські об'єднання міщан при православних церквах. Найавторитетнішим було Львівське Успенське братство, яке почало формуватися на початку 80-х років 16 ст. У 1586 р. антиохійський патріарх Йоаким затвердив статут Львівського братства. Статут надав йому права зверхності над іншими братствами та контролю за духовництвом, у тому числі єпископами. Незабаром Львівське братство домоглося **ставропігії** — права підпорядковуватися не своїм єпископам, а безпосередньо патріархові. Відтоді братство стало називатися ставропігійним. Братства займалися доброчинною діяльністю — допомагали братчикам, які опинилися в скруті, дбали про забезпечення храмів книжками, іконами, свічками, влаштовували храмові свята тощо. Та поступово братства розгорнули широку культурно-освітню діяльність. З їхньої ініціативи створювалися бібліотеки, відкривалися друкарні та школи. Наприкінці 16-у першій половині 17 ст. в Україні діяло близько 30 братських шкіл.

Діячі братського руху прагнули поліпшення становища церкви. Вони виступали проти зловживань вищого духовництва, шукали шляхів розв'язання проблеми невиконання священниками своїх обов'язків тощо.

У чому виявився вплив Контрреформації на українські землі

Не минула українські землі й хвиля **Контрреформації** — католицької реформи церковного життя. Ідеї реформування церкви були різними. Одні передбачали здійснення реформи католицької церкви через її наближення до реформаційних церков. Інші ґрунтувалися на цілковитому запереченні віровчень, народжених Реформацією, аж до оголошення їм війни. Перемогла друга позиція. Щоправда, методи її втілення багато в чому були реформаційними: запровадження власного шкільництва, розвиток книговидавництва, надання особливого значення проповіді тощо.

Справі реформування католицької церкви слугував **орден єзуїтів**, заснований 1534 р. й офіційно затверджений папою римським 1540 р. Єзуїти згуртували навколо ідеї оновлення католицької церкви великі інтелектуальні сили. При цьому головними засобами були педагогічна діяльність та дипломатія.

З 60-х років 16 ст. єзуїти з'явилися у Польщі, а на середину 17 ст. у Речі Посполитій діяло 32 єзуїтські колегії — з них 13 на українських землях. У 1575 р. було відкрито єзуїтську колегію в Ярославі (нині — Польща), а незабаром єзуїтські колегії з'явилися у Львові, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Острозі.

Запроваджуючи в життя потужну освітню програму, єзуїти прагнули збільшити кількість прихильників католицизму. Високий рівень освіти єзуїтських навчальних закладів приваблював українських шляхтичів; до того ж їхні випускники мали змогу продовжувати навчання в європейських університетах.

Попрацюйте з історичним джерелом

Волинський шляхтич у 1620-х рр. так розповідає про єзуїтську школу: «Аж ти віддав синка свого до тієї... школи. Аж вони там твого синка русинка, засмаковавши йому погану диявольську науку, ошукали... Ось вже й на віру свою святу правдиву яко пес щекаєт, і на тебе, отця, і на матір на свою, і на весь рід свій, і віри, і мови своєї многославної святої відрікається...»

Чим, по-вашому, зумовлене така оцінка діяльності ордену єзуїтів? Про що вона свідчить? Скориставшись уривком з історичного джерела, визначте яку роль у тогочасному житті українців відіграла діяльність ордену єзуїтів? Висловіть ставлення до цієї діяльності.

2.3. Освіта та книговидання

Якою була тогочасна освіта українців.

Ще від часів Київської Русі на українських землях велику увагу приділяли освіті. За традицією освіту здобували при церквах і монастирях. Спеціально підготовлені дяки, яких називали граматиками або книжниками, навчали дітей письму церковнослов'янською мовою, початкам арифметики, молитвам, співу. Попервах школи існували в найбільших містах, згодом їх кількість зростала: у другій половині 16 ст. вони діяли у Львові, Перемишлі, Стрию, Кременці, Володимирі на Волині тощо.

Безпосередніх джерельних свідчень про діяльність українських шкіл у 14 — на початку 16 ст. збереглося мало. Проте, проаналізувавши низку документів, дослідники встановили, що львівські міщани, зокрема купці, були майже всі письменними, складали листи, купували й читали книги. Документи повідомляють, що книжки у львівських міщан — непоодиноким явищем, до них ставилися з великою шанобою, навіть побожною. Міщани судилися за книги, читали їх гуртом, обговорювали прочитане. На початку 16 ст. багато людей у Львові переписувало книги.

Існування мережі початкових шкіл в Україні підтверджує й те, що багато українців навчалося в європейських університетах від початку їх існування. А щоб стати студентом, треба було мати основи знань.

Одним із українських учених, які здобували освіту на чужині, був *Юрій із Дрогобича*.

З якою подією та чийм іменем пов'язують початок українського книговидання

Появу друкарства не без підстав вважають подією, що змінила світ. 1450 р. його винайшов, як ви знаєте з уроків всесвітньої історії, німець Йоган Гутенберг. Він першим застосував спосіб відливання шрифту в металевій ливарній формі і сконструював дерев'яний друкарський прес.

Фахівці-книгознавці послуговуються для пам'яток давнього друкарства різними назвами. Книги, видані від середини 15 ст. по 1500 р., називають інкунабулами (від лат. *incunabula* — колиска), ті, що вийшли друком від 1501 р. до 1551 р., — палеотипами. Відповідно наступні за віком видання — до 1800 р. — називають стародруками.

Автором однієї з перших друкованих книжок був Юрій Дрогобич. Його трактат з астрономії «Прогностична оцінка поточного 1483 р.» був видрукований у Римі 7 лютого 1483 р. На думку дослідників, тираж тієї невеличкої книжечки становив кількості примірників.

Перша друкарня, книги якої мали поширюватися в Україні, з'явилася наприкінці 15 ст. у Кракові, тодішній столиці Польського королівства; заснував її Швайпольт Фіоль. Саме його вважають українським першодрукарем.

У 1491 р. він надрукував чотири богослужбові книги церковнослов'янською мовою, а післямови до них — українською, що й вказує на замовників цих книгодруків. Поява у Кракові тих книжок для православної церкви обурила польських можновладців. Фіоль зазнав переслідувань, йому було заборонено друкувати книжки.

Хто такий Іван Федоров та яка його роль в українському книговиданні

Розвиток шкільництва безпосередньо був пов'язаний із книговиданням. Адже без книжок школи не існували б. Ось чому разом із навчальними закладами створювалися й друкарні, зокрема в Острозі, Львові, Києві.

Появі книговидання в Україні сприяла діяльність Івана Федорова (Федоровича). Зазнавши переслідувань у Московії, він на початку 70-х років XVI ст. прибув до Львова.

У створеній друкарні 1574 р. Іван Федоров надрукував «Апостол». Книга вийшла накладом близько 1000 примірників, із яких збереглося 90.

У Львові, у друкарні І. Федорова, 1574 р. вийшов перший український друкований підручник для навчання грамоти — «Буквар». Він надрукував іще один «Буквар» — 1578 р., під час перебування в Острозі, куди його запросив князь В.— К. Острозький. Незабаром в Острозі видав Новий Завіт (1580) і справжній шедевр з-поміж стародруків — Острозьку біблію (1581). Вона була першим повним друкованим виданням Біблії церковнослов'янською мовою.

3-поміж перших друкованих українських книжок були граматики — підручники для вивчення мов. Так «Адельфотес» являв собою граматику грецької мови для слов'ян. Слава автора першої граматики церковнослов'янської мови в східнослов'янських землях належить українському вченому Лаврентію Зизанію. Свою книжку «ГраMATика словенська» він видрукував у Вільно 1596 р. Л. Зизаній був також автором «Лексиса» — першого українського друкованого словника, де понад тисяча церковнослов'янських слів перекладалися староукраїнською літературною мовою.

Львівський «Апостол» 1574 р. — перша надрукована в Україні книга.

Початкова
сторінка
«Букваря»
1574 р.

Одна зі сторінок
«Букваря» 1574 р.
з кінцівкою.

Остання сторінка
«Букваря» 1574 р.
з гербом Львова
та друкарським знаком
Федорова

Що відомо про розвиток освіти.

Чим уславилась Острозька академія

Ще від часів Київської Русі на українських землях великого значення надавали освіті. За традицією школи діяли при церквах і монастирях. Спеціально підготовлені дяки навчали дітей письма церковнослов'янською мовою, основам арифметики, молитвам, співу. Спочатку такі школи існували в найбільших містах, згодом їхня кількість зростала: у другій половині 16 ст. вони діяли у Львові, Стрию, Рівному, Кременці, Заблудові, Володимирі-Волинському.

Розгортання реформаційного руху зумовило появу протестантських шкіл. Вони, зокрема, були засновані в Гощі, Белзі, Львові, Берестечку, Хмільнику. Створювали свої школи та колегіуми і єзуїти. Розгортання мережі єзуїтських колегіумів спонукало українців до оновлення власної системи освіти.

Острозька академія. Нові риси у розвитку освіти найяскравіше втілилися в діяльності Острозького культурно-освітнього осередку. Його було створено **1576 р.** з ініціативи князя Василя-Костянтина Острозького.

Головну мету своєї діяльності він убачав у відродженні української культури на засадах православ'я. З цією метою в Острозі **1578 р.** було створено школу. Давні слов'янські традиції поєднувалися тут із надбаннями тогочасного європейського шкільництва. В Острозькій школі ґрунтовно вивчалися мови — церковнослов'янська, грецька й латинська. Викладалися «сім вільних наук».

Шкільна програма, за якою здійснювалося навчання в Острозькій школі, передбачала початкову й середню освіту з елементами вищої. Власне тому сучасники називали Острозьку школу і колегіумом, і академією. Це була перша вища **слов'яно-греко-латинська школа** в Україні та в східнослов'янських землях.

Ректором Острозької академії був **Герасим Смотрицький** — знавець літератури, поет, письменник. На запрошення В.—К. Острозького він прибув до Острога та очолив гурток учених, які готували до друку **Острозьку біблію**. Г. Смотрицький був головним перекладачем і упорядником цього видання.

Серед вихованців Острозької академії було багато видатних особистостей: Йов Борецький, Петро Конашевич-Сагайдачний, Максим і Степан Смотрицькі, сини Герасима Смотрицького. Максим (Мелетій) став знаним ученим, письменником, церковним діячем, Степан залишився священником в Острозі, працював на ниві освіти.

Освітнянські й виховні ідеї Острозької академії були підхоплені братствами. Перша братська школа з'явилась у **Львові 1586 р.**, а незабаром їх почали створювати скрізь в Україні. Братські школи, як і Острозька школа, були слов'яно-греко-латинськими. Крім названих мов, учні опановували вже згадані «сім вільних наук».

Яке значення в тогочасному шкільництві мала

Львівська братська школа. Яким було навчання в ній

Навчатися у Львівській братській школі мали право діти всіх станів. Утримувалася школа коштом братства. Невелику плату за навчання брали з батьків учнів лише «згідно з можливостями кожного». Діти з незаможних родин і сироти навчалися безкоштовно.

Велику увагу в школі приділяли вивченню церковнослов'янської та книжної (літературної) староукраїнської мов. Традиційно вивчали і грецьку мову. За тих часів важко було також обійтися й без латини — мови західноєвропейської науки й дипломатії. Щоправда, навіть після запровадження латини школу називали греко-слов'янською. У **1591 р.** у друкарні Львівського братства було надруковано «**Адельфотес**» — підручник грецької мови для слов'ян, укладений викладачами й учнями Львівської братської школи за участю її першого ректора Арсенія Еласонського.

Навчання у школі будувалося за системою тогочасних західноєвропейських середніх шкіл — гімназій. Його основу становило вивчення *«семи вільних наук»* — граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики. За європейською традицією навчання складалося з трьох класів граматики та з класів поетики та риторики. Ці науки вивчалися також протягом перших років навчання в деяких вищих школах.

Попрацюйте з історичним джерелом

З «Порядку шкільного» Львівської братської школи 1587 р.: *«Сідати мають кожен на своєму певному місці, призначеному відповідно до науки: котрий більше вміє, сидітиме вище, хоч би й вельми убогий був, а котрий менше вмітиме, сидітиме на простішому місці... Багатий над убогим нічим не має бути вищий у школі, тільки самою наукою... Сходиться хлопці мають до школи на певну годину... і відпускати їх додому по науці так само...*

Щоранку має пильно доглядати дидакал (тобто вчитель): коли б якого хлопця не було, має зараз послати по нього й довідатися причини, чому не прийшов. Коли б забавився де іграми, чи вдома обдурив, чи над потребу спав і через те не прийшов, довідатися усього й привести його мають...

У поранок спершу по молитвах мають мовити кожен учорашню науку свою та й письмо своє, яке вдома писав; виклад науки своєї має показувати...

По обіді хлопці мають самі писати на таблицях кожен свою науку, подану їм од дидакала, окрім малих, яким має писати сам дидакал. А в школі навчившись, на важкі слова опитувати мають один одного, тобто диспутувати. А додому відходячи, вірша потвердити, аби увечері, прийшовши додому, діти вміли перед родичами своїми чи сторонні діти всякого стану, живучи в господі, господарям своїм науку, яку вчили в школі, прочитати із викладом, за звичаєм шкільної науки, а що вчили того дня, мають увечері вдома написати і до школи принести вранці, показати перед дидакалом своїм...

Двох чи чотирьох хлопців щотижня іншим ладом мають виділяти для порядку, з чого жоден відмовлятися не може, коли б до нього черга надійшла. А діло їхнє буде: раніше до школи прийти, школу підмести, в печі затопити і біля дверей сидіти, а котрі входять та виходять — про всіх знати».

• *Про які права та обов'язки тогочасних учнів ви дізналися з джерела? Що зі шкільних звичаїв збереглося донині, а що змінилося? Які моральні цінності прагнули втілювати в шкільне життя братчики?*

2.4. Містобудування та архітектура

Які особливості української архітектури та містобудування тієї доби.

У другій половині 14 ст. з поширенням в Україні насамперед на її західних землях магдебурзького права, що наближало українські міста до західноєвропейських, у міській забудові почали з'являтися ознаки *регулярного планування*. На основі чіткої геометричної сітки розміщували основні елементи нових укріплених центрів поселень — ринкової площі, кварталів, вулиць. Центральною частиною міст, з якої, власне, починалося будівництво, була площа з ратушею посередині — площа Ринок. Ця площа мала форму прямокутника або квадрата. Від кожного її рогу відходило по дві вулиці. Кілька вулиць розташовувалися паралельно до кожної зі сторін площі. Найважливіші вулиці прокладалися через усе місто. Захисну функцію виконували мури, що ними обносили місто, а також рови й вали. На мурах зводили оборонні вежі, мали вони також по кілька в'їзних брам. Утім, нова забудова зазвичай поєднувалася із традиційною.

Старі міста, як-от: Київ, Володимир, Чернігів, Новгород-Сіверський, зберігали давнє планування, в основу якого було покладено особливості рельєфу.

Упродовж 14 — початку 16 ст. не втрачало свого значення *будівництво оборонних споруд*. В обрисах міст головну роль стали відігравати силуети численних високих башт. Стіни й башти старих замків надбудовувалися і потовщувалися. Башти ставили у найвразливіших місцях оборони. Від однієї до іншої башти тягнулися оборонні дерев'яні або муровані стіни. (Основу фортифікації становили високі й товсті мури, на яких споруджувалися вежі, т. зв. баштова система укріплень). Більш того, за умов постійної загрози несподіваних нападів зі Степу рис оборонної архітектури набували навіть окремі церкви, монастирі, синагоги тощо. При цьому укріплення здебільшого будували з дерева. Дерев'яна фортеця була неодмінною ознакою міста на землях Подніпров'я та Лівобережжя, де не існувало інших будівельних матеріалів. Дерев'яні захисні споруди мав, зокрема, тогочасний Київ. Найбільшим був Київський замок, збудований на Замковій горі за Володимира Ольгердовича. Про цю споруду збереглися цікаві свідчення: року 1416 замок так і не зміг взяти війська Едігея. Лише 1482 р. його захопила та спалила кримська орда Менглі-Гірея. Незабаром замок було відбудовано.

Найбільше мурованих замків було на Поділлі та Волині. Найвизначнішою пам'яткою замкового будівництва в Україні є *Верхній замок у Луцьку*. Його спорудження почато за князя Любарта й продовжено за Свидригайла. Неприступні кам'яні мури замку, що здіймалися на пагорбі в долині річки Стир, захищали розташовані на подвір'ї князівські та єпископський палаци, собор. Над стінами височіли великі прямокутні вежі — Надбрамна, Стирова (Свидригайлова) та Владича.

Серед численних оборонних споруд Поділля однією з найнеприступніших фортець вважалася *Кам'янець-Подільська*. Комплекс її споруд на високому скелястому березі річки Смотрич формувався протягом століть. Від кінця XV ст. до середини XVI ст. тривала модернізація укріплень із повною заміною дерев'яних на кам'яні — потовщенням та підвищенням стін, будівництвом нових веж тощо. У середині XVI ст. Старий замок набув вигляду, близького до сьогоденного.

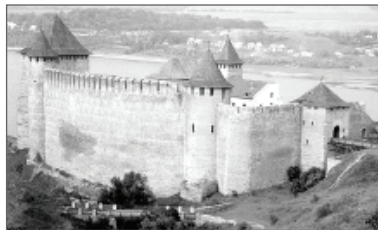
З кінця 14 ст. за часів князювання Федора Коріатовича на Закарпатті веде свою історію найкраще збережений у краї *Мукачівський замок*.

У другій половині 15 ст. суттєві перебудови провадилися в *Хотинській фортеці* — неприступній твердині в середній течії Дністра. За молдовського господаря Штефана Великого збільшилася площа замку, було прибудовано нові ділянки мурів тощо.

Потреби оборони враховувалися також під час будівництва культових споруд. Великі монастирі подекуди набували вигляду справжніх фортець, захищених міцними мурами із вежами. Такий, зокрема, Святогірський (Успенський) монастир-фортеця у с. Зимному на Волині (друга половина 15 ст.). Унікальною і водночас надзвичайно характерною пам'яткою української архітектури 15 ст. є Покровська церква-твердиня в с. Сутківцях на Поділлі. Через Сутківці пролягав шлях, яким мало не щороку сунула орда за здобиччю, і тільки в церкві люди могли сховатися.

Кам'янець-Подільська
фортеця

Хотинська
фортеця

Покровська церква-
фортеця в с. Сутківцях

Які особливості містобудування 16 ст.

З поширенням в Україні магдебурзького права міські будівничі (передусім, на західно-українських землях) дедалі частіше почали використовувати *елементи регулярної забудови*, яка передбачала чітке, відповідно до геометричної сітки, розміщення основних елементів будівель та ансамблів — *ринкової площі, кварталів, вулиць*. Центральною частиною міст, з якої й починалося будівництво, була площа з ратушею посередині — *ринкова площа*. Ця площа мала форму прямокутника або квадрата. Від кожного її рогу відходило по дві вулиці. Кілька вулиць розташовувалися паралельно кожній зі сторін площі. Найважливіші вулиці перетинали все місто. Захисну функцію виконували мури, якими обносили місто, а також рови й вали. На мурах зводили оборонні вежі, мали вони також по кілька в'їзних брам. Захисні споруди обмежували територію міста, тому його внутрішня забудова була надзвичайно щільною. Житлові будівлі зводили на невеличких ділянках землі, вони були кількоповерховими, розташовувалися впритул одна до одної. На вулицю виходив тільки вузький *фасад** із *порталом*** і двома вікнами поруч — для освітлення сіней та кімнат, а на другому й третьому поверхах — по троє вікон (двоє, ближче розташовані, були в світлиці, а третє, окреме — у спочивальні).

Приміщення на першому поверсі таких споруд використовували для господарських потреб: як крамниці, склади, різні контори. Другий та третій поверхи були житловими. Будинки споруджували з каменю, тому їх називали *кам'яницями*. Хоч архітектура будівель відповідала обов'язковим приписам, кожен кам'яницю оздоблювали лише їй притаманним *різьбленням*, що надавало їй неповторності. Так, зокрема, розбудовувалися житлові квартали Львова, який правив за взірць для забудови багатьох інших міст. Щоправда, нова забудова зазвичай поєднувалася із традиційною. Такі міста, як Київ, Володимир, Чернігів, Новгород-Сіверський, зберігали давнє планування, в основу якого було покладено особливості рельєфу. Житлова забудова цих міст лишалася майже повністю дерев'яною.

* **Фасад** — передній бік будинку або споруди в архітектурі.

** **Портал** — архітектурно оформлений вхід до споруди.

Попрацюйте з історичним джерелом

Автор найдавнішого докладного опису Львова Мартин Груневег із Гданська, який перебував у місті в 1582—1602 рр., розповідав: *«Загалом Львів — гарно вимуроване місто, на всіх вулицях багато мурованих кам'яниць, прикрашених різьбленням і малюванням. Проте всі будинки вкриті тільки гонтою. Найкраща забудова на Ринку й Вірменській вулиці... Навколо Ринку перед будинками прокладено тротуар, рівно вимощений тесаним камінням. Він такий широкий, що а ньому можуть розійтися чотири особи, або дві пари назустріч одна одній... Посередині ринку гарна велика ратуша, вкрита жовтою та зеленою полив'яною черепицею».*

• На які деталі забудови звернув увагу чужинець? Що його особливо вразило в тогочасному Львові?

Які нові явища притаманні архітектурі міст другої половини 16 — початку 17 ст.

Які пам'ятки втілюють риси тогочасного світського та церковного будівництва.

Містобудування на українських землях в 16 ст. зазнавало відчутного впливу європейського Відродження. Особливо яскраво ренесансні риси втілено в західноукраїнських містах. Та це й не дивно, адже проекти забудови міст подекуди замовлялися архітекторам-європейцям. Деякі з іноземних архітекторів знайшли в Україні другу батьківщину

і реалізовували тут свої творчі задуми, поєднуючи набуті в Європі знання з місцевими традиціями. Приміром, чимало пам'яток Львова створено італійцем *Павлом Римлянином*. Так, у 1591 р. він уклав угоду з львівським братством про розроблення проекту нової будівлі *Успенської церкви*, бо стару було пошкоджено пожежею.

З-поміж пам'яток тогочасного ренесансного світського та церковного будівництва вражає ансамбль львівських споруд: будівлі на площі Ринок — *будинок Корнякта*, *Чорна кам'яниця*; пам'ятки, пов'язані із львівським Успенським братством, — *Успенська церква*, *каплиця Трьох Святителів*, *вежа Корнякта*.

Поряд з Успенською церквою та каплицею Трьох Святителів височіє 65-метрова *вежа Корнякта*. Її споруджували впродовж 1572—1578 рр. Спочатку вежа-дзвіниця була трьох'ярусною. Після пожежі 1672 р. її відбудували, звівши четвертий ярус.

Ім'ям заможного купця *Костянтина Корнякта* названо ще одну цікаву тогочасну пам'ятку Львова — *житловий будинок на площі Ринок*, зведений 1580 р. архітектором-італійцем Петром Барбоном. Споруда зазнала пізніших перебудов, але не втратила своєї самобутності. Будинок Корнякта — єдина споруда в тогочасній забудові міста, збудована на двох будівельних ділянках, що дало змогу розпланувати внутрішній двір з відкритими аркадами*-лоджіями, які оточують подвір'я з трьох боків.

Чи не найдосконалішим зразком архітектури Львова є *Чорна кам'яниця*. Таку назву пам'ятка отримала в середині 19 ст., коли її фасад пофарбували в чорний колір. Будинок було споруджено в 1588—1589 рр. За свою тривалу історію кам'яниця зазнала багатьох змін, проте вони не затьмарили її ренесансного вигляду. Вікна й нині прикрашає білокам'яне різьблення з мотивами листя аканта й виноградної лози.

Окрасою Львова є також *каплиці** Боїмів та Кампіанів*. Ці пам'ятки втілюють найяскравіші риси ренесансної архітектури тієї доби. Обидві оздоблені розкішним різьбленням, у якому поєднуються біблійні сюжети, реалістичні зображення-портрети, витончені орнаменти з виноградних грон і квітів аканта.

* **Аркада** — ряд однакових за формою й розмірами арок, що спираються на стовпи або колони.

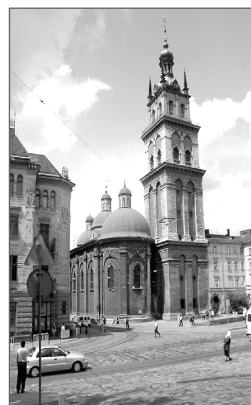
** **Каплиця** — невеличка споруда без вівтаря для відправ і молитов.

*Каплиця Боїмів
у Львові — видатна
пам'ятка ренесансного
будівництва*

*Будинок-палац
Корнякта
у Львові*

*Успенська церква
з вежею
Корнякта
у Львові*

У церковному будівництві, як і раніше, використовували камінь і дерево. І хоч дерев'яне будівництво істотно переважало, проте виціліло споруд із дерева небагато. До нашого часу збереглися *церква Собору архангела Михаїла у Волі-Висоцькій* поблизу Жовкви і церкви *Святої Великомучениці Параскеви* в Радружі та *Різдва Богородиці* в Хотинці (обидві на території Польщі), церква *Зішестя Святого Духа* в Потеличі. З каменю церкви будували не часто, здебільшого коштом шляхти.

*Церква Зішестя Святого Духа
в Потеличі (Львівщина)*

Усі відомі в Україні дерев'яні церкви є або тридільними, або хрещатими. Більш поширеним є тип тридільного храму. Такий храм складається з трьох частин-зрубів: центрального (нави), східного (вівтаря) й західного (бабинця).

Які зміни сталися в будівництві оборонних споруд

Упродовж 16 ст. *будівництво оборонних споруд* не лише не втратило свого значення, а й набуло розмаху. За умов постійної загрози несподіваних нападів зі Степу риси оборонної архітектури з'являються навіть в окремих церквах, монастирських спорудах, синагогах тощо.

Вироблену в попередню епоху *баштову систему укріплень*, коли основу фортифікації складали високі й товсті мури, на яких споруджувалися вежі, українські архітектори застосовували до кінця 17 ст. При цьому міські укріплення будували переважно з дерева. Дерев'яна фортеця була неодмінною ознакою міста на землях Подніпров'я та Лівобережжя, де відчувався брак інших будівельних матеріалів.

*Мурована вежа
Острозького замку*

*Кругла або Нова вежа
Острозького замку*

*Меджибізький
замок*

У 16 ст. відбудовували та модернізували старі фортеці, проте будували й нові. На початку століття було відновлено *Київський замок*, на спорудженні якого працювало 20 тис. теслярів. Нових обрисів набула *Хотинська фортеця*. Було також перебудовано й *Острозький замок*. До кінця 16 ст. комплекс споруд замку об'єднали в єдину фортифікаційну систему, що складалася з квадратної *Вежі мурованої* з глухими стінами — найстарішої частини замку, Луцької й Татарської брам міської оборонної системи, а також спорудженої наприкінці 16 ст. Круглої (Нової) вежі, прикрашеної зверху ренесансною короною. Протягом

16 — на початку 17 ст. перебудовувалась і *Кам'янець-Подільська фортеця*. Її обклали каменем, звели нові вежі.

Особливості архітектури того періоду яскраво втілює *Меджибізький замок*. Ця споруда так само, як і Кам'янець-Подільська фортеця, не мала правильної форми, оскільки під час будівництва архітектори прагнули враховувати особливості рельєфу. Замок спорудили на високому місці, де зливаються річки Південний Буг і Бужок.

Прикметною рисою тогочасного замкового будівництва було поєднання мурованих укріплень з дерев'яною забудовою. Так, князь В.-К. Острозький мешкав у дерев'яному палаці, який розташовувався між Вежею мурованою та Богоявленською церквою.

2.5. Образотворче мистецтво

Що вирізняє пам'ятки образотворчого мистецтва доби

Українське малярство другої половини 14—16 ст. розвивалося на основі традицій і досягнень русько-візантійського малярства часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. До середини 16 ст. розвивалося монументальне малярство — фрески. Багато фресок українських майстрів збереглося у пам'ятках, розташованих у Польщі (розписи в каплиці Святої Трійці в Любліні 1418 р. та каплиці Святого Хреста Вавельського замку у Кракові 1470 р.).

Протягом 15 — початку 16 ст. активно розвивався провідний жанр тогочасного малярства — *іконопис*. Значною популярністю користувався образ Богородиці, що втілював ідею заступництва і спасіння. У ньому уособлювався ідеал материнської любові. Кращим його зразком серед збережених є ікона Богородиці із с. Красова, яка показує, як у малярстві відтворювався емоційний образ жінки-матері. Популярними були ікони, де в образах святих втілено воїнів-героїв (наприклад, ікона Юрія Змієборця — кінець 14 ст. із Станілі поблизу м. Дрогобича) або реальні типи сучасників — селян, міщан, шляхтичів (ікона «Страшний суд»).

У 15 ст. сформувався український іконостас. Тематика ікон в іконостасі була підпорядкована чітким правилам. Кожному сюжетові належало певне місце. Неодмінними частинами першого ярусу є царські ворота, що ведуть до вівтаря, дияконські двері та ікони намісного ряду — Ісуса Христа, Богородиці з малим Христом і святого або святих, на честь яких посвячено храм. Над царськими воротами розташовуються «Нерукотворний образ» із ликом Ісуса Христа і двома ангелами. В іконостасі поміщають також зображення основних персонажів і сцен Нового Заповіту. Завершується іконостас зображенням розп'ятого Ісуса Христа.

Іконостас — стіна, перегородка, що відокремлює вівтар — головне місце у храмі — від центральної частини приміщення, де знаходяться віруючі. Складався з одного-двох рядів ікон. З часом кількість ярусів іконостасу збільшувалася до чотирьох.

Продовжувала розвиватись українська графіка. Протягом 14 — початку 16 ст. вона існувала у вигляді книжкової мініатюри та окремих елементів оздоблення книги. Серед пам'яток письма та книжкової графіки, створених у 14—15 ст., вершиною книжкової мініатюри є Київський псалтир, що його переписав у Києві з константинопольського рукопису 11 ст. на замовлення єпископа Михаїла дяк Спиридоній 1397 р. Ця велика рукописна книга має 229 пергаментних аркушів. Оздоблено її майже 300 мініатюрами, розміщеними на берегах. На жаль, час не зберіг імен талановитих художників, які копіювали ілюстрації до Київського псалтиря. Їхня майстерність подиву гідна! З великою любов'ю і знанням вони виконували найрізноманітніші зображення — не тільки людей, а й тварин: кіз, ведмедів, коней, волів, різних птахів і риб. Художники віддавали перевагу соковитим, свіжим та яскравим барвам.

У чому своєрідність образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва доби

У 16 ст. бурхливо розвивалося мистецтво скульптури, що було зумовлено поступом архітектури, оскільки скульптурні зображення застосовували для оздоблення архітектурних споруд. У скульптурних зображеннях також втілювали ренесансні ідеї. Так, львівські споруди Чорної кам'яниці, будинку Корнякта, каплиці Трьох Святителів, Успенської церкви тощо прикрашали скульптурними рельєфами та пишним різьбленням. Безцінні шедеври українського мистецтва — скульптурні різьблення львівських *калиць Боїмів* та *Кампіанів*.

Набув поширення і *скульптурний портрет*. Він виконував роль надгробного пам'ятника. Надгробки замовляли можновладці, представники купецької верхівки, щоб уславити образ померлого, увічнити його для нащадків. Так, 1579 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври було встановлено надгробок князя К. І. Острозького: одягнений у рицарський обладунок князь ніби відпочивав на ложі.

Від другої половини 16 ст. починає розвиватися декоративне різьблення — іконостасів. Іконостаси, виготовлені з дерева прикрашають різьбленим рослинними орнаментами.

Скульптура — вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємність, тривимірну форму й виконуються з твердих або пластичних матеріалів. Має два основні різновиди — *круглу* (статуя, бюст тощо) та *рельєф* (об'ємне зображення).

Протягом 16 ст. розвивався *іконопис* — найпопулярніший і найпоширеніший вид живопису. Потужним осередком українського релігійного малярства був Перемишль. Більшість українських ікон 16 ст. належить до спадщини малярів саме цього міста. Працював там і автор перших в історії українського мистецтва ікон з підписом — «Успіння Богородиці» та «Богородиця Одигітрія з пророками» з церкви Архангела Михаїла в Смільнику (1547 р.) — *Олексій Горошкович*.

Традиції перемишльської школи розвивають в кількох провінційних осередках, серед яких виділяється Самбірський, де працювали кілька митців на чолі з *Федуском* — автором храмового «Благовіщення» 1579 р. з церкви в Іваничах.

Надгробний пам'ятник
К. І. Острозькому в Києво-
Печерській лаврі. 16 ст.

Ікона Успіня
Богородиці.
Художник
Олексій
Горошкович

Ікона «Благовіщення»
1579 р. з церкви
в Іваничах.
Художник Федуско
із Самбора.

Портрет
польського короля
Стефана Баторія.
1576 р.

Портрет Яна
Гербурта.
Близько 1577р.

Полотно засвідчує розквіт традиції сакрального портрета. Це типовий зразок надтрунного портрета, на якому портретований зображений навколішки, з молитовно складеними руками, у темному вбранні. Простежується дуже помітний вплив іконопису.

Наприкінці століття з'являється **світський портретний живопис**, зразком якого є портрет короля Стефана Баторія, який створив для львівської ратуші **Войцех Стефановський** (1576 р.). Проте з оригінальних пам'яток зберігся лише портрет сяноцького каштеляна Яна Гербурта.

На 16 ст. припадає злет **книжкового малярства**. В оздобленні книжок побільшало ренесансних рис. Почали з'являтися також деталі, вихоплені з реального життя. Яскравим взірцем використання українськими майстрами мотивів європейського Відродження є **мініатюри Пересопницького євангелія**.

Появу книжкової **гравюри** пов'язують з діяльністю Івана Федорова. Першими гравюрами цього майстра були фронтиспис та авторська друкарська марка у львівському «Апостоли» 1574 р. За того періоду графічні зображення були невеликими — здебільшого заставки, ініціали, в яких використовували орнаментальні мотиви.

Гравюра (від франц. *grave* — вирізати) — вид мистецтва графіки, що охоплює різноманітні способи ручної обробки дошок чи металевих пластин і друкування з них відбитків. Відбиток на папері з вирізьбленого малюнка на дерев'яній дошці — **дереворит**, мідній — **мідьорит** або на покритій спеціальним лаком металевій пластинці — **офорт**.

Від 16 ст. збереглася дещо більша, порівняно з попередніми епохами кількість зразків декоративно-ужиткового мистецтва. Вцілілі пам'ятки — це здебільшого витвори ювелірів церковного призначення. Так, збереглися срібні кадильніці, які були придбані за кошти новгородського воєводи Івана Горностая для Успенської соборної церкви Києво-Печерського монастиря. Цінною пам'яткою з церкви Благовіщення в Іваничах є дерев'яний різьблений у срібній оправі хрест. До рідкісних зразків належать також срібний хрест 1546 р. з церкви села Михайлівки на Сумщині та срібний ківш 1549 р. роботи львівських вірменських золотарів. До нашого часу збереглися фрагменти церковного шиття. Неабиякого поширення набуло керамічне виробництво — кахлі та різноманітний посуд.

Перевірте себе

1. Дайте відповіді на запитання: • Що спричинило прихильне ставлення до ідеї об'єднання православної церкви з католицькою в колах можновладців та вищого духовництва? • Чому ідея унії не здобула широкої підтримки серед більшості населення, а згодом навіть втратила чимало з колишніх прихильників? • Що собою являло регулярне планування міст? Чим міста з такою забудовою відрізнялися від давнього планування? Які особливості мало будівництво оборонних споруд? • Чим вирізняється містобудування та архітектура 16 ст. від попередніх століть? • Які особливості мали українська скульптура та живопис у другій половині 16 ст.? • Чому розквіт гравюри пов'язують з розвитком книгодрукування?

2. Перебудуйте твердження на проблемне питання та дайте на нього аргументовану відповідь. • Полемічна література віддзеркалює багатство духовного життя та ідейних пошуків українських просвітителів кінця 16 — першої половини 17 ст.

3. Подискутуйте. Вам, можливо, доводилося чути слово «космополіт»? Ним називають людину, яка не пов'язує себе з рідним народом, вважаючи себе безнаціональним, так би мовити людиною світу. Чи можна застосувати цей термін до Юрія Дрогобича, Себастьяна Кленовича та інших освічених українців, які творили латиною, подовгу жили в Західній Європі і про-славилися на її теренах?

4. З-поміж освічених українців 15 — першої половини 16 ст. було багато таких, хто брався до поезії латинською мовою. Доведіть, що ці іншомовні твори належать українській культурі.

5. Збереглося свідчення секретаря посла Папи римського у Варшаві Енріко Спаноккйо щодо можливості обрання на королівський престол по смерті Стефана Баторія князя-українця, в якому, зокрема, йшлося: «По-перше, він — найзаможніша людина держави, по-друге, його

всі шанують як чоловіка розсудливого й достойного, і єдине стоїть на заваді: князь — русин і вождь схизматиків». Прокоментуйте слова Енріко Спаноккйо. Назвіть ім'я історичного діяча, якого стосується свідчення посла. Якою була роль цієї постаті в національно-культурному рухові України другої половини 16 ст.?

6. Порівняйте реформаційний рух в Європі та на українських землях. Наведіть приклади, які засвідчили б особливості реформаційного руху на українських теренах.

7. Кого з історичних діячів стосуються метафоричні ймення.

1. «Батьком унії» називали:

2. Рутенським (українським) Демосфеном пошановували:

3. «Паростю Володимира Великого...» вважали:

8. Про яку пам'ятку архітектури йдеться у твердженні?

Споруджена на високому скелястому березі річки Смотрич фортеця (або старий замок) належала до системи укріплень міста. Старий замок був головним форпостом у цій системі.

9. Що спільного мали міста **Сянок, Львів, Кам'янець, Холм** у 14 ст.?

А Ці міста перші в Україні, де почали будували кам'яні оборонні споруди.

Б Ці міста були найбільшими серед українських міст у складі ВКЛ за площею.

В Ці міста були першими серед українських міст, які отримали магдебурзьке право.

Г Ці міста були найбільшими серед українських міст у складі Польщі за чисельністю населення.

10. Де й коли Швайпольт Фіоль надрукував перші книжки кирилицею церковнослов'янською мовою?

11. Доповніть твердження.

Юрій Котермак (Дрогобич) уславився тим, що був...

А першим серед українців, хто отримав вищу освіту за кордоном;

Б першим конструктором дерев'яного друкарського пресу;

В першим автором серед українців, чий твір було надруковано;

Г видавцем перших східнослов'янських книг кириличним шрифтом.

12. Доповніть твердження.

Про Київський псалтир 1397 р. відомо, що книга...

А перекладена з церковнослов'янської на книжну старо-українську мову;

Б має сторінкові мініатюри з зображенням євангелістів Іоанна, Марка і Луки;

В призначена для особистого користування, тож має кишеньковий формат;

Г переписана з константинопольського рукопису 11 ст. дяком Спиридонієм.

13. Встановіть відповідність між зображеннями споруд та їхніми назвами.

А Верхній замок у Луцьку.

Б Кам'янець-Подільська фортеця

В Хотинська фортеця

Г Мукачівський замок

Д Білгород-Дністровська (Акерманська) фортеця

14. Які з термінів доречні в розповіді про зміни в житті міст з отриманням магдебурзького права?

1 панщина

2 магістрат

3 фільварок

- 4 лава
- 5 рада
- 6 кріпацтво

15. Що характерне для суспільного та культурного життя в українських землях у другій половині 14—15 ст.?

- 1 Втрата авторитету православної церкви та духівництва серед вірян.
- 2 Зближення князівської верстви з представниками інших привілейованих станових груп.
- 3 Збільшення кількості друкованих книжок для потреб шкіл.
- 4 Поява ознак регулярного планування в забудові міст.
- 5 Будівництво мурованих замків-резиденцій магнатів.
- 6 Поширення світського портрету в живописі.

16. У чому виявлявся реформаційний рух на українських землях у другій половині 16 ст.?

- 1 Масовому переході шляхти, козаків, міщан, селян до протестантизму.
- 2 Діяльності православних братств.
- 3 Піднесенні авторитету православного духівництва.
- 4 Перекладі Святого Письма літературною староукраїнською мовою
- 5 Створенні мережі єзуїтських колегіумів.

17. Про кого розповідали в 1590 р. прибічники львівського єпископа Гедеона Балабана?

«Так само починають, як Мартин Лютер, який також почав із свяченої води, а потім виросли великі ересі. Бо і вони уже почали замаху на інші наші таїнства, твердячи, що сповіді та причастя не потрібні, хіба що у важкій хворобі при смерті... Виступили й проти хрещення, кажучи, що слід хрестити не в дитячому, а в тридцятирічному віці».

18. Автором якого з указаних нижче полемічних творів був Герасим Смотрицький?

- А «Послання до єпископів»
- Б «Тренос, тобто Плач...»
- В «Ключ царства небесного...»
- Г «Про єдність Божої Церкви...»

19. Про яких двох історичних діячів ідеться в уривку з історичного джерела?

«Згадані два єпископи прийшли в грецькому одязі, що його носять у їхніх країнах, укланувши в просторі поміж лавами, вони за їхнім звичаєм поцілували землю, а згодом те саме зробили посередині цього вільного простору, а третій раз перед стопами папи і їх, наприкінці, з пошаною поцілували; а перший з них... дав папі листи... Тоді... вчинили ісповідь віри, і то перший, який знав латинську мову, відчитав її латиною, а другий..., що не знав латинської мови, вчинив її по-грецьки чи руськи, а згодом прочитав її й по-латинськи».

20. Що характерне для суспільного життя в українських землях у другій половині 16 століття?

- 1 Уповільнення розвитку культури та освіти, спричинене наступом польської влади.
- 2 Згуртування українського суспільства навколо греко-католицької церкви.
- 3 Збільшення кількості фільваркових господарств, що супроводжувалося закріпаченням селян.
- 4 Відсутність в українських містах магдебурзького права, уповільнення процесу розвитку міст.
- 5 Становлення козацької верстви, її боротьба за станові права та визнання владою.

21. Доповніть твердження.

Про церкву Зішестя Святого Духа в Потеличі на Львівщині відомо, що вона...

- А втілює найяскравіші риси ренесансної архітектури доби;
- Б збудована коштом Львівського Успенського братства та князя В. К. Острозького;
- В спроектована архітектором-італійцем Петром Барбоном 1580 р.;
- Г одна з небагатьох дерев'яних церков, що збереглася від 16 ст. до нашого часу.

22. Про яку споруду йдеться?

До кінця 16 ст. комплекс споруд замку об'єднали в єдину фортифікаційну систему, що складалася з квадратної Вежі Мурованої з глухими стінами — найстарішої частини замку, Луцької й Татарської брам міської оборонної системи, а також спорудженої наприкінці 16 ст. Круглої (Нової) вежі.

23. Яка з ілюстрацій є портретом польського короля Стефана Баторія — першою пам'яткою світського портрету?

А

Б

В

Г

24. Доповніть твердження.

Про Пересопницьке Євангеліє відомо, що ця книга

А є перекладом літературною староукраїнською мовою;

Б переписана в Києві з константинопольського рукопису 11 ст.;

В надрукована в друкарні Василя-Костянтина Острозького;

Г започаткувала нове мистецьке явище — книжкову гравюру;

25. Кому належить висловлювання?

«... Ось розповідь про те, звідки почалася і як було створено цю друкарню: Коли я оселився в славетнім місті Львові, обходив я багато разів багатих і благородних у світі, прохаючи від них допомоги... І це не раз, не двічі, а багато разів я робив... Знайшлися деякі невисокого священницького чину, а також незнатні з мирян, що подали допомогу. Не думаю, що робили це з достатку».

26. Яка з пам'яток є твором перемишльського маляра Олексія Горошковича — автора перших в історії українського мистецтва ікон з підписом?

А

Б

В

Г

27. Встановіть відповідність між іменами історичних діячів та стислими характеристиками.

1	Герасим
Смотрицький	А	Автор першої граматики церковнослов'янської мови на східнослов'янських землях та першого українського друкованого словника.
2	Лаврентій Зизаній	Б	Московський першодрукар, засновник постійного друкарства на українських землях.
3	Іван Вишенський	В	Церковний діяч, якого називали «батьком унії»; після смерті митрополита М. Рогози став греко-католицьким митрополитом.
4	Іпатій Потій	Г	Письменник-полеміст, який протягом 40 років жив у монастирях Афона (Греція). До нас дійшло 16 його творів у різних рукописних списках.
		Д	Перший ректор Острозької академії, очолив гурток учених, які готували до друку Острозьку Біблію, був головним перекладачем і редактором цього видання.

28. Що характерне для української культури другої половини 16 ст.?

- 1 Створення літературних творів живою розмовною українською мовою.
- 2 Пожвавлення літературного процесу сприяла полеміка навколо ідеї унії церков.
- 3 Поява світського портретного живопису.
- 4 Відсутність єзуїтських та протестантських навчальних закладів.
- 5 Відмова від модернізації старих і будівництва нових оборонних споруд.
- 6 Започаткування постійного книговидання й поява книжкової гравюри.

Розділ 3

Українська культура ранньої нової доби

3.1. Умови розвитку культури. Освіта

У яких умовах розвивалася українська культура

Розвиток української культури в першій половині 17 — першій половині 18 ст. відбувався за досить складних, часом суперечливих умов. Національно-визвольна війна середини 17 ст. й утвердження Української держави сприяли піднесенню творчого духу українського народу. Важливим чинником розвитку духовного життя України була культурницька політика українських гетьманів та козацької старшини, спрямована на підтримку Української православної церкви, національної освіти, книговидання, мистецтва. Найяскравіше така політика виявилася за гетьманування І. Мазепи. Водночас розвиток української культури стримувався розчленуванням українських земель та неоднаковими умовами їхнього розвитку.

Прагнення встановити контроль над культурним життям — характерна риса політики будь якої з держав, що володіли українськими землями. Так, наступ царату на державність України відбувався одночасно з посиленням утисків у царині культури.

Несприятливим для української культури стало підпорядкування 1687 р. Української православної церкви Московському патріархатові. Іншим кроком царського уряду, що посилював втручання царату в духовне життя України, були всілякі цензурні утиски стосовно українського книговидання. Зокрема, від 20-х років 18 ст. було впроваджено суворий контроль Синоду над Київською та Чернігівською друкарнями.

Після Полтавської битви справи української освіти підпали під контроль царського уряду: за царським указом було скорочено кількість студентів Києво-Могилянської академії (у 1710 р. з 2 тис. вихованців залишилося тільки 165 осіб), від викладання усунули осіб, які, на думку російських чиновників, були недостатньо відданими цареві. Крім того, царський уряд усіляко заохочував переїзд українців до Москви. Високі посади здобували лише ті з українських діячів, які прихильно ставилися до царя і в усьому корилися його волі. Найвищі церковні достойники Російської імперії були українцями: єпископ *Стефан Яворський* став рязанським митрополитом, президентом Святійшого Синоду; ректор Києво-Могилянської академії *Феофан Прокопович* став новгородським архієпископом, заступником президента Святійшого Синоду. Був час, коли всі єпископські кафедри в Росії обіймали українці.

Більшість колегіумів на Правобережжі та в Західній Україні перебувала під контролем єзуїтів. Українськими лишалися тільки початкові братські й громадські школи, але й вони переслідувалися польськими можновладцями.

Попрацюйте з історичним джерелом

Відомий церковний діяч Павло Алеппський, який 1654 р. мандрував Україною, записав у своєму щоденнику: *«По всій козацькій землі ми помітили прекрасну рису, що нас дуже здивувала: всі вони (мешканці), крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні співи; крім того, священники навчають сиріт та недозвояють, щоб вони тинялися неуками по вулицях... Кожне місто має близько 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти».*

Яка риса культурного розвитку привернула увагу мандрівника-чужинця? Що ви знаєте про традицію шкільництва в українських землях за попередніх часів?

Коли та за яких обставин було утворено

Києво-Могилянську академію. Яким було навчання в ній

1615 р. постала **Київська братська школа**. Вона швидко зажила слави найавторитетнішого навчального закладу в Україні. До її заснування доклали зусиль учені, письменники й поети, провідні діячі православної церкви, які гуртувалися навколо архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького. Її першим ректором був **Йов Борецький**.

Восени 1631 р. в Києві виникла ще одна школа — **Лаврська**. Заснував її Петро Могила — тоді ще архімандрит Києво-Печерської лаври. Ректором став **Ісаїя Трохимович**. Незабаром Лаврську школу було об'єднано з Київською братською. Об'єднана школа почала діяти у **вересні 1632 р.** і називалася вона **колегією**.

Київська колегія (незабаром Києво-Могилянська академія) була вищим навчальним закладом. Повний курс навчання тривав 12 років. Усього в академії було вісім класів, а кількість предметів перевищувала 30. Основу навчальних предметів становили «сім вільних наук». У перших чотирьох класах академії вивчалися мови: літературна староукраїнська, церковнослов'янська, грецька, латинська й польська. Усі вищі науки в Києво-Могилянській академії викладалися, як і скрізь у Західній Європі, латиною. Проте дбали в академії і про належне знання української мови: саме наукова діяльність викладачів академії, а також студентів сприяла розвитку літературної староукраїнської мови.

Києво-Могилянська академія впродовж тривалого часу була єдиним вищим навчальним закладом для навчання дітей всіх станів України, Східної Європи та православного світу. Академія не лише навчала молодь, а й поширювала освіту, знання. Її вихованці закладали школи, обдаровували бібліотеки і в такий спосіб сприяли розвитку культури.

Попрацюйте з історичним джерелом

З акту Київського братства, даного киево-печерському архімандриту Петру Могилі із викладом умов, на яких відбулося з'єднання Лаврської та Братської шкіл: *«Відтак його милість, отець архімандрит, побачивши те прохання наше, що є воно слушне, також зрозумівши потребу того для всієї православної церкви, легко й безборонно дозволив зі своїх власних добр у такий спосіб уфундувати: аби сам був дожиттєвим дозорцем та оборонцем як шкіл на згаданому місці при церкві Братській Київській, від себе уфундованих, так і самої тієї церкви і всього монастиря, який є при ній. Тобто був поміж нас старшим братом через те, що прибутки церковні, грунти, городи, сади і всілякі надання, як уже надані, так і ті, що мають напотім надатися від будь-кого до тієї церкви, що монастирі та школи має, ні на що інше, тільки на ту вищезгадану церкву нашу Братську Київську, на монастирі, школи та на вчителів, котрі в них працюють, були обернені та вживані».*

На яких умовах мало відбутися об'єднання Лаврської та Братської шкіл?

Яку роль у культурному житті відігравала

Києво-Могилянська академія

Попри несприятливі соціально-політичні умови розвитку освіта в українських землях в другій половині 17 — першій половині 18 ст. залишалася на доволі високому рівні. Нижчою ланкою в системі освіти були *початкові школи*. Їх кількість протягом 18 ст. невпинно зростала. Так, у Слобідській Україні в 1732 р. було 129 шкіл, а в семи з десяти полків Гетьманщини тоді діяло 866 шкіл. Деякі полки мали школи і в селах. Сільські й міські школи утримувалися громадою — усім дорослим населенням парафії, отже, були справді народними. Подібні початкові школи існували й на західноукраїнських землях. Там ними опікувалися здебільшого братства.

Здібні та охочі до науки діти мали змогу продовжити освіту в колегіумах, які створювалися за зразком Києво-Могилянської академії. До першої половини 18 ст. на землях Лівобережної Гетьманщини й Слобожанщини діяли *колегіуми* — *Чернігівський (1700), Харківський (1726)* та *Переяславський (1738)*. В українських колегіумах навчалися не лише діти священиків, козацької старшини і шляхтичів, а й вихідці з селян і міщан. Кількість студентів у колегіумах була значною: приміром, у Чернігові щорічно навчалося 700—800 осіб.

Вищим навчальним закладом в Україні, головним осередком науки й мистецтва протягом другої половини 17 — першої половини 18 ст. залишалася *Києво-Могилянська академія*. Підтримка гетьмана І. Мазепи сприяла розквітові цього навчального закладу: близько 1709 р. в ньому навчалося до 2 тис. студентів із різних регіонів України. Києво-Могилянська академія була найавторитетнішим вищим навчальним закладом у Східній Європі. Були тут студенти з Білорусі, Росії, Молдавії, південнослов'янських країн. Новий етап розвитку академії пов'язаний з діяльністю *Рафаїла Заборовського* — архієпископа київського 1731 р., згодом митрополита. За його ініціативою було розширено навчальну програму, відкрито класи грецької, німецької та єврейської мов, збільшено кількість студентів.

Розвиток освіти перебував у безпосередньому зв'язку з книговидавництвом. Найбільшим видавничим центром залишалася *друкарня Києво-Печерської лаври*. Чимало книжок виходило й у *Чернігівській друкарні*. Діяли також друкарні у Львові, Луцьку, Кременці, Умані, Почаєві. Крім богослужбових книжок і молитовників, видавалися твори тогочасних українських письменників, підручники. Книжки друкувалися літературною староукраїнською, церковнослов'янською, латинською та польською мовами.

Який внесок Києво-Могилянської академії в культурно-освітній розвиток України

Наприкінці 18 ст. в Російській імперії було здійснено загальнодержавну реформу освіти. На Лівобережній Україні та в Слобожанщині впроваджували нові типи шкіл — *головні й шалі народні училища*. Чотирирічні головні народні училища, що відкривалися в *Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Харкові, Катеринославі*, мали навчати дворянських дітей. У повітових містах було створено *дворічні шалі училища*. Отож царські реформи перетворили освіту в Україні на привілей вищих верств населення, вона набула станового характеру. Крім того, нові школи царський уряд використовував як потужний засіб впливу на українське населення, адже навчання в них провадилося тільки російською мовою.

Головним осередком освіти, науки й мистецтва залишалася Києво-Могилянська академія, проте у другій половині 18 ст. заходами імперського уряду її було перетворено на становий духовний навчальний заклад, а *1817 р.* взагалі закрито.

Київська академія мала вирішальне значення для становлення й розвитку української науки, культури й літературного процесу в 17—18 ст. У ній сформувався один із центрів

філософської думки слов'янського світу. В академії навчалися літописці С. Величко, Г. Граб'янка, П. Симоновський, історики М. Бантиш-Каменський, М. Берлінський, художники І. Мигура, Г. Левицький, Л. Тарасевич, композитори М. Березовський, А. Ведель, архітектор І. Григорович-Барський. Її вихованцями були гетьмани України.

Київська академія сприяла становленню української літературної мови, тут склалася поетична школа. Професори академії написали десятки курсів поетики, в яких розробили теорію українського поетичного мистецтва. У Київській академії виник і розвинувся український театр. Для нього писалися драми, діалоги й інтермедії.

У стінах академії виплекано без перебільшення всю творчу й наукову українську інтелігенцію, а також видатних політиків тих часів.

3.2. Вплив церкви на розвиток культури

Як відбувалися церковні собори в Бересті.

На яких умовах виникла греко-католицька церква

Церковному соборові, що схвалив унію, передували тривалі переговори між православними священиками, Ватиканом, українськими можновладцями, представниками польської церкви, королівським двором. Щоправда, всі приготування здійснювалися таємно. Боячись опору православних українців, ініціатори унії воліли радитися з представниками польської влади, аніж із власним народом, задля якого вони ніби й чинили ту справу. Аби пришвидшити втілення ідеї унії в життя, двоє з православних єпископів — найбільші її поборники *Інатій Потій* та *Кирило Терлецький* — вирушили в подорож до Риму, де наприкінці **1595 р.** відбулася їхня зустріч із папою римським та офіційна церемонія з'єднання єпископів із католицькою церквою. Та, попри згоду сторін, остаточне рішення щодо унії мав винести церковний собор. Його було призначено на **6 жовтня 1596 р. у м. Бересті** (нині Брест у Білорусі).

До Берестейського собору готувалися не лише прихильники унії, а й її противники, яких з кожним днем більшало (так, змінили свою позицію щодо ідеї об'єднання церков, відмовившись від можливості унії, єпископи *Гедеон Балабан* та *Михайло Копистенський*). Заперечували унію братства та монастирі. Чужою вона була також для більшості шляхти й міщан. Не підтримувало її й селянство. Антиунійну боротьбу очолював князь *Василь-Костянтин Острозький*. В одному зі своїх послань, написаному ще до римської подорожі єпископів, князь заявив про свою готовність залучити для боротьби проти унії 15—20-тисячне військо.

Численні протести православних свідчили, що про добровільне з'єднання церков годі й думати. Проте вірні своєму слову перед папою римським ініціатори унії не хотіли поступатися.

Розуміючи складність ситуації, противники унії подбали про авторитетність представництва в Бересті. Крім двох єпископів — Г. Балабана й М. Копистенського, вони запросили представника константинопольського патріарха Никифора, який згідно з рішенням собору східних патріархів мав першість над митрополитами. Для участі в Берестейському соборі прибув також представник александрійського патріарха *Кирило Лукаріс*.

Щоправда, авторитет високих східних церковних діячів міг вплинути на перебіг подій лише за умови спільного собору. Він же у Бересті не відбувся. Спеціальним універсалом король заборонив іноземцям брати участь у соборі. Тож не дійшовши згоди навіть щодо спільного засідання, кожна зі сторін **8 жовтня** розпочала свої окремі собори.

Православні зібралися в палаці, де зупинився В. — К. Острозький. Прихильники унії проводили собор у міській церкві Св. Миколая. Саме в ній було затверджено попереднє рішення про об'єднання церков. Так було утворено *греко-католицьку церкву*.

Нова церква підпорядковувалася папі римському. Було визнано деякі засади католицького віровчення (*догмати*), зокрема догмат про походження Святого Духа від Отця й Сина (православні визнають, що Дух Святий походить лише від Отця). Церковні обряди, свята, таїнства, особливості храмового будівництва, іконопису, церковного співу залишалися православними, а мовою богослужінь визнавалася церковнослов'янська.

Король *Сигізмунд III* підтримав унію і визнав чинною ухвалу собору, що відбувся в церкві Св. Миколая. Греко-католицьке духовництво, як і католицьке, звільнялося від сплати податків, уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади. Крім того, греко-католицьким єпископам було обіцяно місце в сенаті. Що ж до Української православної церкви, то вона, попри велику кількість прихильників, опинилася поза законом. Отож подія, покликана об'єднувати, посилила протистояння, бо незгодні з унією висловили твердий намір усіма силами боротися проти неї.

Яким було становище православної церкви після церковних соборів у Бересті 1596 р.

Берестейська унія погіршила становище православної церкви, проте вірною їй залишалася більшість українського населення. Ця обставина спричинила розгортання боротьби за відновлення прав утискуваної церкви. До боротьби прилучилися представники всіх верств українського суспільства, а очолили її братства. Широкі повноваження мали Львівське Успенське, Луцьке Хрестовоздвиженське та Київське Богоявленське братства.

Право ставропігії мало надзвичайне значення для збереження православної церкви. Адже після Берестейської унії майже всі православні єпископи стали уніатами. Вірними православ'ю залишилися тільки два єпископи: львівський — Гедєон Балабан та перемиський — Михайло Копистенський. Після їхньої смерті єдиним православним єпископом був Єремія Тисаровський, який спромігся обійняти Львівську кафедру, запевнивши короля, що він — уніат. Після смерті Єремії польський уряд міг, скориставшись відсутністю єпископів, оголосити православну церкву неіснуючою.

Перетворення братств на потужну силу, здатну боротися за православну віру, відбувалося поступово. На початку 17 ст. братства були впливовими організаціями, які мали право через своїх священників відлучати парафіян від церкви та пильнувати за дотриманням священниками церковних приписів тощо. Їх діяльністю опікувалися запорожці, яких було чимало поміж братчиків. Козаки підтримували братства й православну церкву не лише коштами, а й військовою силою. Наприклад, 1610 р. православне духовництво Києва звернулося до козаків із проханням покласти край сваволі священників- уніатів, які не дозволяли православним служити в Софійському соборі. За підтримки козацтва **1615 р.** в Києві було засноване *Богоявленське братство*, а вступ до нього гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного з усім Військом Запорізьким засвідчив, що козацтво брало православну віру під свій захист та опіку. Саме за сприяння козацтва було поновлено **1620 р.** вищу православну церковну ієрархію.

Попрацюйте з історичним джерелом

У Київському літописі натрапляємо на таке свідчення: «Року 1620 прибув з Москви святійший патріарх єрусалимський іменем Феофан, і зупинився в монастирі Братському, і був прийнятий з великою честю духовними та світськими людьми. Того ж року, від їжджаючи з Києва, святійший патріарх... поставив і висвятив на митрополію Київську чоловіка гідного й чесного. Іменем Йов Борецький, у письмі слов'янським, і грецьким, і латинським ученого, і з ним чотирьох єпископів на різні місця: Мелетія Смотрицького на єпископство Полоцьке, Ісайю

Копинського, інока монастиря Печерського, на єпископство еремитське, Паїсія Іполітовича на єпископство Холмське і Белзьке, Йосифа Курцевича на єпископство Володимирське».

Про які події розповідається в джерелі? Як ці події пов'язані з Берестейською церковною унією? Чому постала потреба висвятити митрополита і єпископів?

Що визначало становище греко-католицької церкви

Від першого року існування греко-католицька церква потрапила в складне становище. З одного боку, уніатські єпископи всупереч запевненням польської влади не отримали тих прав, що їх мало католицьке духовництво, отож досягти рівності церков, як сподівалися прихильники унії, вони не змогли. З іншого боку, більшість українського населення не розуміло уніатської церкви та ставилося до неї, як до чужої, утвореної через зраду батьківської віри. До того ж влада Речі Посполитої підтримувала її в боротьбі проти Української православної церкви. Ситуація загострювалася й майновими суперечками: як уніати, так і православні всі церкви й монастирі грецького обряду вважали своїми.

Ієрархи греко-католицької церкви вдавалися до енергійних заходів, аби подолати кризу своєї церкви. З-поміж них найактивнішим був єпископ *Інатій Потій*, який став митрополитом по смерті Михайла Рогози, його навіть називали «батьком унії». Він був талановитим проповідником, письменником-полемістом, однак в боротьбі за унію діяв здебільшого силою. Гостру реакцію православних спричинили спроби митрополита довести, що українська церква завжди була католицькою, та прагнення віддати уніатам давні православні святині. Власне цим пояснюється той факт, що І. Потій, маючи титул київського митрополита, змушений був перебувати у Вільно. До Києва його не пустили козаки.

Багато зусиль для розбудови уніатської церкви доклав і митрополит *Йосиф Вельямін Рутський*. На відміну від свого попередника, він наполегливо шукав способів порозумітися з православними, вбачаючи у згоді головну умову піднесення обох церков. Водночас митрополит розгорнув діяльність, спрямовану на впорядкування та оновлення церковного життя, зокрема здійснив реформу уніатського чернецтва, яке було об'єднане в один орден — *василіанський*. Подібно до єзуїтів, василіани займалися просвітницькою та місіонерською діяльністю.

Чим уславився митрополит Петро Могила.

Якими були його заходи для впорядкування церковного життя

Обраний у 1632 р. польський король Владислав IV підписав «*Пункти для заспокоєння руського народу*», за якими українцям та білорусам поверталися втрачені після Берестейської унії права: за православними визнавалося право мати свого митрополита та єпископів, визначалися умови розв'язання суперечок між православними та греко-католиками стосовно церков і земель тощо.

Незабаром наступника Йова Борецького Ісайю Копинського, якого не визнавала влада, було усунено, а митрополитом обрано *Петра Могилу*.

Новий глава православної церкви рішуче заходився оновлювати церковне життя. Поліпшенню становища церкви, за задумом П. Могили, мало сприяти налагодження суворої дисципліни серед священників і ченців. Було, зокрема, запроваджено постійний нагляд за духовництвом, за порядком богослужінь тощо. До обов'язків священника додавалося проголошення по неділях і святах виховних проповідей для парафіян.

Великою перешкодою для посилення авторитету церкви було право магнатів втручатися в церковні справи на території своїх маєтків. П. Могила докладав зусиль, щоб обмежити це право. Прагнув він також підняти й роль митрополита. Було створено і схвалено всіма патріархами «Православне ісповідання віри» — стислий виклад головних положень православ'я.

Заходи митрополита передбачали збільшення кількості й оновлення змісту церковних книжок. Основним осередком книговидання стала друкарня Києво-Печерської лаври. У 1646 р. у ній було видано надзвичайно важливу богослужбову книгу, автором якої був П. Могила, — «Требник».

Щоб зробити православну церкву ближчою народові, П. Могила запровадив у богослужінні українську мову замість церковнослов'янської. Його клопотаннями церкви поверталось майно й землі. Митрополит опікувався відновленням духовних святинь православ'я: було реставровано Софійський собор, Десятинну церкву, церкву Спаса на Берестові, Михайлівський собор Видубицького монастиря та багато інших.

3.3. Література та розвиток філософських ідей

Як розвивалися драматична література й театр

16 — першій половині 17 ст. почала формуватись українська драматургія, про що свідчать згадки про перші вистави, датовані кінцем 16 ст. На початку 17 ст. набула поширення так звана *шкільна драма*. У братських школах, Острозькій та Києво-Могилянській академіях викладали не лише правила складання віршів, а й закони декламації. Учні писали вірші, промови, а потім виголошували їх. Виконавці один за одним виходили на сцену й декламували текст, об'єднаний спільною темою. Згодом твори для декламацій прибрали форму діалогів. Шкільні вистави присвячувалися найбільшим християнським святкам — Різду, Великодню, а також впливовим особам чи важливим подіям.

Шкільна драма тривала досить довго, тому глядачам давали перепочинок і час для роздумів. Так виникли *інтермедії* (від лат. — проміжний, середній), що ставилися в антрактах між діями драматичного спектаклю. Інтермедії писали українською мовою за матеріалами народного побуту, тоді як шкільні драми — староукраїнською і на релігійні теми.

Як розвивалася тогочасна українська література.

Високий рівень освіти та книговидання сприяв розвитку літератури. Книжна література кінця 17—18 ст. відзначалася розмаїттям жанрів. Причому переважали твори українською мовою: латиномовні та польськомовні в доробку українських письменників траплялися рідше, хоч багатомовність ще залишалася прикметною ознакою тогочасної української літератури. Зростала кількість поезій, писаних мовою, наближеною до розмовної. Чимало книжних за походженням віршів ставали народними піснями. Щоправда, поширювалися такі твори здебільшого в рукописах.

З поетів, котрі писали літературною староукраїнською мовою, найвидатнішим був *Климентій Зиновійв*. Цьому поетові-ченцеві належить велика рукописна збірка віршів, героями яких були здебільшого ремісники, наймити-бурлаки. К. Зиновійв перший з українських поетів оспівав людську працю. У його віршах безліч подробиць і деталей життя трудівників тогочасної України. У цьому сенсі його твори є винятково цінними історичними джерелами. Він також уславився як один з перших фольклористів (так називають учених — дослідників творів усної народної творчості, або фольклору), адже ним було записано близько 1600 народних прислів'їв та приказок, він упорядковував їх за алфавітом, увівши до своєї книжки.

Перевагу літературній староукраїнській мові надавав *Іван Величковський* — вихованець Києво-Могилянської академії, чернігівський друкар. Він створив дві книги віршів — «*Зегар з полузегарком*» та «*Мяко*», у яких подав напрочуд вигадливі за формою поезії — т. зв. *курйозні вірші*. До цих віршів відносять, зокрема, *акровіри* — поетичний твір, у якому перші літери кожного рядка утворюють слово. Здебільшого в акровіршах поети закодовували

власні імена. Серед курйозних були *фігурні вірші*, в яких поетичні рядки утворювали певну фігуру; *хроновірші* — поезії, ніби зачаровані певним числом: кількість слів у рядку та кількість рядків дорівнювала певному числу. Були й вірші, що читалися однаково зліва направо й навпаки.

Курйозні вірші є виявом мистецького стилю **бароко** в літературі. Слово «бароко» прийшло з італійської мови, де означає химерний, чудернацький. Так називають мистецький стиль, який панував у Європі від початку 16 ст. та майже до кінця 18 ст.

Для мистецтва бароко характерна надзвичайна увага до форми. У літературі ця риса виявилася в розмаїтті жанрів — аж до таких словесних вправ, як фігурні вірші. У побудові складних багатослівних речень і в застосуванні несподіваних порівнянь, у нагромадженні образів, поєднанні біблійної міфології з античною тощо. У 17 ст. бароковим стало навіть написання літер (показовими з цього погляду є підписи українських гетьманів і канцеляристів).

Протягом 17—18 ст. упевнено розвивався театр. Він існував у двох різновидах — *шкільний* і *мандрівний*. Шкільний театр творився професорами й студентами Києво-Могилянської академії, а мандрівний — учителями нижчих шкіл і мандрівними дяками. Найдавніша драма, що в повному обсязі збереглася до нашого часу, датується **1674 р.** Називається вона *«Про Олексія, чоловіка Божого»*. **1705 р.** у Києві було поставлено першу історичну драму на теми рідної історії — твір **Феофана Прокоповича «Володимир»**.

У другій половині 17 ст. не вщухала *літературна полеміка*. Публіцистично-богословські твори на захист православ'я писали провідні діячі церкви. Зокрема, **1676 р.** вийшов друком трактат **Лазаря Барановича «Нова міра старої віри»** — відповідь на єзуїтську книгу «Стара віра». Вийшов збірник проповідей **Йоанікія Галатовського «Ключ розуміння»**. Цю книжку, надруковану в **1655 р.** в Києві та згодом перевидану у Львові, не лише читали, а й переписували по всій Україні.

Визначним ученим та письменником, який складав церковні морально-повчальні твори, вірші, драми, проповіді, був **Данило Туптало (1651—1709)** — син козацького сотника, вихованець Києво-Могилянської академії. Висвятився під іменем Димитрій. Був ігуменом кількох монастирів. З 1702 р., за наказом Петра I, жив у Росії, де обіймав посаду ростовського митрополита. До найвизначніших дослідницьких праць Д. Туптала належить упорядкування Житій святих (видані в Києві впродовж **1689—1705 рр.** у чотирьох томах під назвою *Четві мінеї*). Ця книга стала, власне, першою енциклопедією для православного світу.

Які пам'ятки називають козацькими літописами

На другу половину 17 — першу половину 18 ст. припав розквіт української *літописної та історичної прози*.

Протягом **1672—1673 рр.** було завершено *«Хроніку з літописців стародавніх»*. Автор її **Феодосій Софонович**, вихованець, а згодом викладач і ректор Києво-Могилянської академії, настоятель Михайлівського Золотоверхого монастиря. У передмові до твору наголошував на своєму бажанні простежити від витоків історію «Панства Руського», тобто Русько-Української держави. «Хроніку...», написану українською мовою, було надруковано лише 1992 р.

Єдиним історичним твором, що вийшов друком за тих часів, був *«Синопис»*, написаний, як вважають дослідники, економом Києво-Печерської лаври **Пантелеймоном Кохановським**. Цю книжку видали **1674 р.** у друкарні Києво-Печерського монастиря. Їй судилося стати першим підручником з історії. Про популярність твору свідчить той факт, що друге видання вийшло друком 1678 р., а ще за два роки книгу перевидали втретє. Загалом «Синопис» витримав близько 30 перевидань.

Склалися численні невеличкі літописи: хронічки, хронографи, діарії (щоденники), мемуарні записки, більшість з яких не збереглася. Найвидатнішим явищем історичної літератури першої половини 18 ст. стали *козацькі літописи*, які творилися в козацькому середовищі та оповідали про події козацької історії.

Одним з найдавніших з-поміж великих козацьких літописів є *«Літопис Самовидця»*. У ньому описуються події від 1648 по 1702 р. Твір написаний літературною староукраїнською мовою, ймовірно **1702 р.**, поширювався в списках. Ті, хто переписував літопис, довели виклад подій у ньому до 1734 р. Вивчення цієї пам'ятки дало змогу вченим встановити ім'я автора: ним вважають *Романа Ракушку-Романовського*, військового та політичного діяча часів Руїни.

Другим важливим твором був *літопис Григорія Граб'янки* (з 1730 р. гадяцький полковник). Його було створено в Гадячі **1710 р.** Написаний церковнослов'янською мовою, літопис розповідає про події від найдавніших часів до 1709 р. — поразки І. Мазепи та обрання гетьманом І. Скоропадського. При цьому головна увага приділена перебігові Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Автор, створюючи літопис, дослідив велику кількість документів і найрізноманітніших історичних праць своїх сучасників та попередників, звертався також до народних переказів. Можливо, цим пояснюється надзвичайна популярність книжки, свідченням чого є десятки списків, у яких, власне, й поширювався літопис.

Найвизначнішим явищем козацького літописання став ґрунтовний літопис канцеляриста *Самійла Величка*. Написано його було **1720 р.** Мова літопису — літературна староукраїнська з домішками старослов'янської. Твір складався з двох частин: опису подій від 1648 по 1660 р. та від 1660 по 1700 р. Він дійшов до нас пошкоджений, без закінчення і з прогалинами, особливо в першій частині. Рукопис супроводжений десятьма портретами гетьманів, у ньому використано безліч документів, поетичних текстів.

З чим пов'язаний розвиток природничих наук

Протягом 17—18 ст. в Україні зростала зацікавленість природничими науками. У лекціях провідних професорів Києво-Могилянської академії використовувалися знання з астрономії, фізики, біології, медицини. Значного розвитку набувала фізика, до якої вводили такі розділи, як рух, космологія тощо. З'явилися курси натурфілософії — попередниці природознавства. До вивчення природних явищ закликав Феофан Прокопович, який навіть виголосив спеціальну промову перед студентами й професорами «Про заслуги й користь фізики». Фізика, на думку вченого, повинна займатися не вигадкуванням, а вивченням реального світу. Велика увага приділялася вивченню математики. Зокрема, Ф. Прокопович у 1707—1708 рр. прочитав курс, основу якого становили арифметика й геометрія. У другій половині 18 ст. в академії було відкрито класи чистої математики (алгебра й геометрія), а також змішаної математики, де викладали цивільну й військову архітектуру, механіку, гідростатику, гідравліку, оптику, астрономію тощо.

Кінець 17—18 ст. в Європі визначають як «добу розуму», або **Просвітництво**. Втім нові ідеї утверджувалися поступово протягом другої половини 17 ст., зародившись в Англії у працях учених Дж. Локка, Ф. Бекона та Г. Гоббса під впливом Великих географічних відкриттів та суспільних змін, що сталися внаслідок революції. Сутність нових ідей полягала в глибокому зацікавленні природою, внаслідок чого провідною наукою стало природознавство. Тогочасні мислителі наполегливо шукали шляхів пізнання природи. Панівним на ціле століття став раціоналізм — тобто світогляд, в основі якого лежить розум. Закони розуму, як вважав французький учений Р. Декарт, подібні законам математики. Захоплення математикою з-поміж учених було величезним. Недарма кожен шанований дослідник тих часів був відомим математиком. У працях учених І. Ньютона та Г. Лейбніца було обґрунтовано вчення про безконечність, що засвідчило справжній переворот у математиці. Усе це дало поштовх для розвитку таких наук, як фізика, астрономія тощо.

Отже, розвиток природничих наук відбувався у тісному зв'язку з розвитком філософії. Саме тому на 17—18 ст. припадає розквіт української філософської думки. Всі відомі церковні діячі, вчені, поети висловлювали філософські ідеї або у трактатах, або у творах інших жанрів. Головним осередком розвитку філософії була Києво-Могилянська академія. Цікаві філософські ідеї висловлював, зокрема, Ф. Прокопович — професор, а згодом ректор Києво-Могилянської академії. Писав вірші латинською, польською, українською мовами, історичні твори, проповіді, філософські й політичні трактати, підручники тощо.

Києво-Могилянська академія надавала студентам і медичні знання. Офіційно клас медицини було відкрито лише в 1802 р. А втім, чимало випускників Києво-Могилянської академії, маючи добрі знання з латини, і раніше студіювали медицину в західноєвропейських університетах. Вихованці академії ставали знаними медиками, засновниками лікувальних закладів не лише в Україні, а й у Білорусі, Росії, Грузії.

У чому особливості розвитку філософських ідей у другій половині 18 ст.

У другій половині 18 ст. посилювався взаємовплив книжної української літератури й фольклору. Сприяла тому діяльність мандрівних поетів. Книжна українська література почала поволі занепадати: давалися взнаки утиски царату в освіті й книговидаванні. Не маючи змоги друкувати свої твори, українські письменники мусили дбати про їх поширення усно або в рукописах. Простіше було популяризувати в такий спосіб віршові твори. Отож, попри несприятливі умови, українська поезія розвивалася й творилася в різноманітних жанрах. Чимало літературних творів ставали народними. Таку долю мала пісня «*Їхав козак за Дунай*», яку написав козак, філософ і поет *Семен Климовський*.

Найвидатнішим філософом України та поетом другої половини 18 ст. був *Григорій Сковорода*. Г. Сковорода вважав філософію тією міфічною ниткою Аріадни, що допомагає людині знайти вихід із найскрутніших подій життя. Провідна ідея філософського вчення Г. Сковороди стосується проблеми людського щастя й сенсу життя. Вона втілена у словах «*пізнай себе*», «*поглянь у себе*». Г. Сковорода навчав: «*Збери всередині себе свої думки і в собі самому шукай справжніх благ*». Він був переконаний, що людина щаслива тільки тоді, коли вона вільна і може займатися тією справою, до якої має природні здібності, хист. Г. Сковорода вважав також, що людське щастя творить злагода між особистим життям і громадським покликанням. Філософ пошановував свободу. Без неї, на його переконання, не може запанувати справедливість.

Філософські ідеї Г. Сковороди втілені в його літературних творах. Найскладніші з них — філософські трактати. Прагнучи поширити свої думки серед українського народу, мислитель винайшов для популярного викладу філософських ідей оригінальний спосіб. Він утілював їх у мистецькій формі — у віршах та байках. Збірник поезій Г. Сковороди «*Сад божественних пісень*» складається з 30 віршів. Байки зібрані в книгу «*Байки харківські*».

3.4. Містобудування та архітектура

Попрацюйте з історичним джерелом

П'єр Шевальє — французький офіцер, секретар французького посольства в Польщі (1653—1663) писав у своїй розвідці про Україну: «*Україна є дуже родючою країною, а земля, тільки-но її обробляти, дає силу-силенну всякого збіжжя, і мешканці здебільшого не знають, що з ним робити, оскільки ріки зовсім не судноплавні. Україна дуже багата також на різну худобу, дичину та рибу; тут сила меду та воску, дерева, яке, крім звичайного вжитку, служить для спорудження будинків... Усі будинки в цій країні дерев'яні, так само як у Московії*

та в Польщі. Мури міст зроблені тільки з землі, їх підтримують палі з поперечно покладеними дошками, немов загата; такі мури можуть досить легко загорітися, проте вони краще витримують гарматну стрілянину, ніж кам'яні. Найвидатніші міста та фортеці, які обіймають козаки, — це Київ, центр воєводства і митрополії грецької церкви, Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин, Кодак, Ямпіль над Дністром, Брацлав над Бугом — центр воєводства, Вінниця, Умань, Чернігів, Переяслав, Лубни, Павлоч, Фастів. Усі ці міста укріплено кілька років тому, і пан де Боплан, французький інженер, що був на службі в покійного великого коронного гетьмана Конецпольського, якому громадськість завдячує двома зробленими ним дуже докладними картами України, позначив на картах укріплення більшої частини цих місцевостей. Крім них, немає жодного містечка чи селища, не обведеного стіною і не забезпеченого принаймні ровом для охорони від нападів татар, які часто навідуються в ці краї».

• На яких особливостях архітектури та містобудування в Україні наголошує французький офіцер? З чим це пов'язано?

Які особливості української архітектури та містобудування доби

Перша половина 17 ст. — це час великих змін для українського містобудування. Старі міста, розбудовуючися, набували нових архітектурних рис. Невпізнанно змінилися, зокрема, Львів, Дрогобич, Кам'янець, Острог. Виникали й нові міста. З-поміж них — Жовква, Броди, Станіслав (нинішній Івано-Франківськ), що закладались як фортеці-резиденції магнатів. На Київщині та Брацлавщині, які за тих часів потерпали від татарських і ногайських нападів, міста здебільшого виникали поблизу замків і перебували під їх захистом, а також поблизу давніх городищ, де для будови міських укріплень використовувалися вали й рештки оборонних споруд минулих часів. Протягом останньої чверті 16 — першої половини 17 ст. на Київщині та Брацлавщині виникло понад 300 міст та містечок.

Не втрачає значення і будівництво оборонних споруд. Оборонну архітектуру першої половини 17 ст. репрезентують *бастіонні укріплення*. Якщо раніше вежі розташовували безпосередньо на стінах, то тепер їх виносили вперед. Невисокі, п'ятикутні в плані вежі-бастіони, ви унутрі за межами стін, давали змогу вести вогонь уздовж захисних мурів. Саме такі укріплення мала Жовква, заснована наприкінці 16 ст., та Броди, що виникли в 30-х роках 17 ст. Особливо примітними були бродівські фортифікації. Розбудовою міста керував Г. Л. де Боплан. У Бродах з'явилася нова регулярна мережа вулиць, які затискали овал земляних бастіонних укріплень. Із західного боку до міських укріплень прилягав власне *Бродівський замок* — потужна фортеця з п'ятьма бастіонами.

Бастіонна система вплинула навіть на будівництво палаців. Поєднання рис нової оборонної архітектури з палацовою найяскравіше спостерігається в *замках Збараж* (Тернопільщина) та *Підгірців* (Львівщина).

Замок у Збаражі розпочав будувати князь Криштоф Збараський близько 1620 р., а добудовував його брат — Юрій, за проектами італійського та голландського архітекторів. Укріплення склалися з високих та широких валів, зміцнених на чотирьох рогах п'ятикутними бастіонами. Вали оточував ров — завширшки близько сорока метрів. Всередині укріплення знаходився двоповерховий житловий палац.

На відміну від Збараського, замок в Підгірцях не мав таких міцних фортифікацій. Парадний фасад замку здіймався над лінією земляних укріплень, що робило його мішенню для далекобійної артилерії.

Двоповерховий палац спирався на високий цоколь з наріжними бастіонами. Всередині бастіонів розташовувалися каземати, які виходили в ошатний внутрішній двір. Ззовні палац було захищено широким ровом.

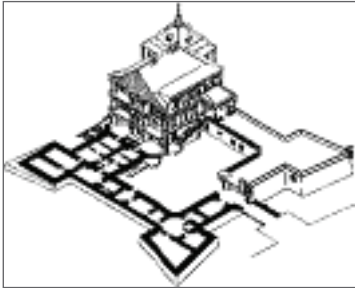
Замок у Підгірцях було споруджено для коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського. Цей палац будували протягом 1635—1640 рр. на місці давнішого укріплення. Архітекторами замку були Г. Л. де Боплан та А. дель Аква.

В оборонній архітектурі й надалі активно використовували дерево. Так, лише з дерева забудовано двір Бродівського замку. Дерев'яні споруди входили також до ансамблю спорудженого 1640 р. замку в Олиці поблизу Луцька.

Помітні зміни сталися в церковному будівництві. Йдеться передусім про ширше використання каменю. Зразком тогочасних мурованих споруд є Успенська церква (за проектом П. Римлянина), будівництво якої розпочате 1591 р. й завершене наприкінці 20-х років 17 ст. Більше мурованих церков з'явилося на Волині. 1632 р. у Луцьку розпочато спорудження Хрестовоздвиженської церкви. В околицях міста тоді ж постав ансамбль храмів Білостоцького монастиря. Проте більшість храмів і за того періоду будували з дерева.

На західноукраїнських землях збільшилася кількість костьолів, які нерідко споруджували запрошені з-за кордону майстри. Так, у Львові від 1600 р. за проектом П. Римлянина тривало будівництво комплексу монастиря бернардинів з костьолом, споруджували костьоли бенедиктинок та кларисок, єзуїтів.

У тогочасних культових спорудах помітні риси оборонної архітектури. Великі монастирі подекуди набували вигляду справжніх фортець, захищених міцними мурами з вежами-бастіонами. Таким, зокрема, є *Троїцький монастир у с. Межиріч* (Рівненська обл.), споруджений коштом Януша Острозького. Тримати оборону цілком могли й окремі храми, як, приміром, П'ятницька церква у Львові. До оборони нерідко пристосовували навіть сільські церкви. Оборонного характеру обов'язково надавали й мурованим синагогам. Вони мали фортечний, баштовий вигляд, а ренесансні риси (арки з фігурним завершенням) подекуди поєднувалися зі східними мотивами.

План замку у Підгірцях. Реконструкція

Замок у Підгірцях. Сучасний вигляд

• Поміркуйте, про що сповіщає напис на мармуровій табличці біля в'їзду до замку в Підгірцях: «Вінець ратних трудів — перемога, перемоги — тріумф, тріумфу — відпочинок».

Троїцький Межиріцький монастир поблизу Острога — класичний зразок оборонного монастирського будівництва на території Волині. Сучасний вигляд

У чому особливості тогочасної української архітектури.

Які пам'ятки втілюють риси бароко в архітектурі

Скориставшись зображенням та текстовками до них, порівняйте архітектурні споруди: козацький бароковий храм і храм княжої доби.

Храм княжої доби

Церква втілювала образ ідеального — простого й досконалого світу: храм зовні мав обличчя (фасад) і спину (абсиди); внутрішній простір також був чітко обмежений, мав початок і кінець та складався з трьох відокремлених частин — місця для хрещення, місця для вірних і місця для духівництва.

Храм козацької доби

Бароковий храм не мав чітко вираженого фасаду, був однаковий з усіх боків — здавалось, ніби його споруда весь час повертається навколо своєї осі. Так само і внутрішній простір позбавлений чітких меж. Стіни в ньому вигинаються, створюючи враження нескінченності.

Європейську архітектуру другої половини 17—18 ст. визначають як *архітектуру бароко*. Бароковим спорудам притаманні нагромадження розкішних оздоб, підкреслена декоративність, грандіозність. Ці загальні особливості бароко в українських землях втілювалися дуже своєрідно. Варто пам'ятати, що більшість церков, як і раніше, на території України будували з дерева. Проте тепер дерев'яне будівництво розвивалося в тісному взаємозв'язку з мурованим. І муровані, і дерев'яні храми зводили за тими самими традиціями, в основі яких лежала тридільна планувальна структура. Українську традицію хрещатих п'ятидільних храмів (у плані являв собою рівносторонній хрест) розпочинає Миколаївська соборна церква в Ніжині (1658). Видатними взірцями є Троїцька соборна церква Густинського монастиря (1672—1676), Спасо-Преображенська церква в Ізюмі (1684), Георгіївська церква Видубицького монастиря в Києві (1696—1701), церква св. Катерини в Чернігові (1716), Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях (1732). Муровані п'ятидільні храми відтворювали в цеглі звичні прийом народного дерев'яного будівництва.

Для архітектурних споруд, що постали за тих часів у Гетьманщині та Слобідській Україні, дослідники послуговуються терміном *козацьке бароко*. Найбільше українських барокових споруд збудовано за правління гетьмана І. Мазепи. Вже йшлося про те, що коштом гетьмана спорудили до десяти храмів. За І. Мазепи барокових рис набули споруджені іще за часів Київської Русі собори — Софійський та Михайлівський Золотоверхий, які було відновлено за сприяння гетьмана. Перебудовано в стилі бароко й Успенський собор та Троїцьку надбрамну церкву Печерської лаври. Власне, у такому бароковому вигляді ці храми й зберігаються нині.

*Борисоглібський собор
у Чернігові. Початок 12 ст.*

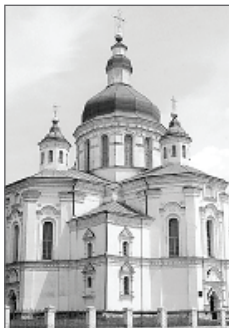

*Георгіївська церква
Видубицького монастиря.
Кінець 17 ст.*

Так, у Софійському соборі над зовнішніми галереями надбудували другий поверх та кілька нових бань. Майже всім баням надали характерної барокової форми — *грушоподібної*, покривали їх золотом. Тоді ж постала велична 76-метрова дзвіниця, оздоблена густим рослинним орнаментом (архітектор Йоганн Шедель). *Розкішні лінії оздобу* були характерною рисою козацького бароко. Щедро застосовано їх, зокрема, в Троїцькій надбрамній церкві (рослинний) та церкві Всіх Святих (з геометричних елементів) Києво-Печерської лаври.

*Троїцька
соборна церква
Густинського
монастиря
1672—1676 рр.*

*Спaso-
Преображенський
собор у Великих
Сорочинцях.
1732 р.*

*Троїцький
собор Троїцько-
Іллінського мона-
стиря в Чернігові.
1679—1695.*

*Будинок
полкової
канцелярії
в Чернігові.
Кінець 17 ст.*

Багато храмів збудовано на гроші гетьманів та козацької старшини. Коштом стародубського полковника Михайла Миклашевського було зведено кілька церков на шляху від Стародуба до Києва: у Новгороді-Сіверському, Глухові, а також у Видубицькому монастирі в Києві муровані трапезна з Преображенською церквою та Георгіївська церква (1696—1701). Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях (1732) була збудована коштом гетьмана Д. Апостола.

На Правобережжі та західноукраїнських землях, попри кількісну перевагу дерев'яних церков активно поширюється церковна архітектура латинського зразка.

Останні десятиліття 17 — перша половина 18 ст. в українській архітектурі прикметні й тим, що зросла увага до цивільних споруд. За тогочасними мистецькими законами будували колеґіуми, магістрати, військові канцелярії, житлові будинки. Визначною спорудою став корпус Київської академії. Кошти на його будівництво надав І. Мазепа. Тоді було зведено перший поверх академії. Упродовж 1732—1740 рр. за проектом архітектора Й. Шеделя було надбудовано другий поверх з церквою. Наприкінці 17 ст. у Чернігові постали будівля колеґіуму та будинок полкової канцелярії.

У чому своєрідність архітектури другої половини 18 ст.

Неперевершеною пам'яткою дерев'яного храмового будівництва є *Троїцька соборна церква у Самарі* (сучасний Новомосковськ на Дніпропетровщині). Будували її впродовж 1773—1779 рр. за проектом народного майстра *Якова Погребняка* на замовлення самарської старшини й тамтешнього духівництва.

У тогочасному церковному будівництві дерево залишалося основним матеріалом. І саме в дерев'яній архітектурі козацької України найяскравіше втілювався національний колорит. Не дивно, що на початку 19 ст. вона була заборонена в Російській імперії указом Синоду.

*Троїцька соборна церква в Самарі
(сучасний Новомосковськ).
Архітектор Яків Погребняк*

*Вознесенська церква в Березні
на Чернігівщині (1759—1761).
Архітектор Опанас Шолудько.*

Мурована церковна архітектура Лівобережжя зазнала російського впливу. Відому *Андріївську церкву* в Києві збудовано за проектом петербурзького архітектора (за походженням — італійця) *Бартоломео Растреллі*, а *церкву Різдва Богородиці* в Козельці на Чернігівщині було збудовано петербурзьким майстром *Андрієм Квасовим*.

Серед українських майстрів найвизначнішим архітектором доби був *Іван Григорович-Барський*. Архітектурну діяльність він розпочав наприкінці 40-х років 18 ст. з будівництва міського водогону на Подолі, центральною спорудою якого став *павільйон-фонтан Феліціан (Самсон)* на майдані перед будинком магістрату. У 60—70-х роках 18 ст. І. Григорович-Барський був найпопулярнішим київським будівничим, без його участі не зводилася жодна будівля на Подолі. Він спорудив, зокрема, надбрамну *церкву Кирилівського монастиря*, *Покровську церкву* й *церкву Миколи Набережного*. Окрім того, збудував кам'яну церкву св. Антонія та Феодосія Печерських у Василькові поблизу Києва, церкву Покрову Богородиці в Охтирці, Троєх Святителів у Лемешах.

На Правобережжі та західноукраїнських землях архітектура розвивалася під впливом західноєвропейських традицій. Найвизначнішою пам'яткою церковного будівництва став закладений 1744 р. собор Святого Юра у Львові, збудований львівським будівничим-підприємцем німецького походження Бернардом Меретиним. Відомими пам'ятками доби є також Успенська соборна церква Почаївської лаври (1771—1783) на Тернопільщині та костіол монастиря домініканців у Львові.

*Покровська церква
в Києві. Архітектор
І. Григорович-
Барський.*

*Собор Святого Юра.
Архітектор Бернард
Меретин*

*Успенська соборна церква
Почаївської лаври.
Архітектор Готфрід Гофман.*

3.5. Образотворче мистецтво

Що визначало розвиток образотворчого мистецтва доби

Перша половина 17 ст. — важливий етап розвитку різних видів мистецтва в Україні. Яскраві національні риси втілено, зокрема, в різьбленому обрамленні ікон та іконостасів. Створення останніх вимагало великого таланту й неабиякої мистецької підготовки, адже в них поєднувалися живопис, архітектура й декоративне різьблення. Справжньою перлиною українського мистецтва є *іконостас П'ятницької церкви*, створений львівськими митцями в першій половині 17 ст.

До шедеврів українського мистецтва належить *іконостас Успенської церкви* у Львові. Ікони для нього малювали видатні львівські художники *Федір Сенькович* та *Микола Петрахович*. Дослідники визначають творчість цих митців як унікальне й, на жаль, ще не оцінене явище в історії української мистецької культури.

Виняткову мистецьку вартість мають ікони М. Петраховича, який не лише розвивав традицію іконопису кінця 16 ст., а звернувся до глибших її основ. Прикметною особливістю його творчого почерку є також використання гравюр європейських майстрів.

Від першої половини 17 ст. збереглися оригінальні зразки київської школи релігійного малярства. Найвизначнішою її пам'яткою є *ікона Святий Миколай* з київської церкви св. Миколая Набережного.

Активно розвивався *портретний живопис*. Щоправда, до нашого часу збереглися лише поодинокі оригінальні зразки. Портрет був популярним серед вищих верств суспільства. У замках складалися цілі галереї. Так, галерея замку в Заславі на 1622 р. налічувала майже сто полотен. Про особливості живопису тієї доби свідчить *портрет руського воєводи Яна Даниловича* з Жовківського замку. Рідкісною пам'яткою є *портрет Криштофа Збаразького*, на якому князя зображено на повний зріст. Портретні галереї облаштовували і в замках Волині, проте вони майже не збереглися. Один з найкращих українських портретів першої половини 17 ст. — «*Невідомий у червоній шубі*».

Христос перед
Пілатом.
З Успенської церкви
у Львові. Художник
М. Петрахович

Моління про чашу.
З Успенської церкви
у Львові. Художник
М. Петрахович

Святий Миколай.
З київської
церкви
св. Миколая
Набережного

Невідомий
у червоній шубі

Портрет руського воєводи
Яна Даниловича —
класичний зразок
львівського портретного
малярства
першої половини 17 ст.

Битва під Клушино.
Єдина збережена
на українських землях
пам'ятка батального малярства
першої половини
17 ст.

Інші світські жанри розвивалися мало й відомі лише з поодиноких фактів та пам'яток. Так, свідченням розвитку *історичного малярства* є символічна *композиція «Рокош під Сандомиром»*, про батальне малярство свідчить *«Битва під Клушино»* з коштулу в Жовкві.

Розвиток *гравюри* пов'язаний з виникненням осередку друкарства в Києві. *«Анфологiон» 1619 р.* став першою багатоілюстрованою українською книгою — 29 ілюстрацій з 26 дощок.

З-поміж тогочасних українських гравюр окремі присвячено світським сюжетам. Перші такі гравюри було вміщено як ілюстрації до *«Віршів на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного...»*. Вони мають особливо важливе значення як історичні джерела, адже присвячені подіям з історії українського козацтва.

Збереглися свідчення про одного з тогочасних граверів — *Іллю*, який спершу працював у Львові, а згодом на запрошення митрополита Петра Могили переїхав до Києва. Це був майстер, який не втратив зв'язків із народними декоративними традиціями. Найкращі роботи майстра Іллі — гравюри до *«Требника»* Петра Могили та до *«Києво-Печерського патерика»* 1661 р.

Герб
Війська Запорізького

Здобуття
Кафи запорожцями

Портрет гетьмана
Петра
Конашевича-Сагайдачного

Гравюри з книги *«Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного»*. 1622 р.

У чому своєрідність образотворчого мистецтва в першій половині 18 ст.

Гравюра
«І. Мазепа серед своїх
добрих справ»
І. Мигури. 1706.

Зображення студентів
Києво-Могилянська академії та її головного корпусу.
І. Щирський. 1689 р.

Гравюра І. Щирського
до книги П. Орлика.
1698 р.

Історичні події останньої чверті 17 ст. негативно вплинули на деякі види мистецтва. Так, занепад книговидання уповільнив розвиток гравюри. Проте від останніх десятиліть 17 ст. мистецтво гравюри відроджується. Прикметно, що вперше розвивається *гравюра на металі*. Засновниками київської школи гравюри є *Олександр і Леонтій Тарасевичі* та їхній учень *Інокентій (Іван) Щирський*. Вони не лише заснували в Україні школу гравюри на металі, але й піднесли її до європейського професійного рівня. Славетні гравери працювали насамперед для друкарень Києва та Чернігова. Вперше в українському мистецтві було створено *портретні гравюри*. У гравюрах І. Щирського химерні сплетіння рослинних орнаментів поєднуються з античними, глибоко символічними сюжетами й реалістичними зображеннями. Такі ознаки властиві й іншим графічним пам'яткам доби бароко. У 1702 р. в Києві вийшов друком «Києво-Печерський патерик» із 40 гравюрами Л. Тарасевича.

У живописі, як і раніше, переважає *релігійне малярство*, хоча розвивається й світське. В іконописі поступово утверджувалися нові мистецькі принципи. У розписах українських церков стали виразніше виявлятися народні мотиви. Іконописні образи набували рис, вихоплених із буденного життя, почасти наближаючись до світських. Так, ікона Зустріч Марії і Єлизавети з церкви Покрову Богородиці в Сулимівці на Київщині подібна до цілком світської, пейзажної сцени. На світські елементи багатий й ансамбль Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях. На іконі Введення чимало світських персонажів, що робить її подібною до картин.

Своєрідне поєднання іконописних традицій із тогочасними художніми досягненнями спостерігалось у творчості західноукраїнських майстрів *Івана Рутковича* та *Йова Кондзелевича*.

Іван Руткович збагатив український іконопис новими темами. Композиції художник запозичував із європейських та українських гравюр, сповнюючи їх образами й мотивами

сучасного життя. Великого значення І. Руткович надавав кольорові. Багатством і вишуканістю кольорів вирізняється його ікона Архангел Михаїл із дияконських дверей іконостаса церкви Різдва Христового в Жовкві (1697—1699).

Тривалим був шлях мистецького становлення Й. Кондзелевича. Митець захопився західноєвропейськими живописними традиціями, наполегливо шукав нових засобів вираження, відмовився від зовнішньої декоративності, надаючи перевагу розкриттю внутрішнього світу людини. Такими, зокрема, є його ікони з Богородчанського іконостаса, виконаного для Манявського скиту.

Від другої половини 17 ст. збереглося чимало безіменних іконописних шедеврів. Це, зокрема, ікона *Спаса з церкви Різдва Богородиці в Камені-Каширському* на Волині, ікона *Єлецької Богородиці з Успенської соборної церкви Єлецького монастиря* на Чернігівщині.

Ікони тогочасних майстрів вражають бездоганною живописною технікою, глибиною розкриття біблійних образів та осягненням усього розмаїття людських почуттів, багатством кольорів, життєствердним пафосом.

Протягом другої половини 17—18 ст. особливо популярною в Україні стала ікона Покрову Богородиці. У нижній частині таких ікон подавалися

реалістичні зображення представників козацької старшини, кошових отаманів, гетьманів. Збереглася ікона *Покрову Богородиці із зображенням Богдана Хмельницького*. Тогочасних історичних діячів можна побачити й на інших іконах доби. Так, на іконі *Розп'яття є портрет лубенського полковника Леонтія Свічки*.

Розвивався і світський *портретний живопис*. Портрети замовляли представники козацької старшини, власне, тому їх і називають козацькими. Чудовим зразком козацького портрета є зображення стародубського полковника Михайла Миклашевського (1705) та знатного військового товариша Григорія Гамалії (останні десятиліття 17 ст.).

Ікона
Покрову Богородиці
із зображенням
Богдана
Хмельницького.
1 пол. 18 ст.

Ікона
«Вознесіння
Богородиці»
Йова Кондзелевича

Ікона
«Архангел Михаїл»
Івана Рутковича

Портрет
Григорія Гамалії.
Кінець 17 ст.

Що визначало образотворче мистецтво в другій половині 18 ст.

Скульптура, як і раніше, втілювалася в декоративному різьбленні для церков та фігурний скульптурі в костьолах Правобережжя та західноукраїнських земель. Найвідомішим скульптором другої половини 18 ст. **Йоган Пінзель**. Єдиною збереженою та задокументо-

ваною роботою митця є постаті *святих Льва й Афанасія* та скульптурна композиція *Святий Юрій змисборець* на фасаді собору святого Юра у Львові.

Найвизначніші здобутки українського малярства другої половини 18 ст. пов'язані з творчістю майстрів Лівобережжя, однак переважна більшість пам'яток втрачена. Серед уцілілих дослідники відзначають *ікони з Вознесенської церкви в Березні* на Чернігівщині. Це ікони Моління, апостолів й унікальний образ Трьох Святителів.

Цікавими є декілька вцілілих миргородських ікон *Володимира Боровиковського*. У світському малярстві в другій половині продовжував розвиватися портретний живопис. Як і раніше, це меценатів Києва та Лівобережжя. До таких зразків належать портрети Івана та Якова Шиянів. Ці мистецькі традиції втілено й у портреті роботи В. Боровковського — полтавського бургомістра Павла Руденка.

Надзвичайною популярністю в усій Україні користувалося зображення *козака Мамаю*. Збереглася велика кількість варіантів народної картини. Дослідники одностайні в думці, що козак Мамай — яскраве втілення найголовніших рис українського характеру.

Ікона Моління
з Вознесенської
церкви
в Березні.
Близько 1762 р.

Скульптурна група
святого Юрія змисборця
на фасаді собору святого Юра
у Львові.
Скульптор Й. Пінзель.

Володимир
Боровиковський.
Портрет
Павла Руденка.
1780-і роки.

Перевірте себе

1. Яку історичну подію описує документ? Про які реалії тогочасного культурно-церковного життя повідомляє?

«Волею Божою, порадою й повелінням святійшого Кирила, архієпископа Константинограда, Нового Риму, і вселенського патріарха, і благословенням архієпископа, митрополита Київського, Галицького та всієї Русі, отця Йова Борецького, в місті Луцьку при церкві Воздвиження Чесного й Животворящего Хреста Господнього утворилася школа грецька та руська, згідно з стародавніми звичаями та порядками святих отців закону грецького, великим дбанням, і накладом, і пильністю міщан луцьких, руського народу святого закону грецького, і милостинями всіх православних християн, як стану духовного, так і осіб княжих, панських, шляхетських і всього посполитого народу аж до вбогих удовиць, думаючи про всяку недостачу законної науки, що чиниться через нестаратливых людей».

2. Перебудуйте твердження на проблемне питання та дайте на нього аргументовану відповідь. • Полемічна література віддзеркалює багатство духовного життя та ідейних пошуків українських просвітителів кінця 16 — першої половини 17 ст.

3. Дайте відповіді на запитання: • Які події сприяли узаконенню православної церкви? • До яких заходів вдався Петро Могила задля оновлення церковного життя? • За яких обставин постала Києво-Могилянська академія? Як було організовано навчання в ній? • Чим закінчилися церковні собори в Бересті 1596 р.? • Як літературна полеміка свідчить про культурний та суспільний розвиток тогочасної України? • Які ознаки мали українські скульптура та живопис в першій половині 17 ст. — 18 ст.? • Як розвивалося мистецтво гравюри в першій половині 17 ст. — 18 ст.? • Що визначало розвиток архітектури у першій половині 17 ст. — 18 ст.?

4. До табору прихильників чи противників унії належали названі нижче історичні діячі, верстви українського суспільства, тогочасні громадські та релігійні об'єднання: • король Сигізмунд III; • князь В. — К. Острозький; • митрополит М. Рогоза; • єпископи І. Потій, К. Терлецький; • Г. Балабан; • М. Копистенський; • братства; • монастирі, нижче духовництво; • селяни; • міщани; • шляхта; • папа римський?

5. Які з тверджень відображають засади, на яких виникла греко-католицька церква: • підпорядковувалася константинопольському патріархові; • визнавала зверхність папи римського; • повністю залишалася на засадах православного віровчення; • визнавала деякі важливі догмати католицького віровчення; • залишала мовою богослужіння церковнослов'янську; • користувалася для богослужіння латиною; • зберігала православний обряд; • переходила на католицький обряд?

6. Аргументуйте або спростуйте думки істориків про наслідки Берестейської унії.

а) Завдяки унії пощастило припинити подальший наступ католицизму на Схід.

б) Унія — то не тільки важлива подія релігійного життя, що започаткувала Українську греко-католицьку церкву, а варте уваги історико-культурне явище, яке сприяло становленню плеяди українських письменників-полемістів.

в) Унія була «раною в тілі руського народу», що розколола його на два ворожі табори, сприяла посиленню впливів Ватикану, колонізації українців та білорусів.

7. Перебудуйте твердження на проблемне запитання та дайте на нього аргументовану відповідь. • Києво-Могилянська академія в другій половині 17 — першій половині 18 ст. була одним з найвпливовіших центрів освіти, науки, видавничої справи в Україні та Росії. Назвіть відомих вам вихованців Києво-Могилянської академії.

8. Складіть таблицю «Роль Києво-Могилянської академії (КМА) в культурно-освітньому розвитку українського народу». У лівій частині таблиці запишіть поданий нижче план. До кожного пункту доберіть прізвища історичних діячів — вихованців КМА, вписуючи їх праворуч.

1) КМА — один із найавторитетніших центрів філософської думки слов'янського світу.

2) Внесок КМА в розвиток історичної науки.

3) КМА і становлення української літературної мови.

4) Розвиток і втілення державницьких ідей.

5) Вплив КМА на розвиток літератури.

6) Зародження в КМА українського театру.

9. Висловіть ставлення до міркувань Г. Сковороди, якими філософ поділився в листі: «Живуть на землі такі, що не мислять ні про що, крім збагатитися, наїстися, одягтися. В серці їхнім лихе сім'я, що приносить жовч і зміїну отруту, яка вбиває душу». • Як ви розумієте настанову Г. Сковороди «Більше думай і тоді вирішуй»? • Чому Г. Сковороду називають українським Сократом?

10. Проаналізуйте уривок з вірша «De libertate» Г. Сковороди. Як Богдан Хмельницький, на думку поета, прислужився утвердженню ідеалів свободи?

Що є свобода? Добро в ній якее?

Кажуть, неначе воно золотее?

Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото

Проти свободи воно лиш болото.

О, якби в дурні мені не пошитись,

Щоб без свободи не міг я лишитись.

Слава навки буде з тобою,

Вольності отче, Богдане-герою!

11. Доповніть твердження.**Зображені пам'ятки відомі тим, що...****А** їх особисто виготовив гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний;**Б** вони започаткували нове мистецьке явище — книжкову гравюру;**В** вони ілюстрували книгу, яка була надрукована Іваном Федоровим;**Г** вони вперше ілюстрували світські сюжети в друкованій книжці;**12. Для іконостасу якої церкви Микола Петрашкович створив зображену ікону?****13. Зразком якої школи релігійного малярства є зображена ікона Святого Миколая?****14. Доповніть твердження.****Про замок у Підгірцях відомо, що****А** складовою його архітектурного ансамблю є Кругла вежа, прикрашена зверху ренесансною короною;**Б** він споруджений на високому скелястому березі річки Смотрич як частина системи укріплень міста;**В** його двохповерховий палац спирався на високий цоколь з наріжними бастіонами, зовні захищений широким ровом;**Г** він не мав правильної форми, оскільки архітектор Павло Римлянин прагнув урахувати особливості рельєфу;**15. На якому портреті зображено князя Криштофа Збараського (20-ті роки 17 ст.)?****16. Які явища та процеси характерні для соціокультурної ситуації в українських землях у першій половині 17 ст.?**

1 Активна участь у житті православної церкви нової суспільної верстви — козацтва.

2 Припинення конфронтації між католицькою та православною церквами.

3 Зростання ролі друкарні Івана Федорова у Львові як основного осередку книговидавництва.

4 Активне будівництво фортифікаційних укріплень бастіонного типу.

5 Занепад іконописного малярства у зв'язку з появою нових жанрів живопису.

17. Про який твір історичної літератури йдеться?

Літопис складався з двох частин: опису подій від 1648 р. по 1660 р. та від 1660 р. по 1700 р. Дійшов до нас пошкоджений, без закінчення і з прогалинами, особливо в першій частині. Рукопис супроводжено десятима портретами гетьманів, містить безліч документів, поетичних текстів. Починався словами «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зиновія Богдана Хмельницького, Гетьмана військ запорізьких, вісім літ точилася...».

18. Які риси притаманні бароковим спорудам?

- А Нагромадження розкішних оздоб, підкреслена декоративність, грандіозність.
- Б Тонкі стіни, висока стрімка аркова стеля, великі вікна з вітражами.
- В Світлі барви, стримані й чіткі архітектурні форми.
- Г Масивні стіни та склепіння, невеликі вікна, пробиті в товстих стінах.

19. Яку з книжок вважають першим друкованим узагальновальним твором з вітчизняної історії, першим підручником з історії Русі-України?

- А Київський «Синопис»
- Б «Зегар з полузегарком»
- В «Ключ розуміння»
- Г Четы мінеї

20. Доповніть твердження.

Про Преображенську церкву у Великих Сорочинцях відомо, що вона...

- А є усипальницею гетьмана Данила Апостола;
- Б започаткувала будівництво храмів в стилі українського бароко;
- В збудована коштом гетьмана Івана Мазепи;
- Г одна з небагатьох дерев'яних церков в стилі українського бароко.

21. Що спільного мають літописи «Самовидця», Г. Граб'янки, С. Величка?

- А Їх написано наприкінці 17 ст. книжною староукраїнською мовою.
- Б Авторами були прості козаки — канцеляристи.
- В У них подано перебіг подій Національно-визвольної війни середини 17 ст.
- Г Незабаром після написання їх було надруковано.

22. Які з архітектурних пам'яток було споруджено або перебудовано гетьманом Іваном Мазепою в стилі українського козацького бароко?

- 1 Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві.
- 2 Каплиця Кампіанів при Латинському костьолі у Львові.
- 3 Софійський та Михайлівський Золотоверхий собори в Києві.
- 4 Преображенський собор у Великих Сорочинцях.
- 5 Успенський собор та Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври.
- 6 Церква Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври.

23. Які явища й процеси характерні для культурного та церковного життя України в першій половині 18 ст.?

- 1 Незалежність Київської митрополії — Української православної церкви.
- 2 Будівництво православних храмів у стилі козацького бароко.
- 3 Видання козацьких літописів коштом козацької старшини.
- 4 Провідним осередком освіти та науки була Києво-Могилянська академія.
- 5 Домінування церковного малярства в живописі.
- 6 Мова написання книжок — українська розмовна.

24. Хто з українських митців кінця 17 — першої половини 18 ст. творив у царині образотворчого мистецтва?

- 1 Феофан Прокопович
- 2 Йов Кондзелевич
- 3 Інокентій Щирський
- 4 Самійло Величко
- 5 Іван Руткович
- 6 Данило Туптало

25. Доповніть твердження.

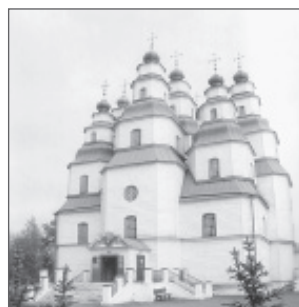
Про Троїцьку соборну церкву в Новомосковську відомо, що...

А її збудовано коштом отамана Петра Калнишевського;

Б її споруджено без жодного цвяха;

В її фасад прикрашають скульптури, створені Йоганном Пінзелем;

Г автором її проекту був архітектор Опанас Шолудько.

26. Які з пам'яток створено у 18 ст.?**27. Встановіть відповідність між сферами діяльності та іменами вихованців Києво-Могилянської академії.**

1 Філософія	А Іван Мигура, Іван Щирський, Леонтій Тарасевич, Григорій Левицький
2 Історія	Б Інокентій Гізель, Стефан Яворський, Феофан Прокопович
3 Медицина	В Самійло Величко, Роман Ракушка-Романовський (Самовидець), Микола Бантиш-Каменський
4 Образотворче мистецтво	Г Нестор Максимович-Амбодик, Данило Самойлович
	Д Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик

28. Встановіть відповідність між іменами церковних діячів та стислими характеристиками.

1	Петро Могила	А	Греко-католицький митрополит, який шукав шляхів порозуміння з православними, а уніатське чернецтво об'єднав у василіанський орден.
2	Йов Борецький	Б	Церковний діяч, якого називали «батьком унії»; після смерті митрополита М. Рогози став греко-католицьким митрополитом.
3	Іпатій Потій	В	Митрополит, який отримав цю посаду першим після відновлення 1620 р. вищої православної ієрархії.
4	Йосиф Рутський	Вельямін Г	Перебуваючи на митрополичому престолі здійснив важливі заходи з упорядкування й оновлення церковного життя; створив Київську колегію.
		Д	Львівський єпископ. З 1590 р. брав участь у підготовці унії з Римом, однак напередодні Берестейського собору приєднався до противників ідеї об'єднання церков.

Розділ 4

Українська культура XIX ст. — початку XX ст.

4.1. Умови розвитку культури.

Попрацюйте з історичним джерелом

Французький мандрівник маркиз Астольф де Кюстін 1844 р. в Брюсселі опублікував книгу «Росія 1839 року», у якій писав: *«Росією править клас чиновників, які просто зі шкільної лави обіймають адміністративні посади, і править часто всупереч волі монарха. Кожен із цих панів стає дворянином, діставши хрестик у петельку, і, озброївшись цим чарівним значком, перетворюється на поміщика, одержує землю і кріпосні «душі». Вискочні у колі власть їмущих, вони користуються своєю владою, як і личить вискочням. На словах вони прихильники всіляких нововведень, а насправді — деспоти з деспотів. Кожен, хто відчуває на собі нестерпну зневагу цих новоспечених дворян, які добулися до табеля про ранги, до орденів і маєтків, нагороджує себе за приниження нищівним сарказмом. Свої поміщицькі права вони використовують з нечуваною жорстокістю, що робить їх об'єктом проклять нещасних селян. Із надр своїх канцелярій ці невидимі деспоти, ці пігмеї-тирани безкарно гноблять країну».* (Маркиз де Кюстін. Николаевская Россия. — М., 199. С. — 214—215)

На яких особливостях адміністративно-управлінської системи Російської імперії, що впродовж XIX ст. набула поширення в Україні, наголошує іноземець? Порівняйте систему адміністративного управління в українських землях у XIX ст. та в другій половині XVII — XVIII ст. У чому, на вашу думку, полягає найістотніша відмінність?

Які характерні риси національного та соціального становища українців у складі Російської імперії

На початок XIX ст. у складі Російської імперії перебувало до 80 % українських етнічних територій, на яких проживало близько 85 % усього українського населення. Найбільш однорідною територією за національним складом було Лівобережжя, де наприкінці XVIII ст. українці складали 95 %. На Правобережжі та Слобожанщині мешкало відповідно 88 % і 85,9 % українців. І лише у Південній Україні українці складали трохи нижчий відсоток — 71,5 %. У зв'язку з колонізацією чорноземних степів та Кубані до середини XIX ст. спостерігалось розширення українських етнічних теренів, яке супроводжувалося зростанням чисельності населення: з 8,7 млн. осіб 1811 р. до 22,4 млн. осіб у 1897 р.

Майже 98 % українців у підросійській Україні сповідували християнство східного обряду — православ'я. Конфесійна однорідність українського населення в Російській імперії була досягнута поступовою ліквідацією греко-католицької церкви, тож приховувала в собі внутрішній конфлікт.

Соціальний поділ теж не відзначався строкатістю: ще на початку XX ст. 93 % українського населення в Російській імперії становили селяни. Варто пам'ятати, що переважан-

ня в соціальному складі селян не було винятково українським явищем. Це була норма для більшості народів Центрально-Східної Європи. Водночас прикметно, що з-поміж українців майже не було представників інших соціальних груп, як-от: земельної аристократії, чиновників, офіцерів, світської інтелігенції, бо в підросійській Україні етнічні відмінності збігалися з соціальними.

Наприкінці XVIII ст. більшість українських селян у Російській імперії були *кріпаками*. Втім, міра поширення кріпацтва істотно відрізнялася за регіонами. Менше було кріпаків на тих землях, які до кінця XVIII ст. зберігали козацьку військово-адміністративну систему — на Лівобережжі і Слобожанщині. Українські селяни тут були закріпачені у 1783 р. й аж до самої ліквідації кріпацтва становили меншість серед місцевого населення — 30—45 %. Приблизно таку саму групу становили тут козаки та їхні нащадки, що залишалися поза кріпацьким станом і були переведені на статус *державних селян*. Найвищий відсоток (75—90 %) кріпаків серед селян спостерігався на Правобережжі.

На українських землях проживали, окрім українців, представники й інших народів, хоч їхня чисельність була невисокою. Небагато, зокрема, було етнічних росіян. Найменшою частка російського населення була на Правобережжі (хоча вона стала помітно зростати з посиленням політики зросійщення після поразки польського повстання 1830—1831 рр.). Найбільше росіян мешкало на Півдні України, де вони були представлені як поміщиками, так і селянами-втікачами. Окрім того, у Південній Україні з'явилися компактні поселення представників інших національностей, що зумовлено рішеннями царського уряду заселяти край колоністами. Молдавські селяни проживали у західних повітах Херсонської губернії, між Дністром і Бугом. Уздовж берегової лінії Чорного моря тягнулися колонії болгарських і грецьких селян, які втікали від турецької влади. Від 50-х рр. XVIII ст. у Новоросію переселилися серби. Їхні поселення зосереджувалися на північно-східних і північно-західних кордонах запорозьких земель. Найбільшу групу чужоземних колоністів становили т. зв. «чорноморські німці». Їхні поселення були розсіяні по всіх новоросійських губерніях.

Південна Україна довго зберігала статус прикордоння: ще в середині XIX ст. кожний сьомий житель тут був військовослужбовцем. Іншою особливістю цього регіону була його надзвичайна привабливість для заробітчан та людей з підприємницькою вдачею. Родючі чорноземні степи, близькість моря створювала можливість швидко заробити. З огляду на це три південноукраїнські губернії мали найвищі у Російській імперії показники приросту населення. Наплив заробітчан, не зв'язаних умовами кріпацької системи й охоплених духом підприємництва, витворив особливу суспільну атмосферу на півдні України. Дух непокори та ініціативності, що були ідеалами запорізького козацтва, лишалися цінностями для мешканців чорноморських степів і в XIX ст.

Доволі строкатим був етнічний склад Правобережжя. Від часів Речі Посполитої тут залишалося чимало польських або сполонізованих шляхетських родин, вихідці яких становили 7,8 % населення Правобережної України та 3/8 усього дворянства Російської імперії. Прикметно, що в Києві до 30-х років XIX ст. мовою інтелектуального життя була польська.

Істотним був відсоток єврейського населення — 3,5 %. Російський уряд запровадив для євреїв т. зв. «смугу осілості», заборонивши їм переселятися далі за територію колишньої Речі Посполитої (відповідно Лівобережжя потрапляло до зони смуги, а Слобожанщина перебувала поза нею). Більшість євреїв скупчувалася в містах і містечках, небагато — жили в селах або поміщицьких помістях як орендарі, шинкарі та ін. До середини XIX ст. чисельність єврейського населення становило 10 % усього населення краю, тобто ця етнічна група поступалася кількістю лише українцям.

Прикметно, що Правобережна Україна загалом повільно вживалася в імперське суспільство, довгий час залишаючись тереном польських політичних і культурних впливів.

Інтеграція Правобережжя в Російську імперію почала проходити швидкими темпами лише після приборкання польського повстання 1830—1831 рр. У середині 19 ст. Київ перетворився на найбільший у західній та центральній підросійській Україні освітній, культурний і науковий центр, де розгорнулося протистояння польських і російських інтересів. Спочатку українське питання серйозно не обговорювалося і в розрахунок польськими та російськими політиками не бралось. Гостре протистояння російської та польської національних сил розбурхало український національний рух.

Які особливості національного та соціального становища українців у складі Австрійської імперії

Попрацюйте з історичним джерелом

3 листа Я. Головацького до О. Бодянского від 4 грудня 1845 р.: «Народність руська не загинула, жіє, кріпиться, та не з одним ворогом боротися мусить. — В Галиції ж польщина все приголомшила, подавила Русь, — русин просвіщенний встидається свого язика, хапається польського, ним говорить, орудує, — легше му із'яснитися на польськім, науčenним в школі і обществах, як на своїм природженім. Для того декотрі русини пишуть по-польськї.

... Русинам тільки правленіє ласки учинило, що наказано в новоїзданих школьних правах, щоби при головних окружних школах і тривіальних школах дітям руським преподавана була наука релігія в народнім руськім язичі і щоби руські діти по тих школах училися по-руськї читати і писати. — Але, на нещастя, закон тот, як багато других спасительних читань у книжці, бо ніхто не хоче його слухати: нікому вступитися за русинами. Милостиве правління соізволило, щоби шість полків галицьких, в котрих більшість русинів, мали своїх полкових духовних, грецького уніатського обряду, що до сей пори римсько-католич. заступали».

На яких особливостях національно-релігійного становища українців Галичини наголошує Я. Головацький? У чому, на думку Я. Головацького, причина такої ситуації?

За територією й чисельністю населення Галичина належала до найбільших австрійських провінцій. Населення Галичини від 1773 по 1910 рр. зросло з 2,3 до 8,0 млн. осіб, у тому числі в східній частині — з 1,8 до 5,2 млн. У другій половині XIX ст. кордони Галичини як адміністративно-територіальної одиниці усталилися. Площа краю становила 78,5 тис. кв. км.

Українці, переважно греко-католицького віросповідання, становили у Галичині понад 45 % населення, поляки (римо-католики) — 47,5 %. Близько 6 % становили євреї. Поляки проживали здебільшого в західній частині краю, на території між ріками Бяла і Сян. У Східній Галичині їх частка становила бл. 20 %. Об'єднання в Коронному краї Галичини та Лодомерії двох різноетнічних частин — української та польської — зумовило протистояння між ними. Галичина перетворилася на клубок гострих суперечностей і конфліктів на національно-релігійному ґрунті.

Третьою за чисельністю етнічною групою в краї були євреї. Львів довгий час мав найчисельнішу єврейську громаду в монархії (з 1860-х рр. ця роль перейшла до Відня).

У Львові та декількох містах Східної Галичини і Буковини проживали вірмени, основним заняттям яких було купецтво і ремісництво.

Ще від середньовіччя в краї мешкали німці. Нова хвиля німецького заселення розпочалася у 1780-х рр. Головну масу представляли селяни-колоністи, запрошені переселятися на нові землі австрійським урядом. Ці «карпатські німці» проживали у невеликих сільських поселеннях, що тягнулися вузькою смугою від Львова до Карпат; менша частина мешкала на Буковині (переважно в околицях Чернівців) та у Закарпатті.

У Львові з його численними установами, окрім ремісників (біля 60 відсотків) проживало багато урядовців, студентів, купців, представників так званих вільних професій:

лікарів, адвокатів, малярів, архітекторів-мураторів. Особливу верству складали родини священиків, в них найсильніше зберігалися національні традиції.

На час приєднання Буковини до Австрії його територія (понад 10 тис. кв.км) була заселена досить нерівномірно: більш щільно проживало населення у північній рівнинній частині, рідше — у передгірній і значно рідше — у гірській. Внаслідок активної переселенської політики австрійського уряду населення Буковини швидко зростало — від 75 тис. у 1775 р. до 208 тис. у 1807 р., 381 тис. у 1851 р. Більшість населення становили українці; в краї жили також молдавани, румуни, євреї, німці, росіяни.

За соціальною належністю більшість українського населення Східної Галичини складало селянство, істотна частина якого наприкінці XVIII ст. перебувала в кріпацтві. Дрібна українська шляхта збереглася лише на українсько-польському етнічному пограниччі, у Перемищині та Самбірщині. Решта шляхетської верстви була асимільована ще у попередні століття.

Поляки належали здебільшого або до власників-шляхтичів, або до міщанства. Тож міжетнічне протистояння, про що йшлося вище, мало й соціальні передумови. Етнічні відмінності і в інших українських землях Австрії накладалися на відмінності в соціальному статусі. Так, в Буковині влада належала румунським боярам, а в Закарпатті — угорським панам. Поляки, румуни й угорці жили також у більших та менших містах, де становили значну частину місцевих ремісників, купців і службовців.

Найбільш громадсько активною верствою українського населення Галичини аж до кінця XIX ст. було греко-католицьке духовенство.

Свідченням відсталості соціально-демографічної структури краю було співвідношення між сільським і міським населенням. У середині XIX ст. у Східній Галичині на 3,5 тис. сіл припадало 56 міст і 138 містечок, у Буковині на 276 сіл 3 міста і 4 містечка, в Закарпатті на 1294 села — 9 міст і 18 містечок. Відповідно абсолютна більшість населення (в Галичині навіть на початку XX ст. — 88,45 %, у Закарпатті наприкінці XIX ст. — 85 %) мешкала в селах і лише незначна частина в нечисленних містах (у Закарпатті наприкінці XIX ст. — 7 %).

Що визначало життя міста за доби утвердження індустріального суспільства

У зв'язку з розвитком капіталістичних відносин у сільському господарстві й промисловості, розширенням товарно-грошового обміну й торгівлі змінилося життя міст, які дедалі більше перетворювалися на промислові й торговельні центри. У містах більшало ремісничих майстерень, мануфактур і фабрично-заводських підприємств. З'явилися постійні крамниці, заклади з продажу різних страв та напоїв — шинки, корчми тощо.

Адміністративні реформи започаткували спорудження будинків урядових установ у губернських і повітових містах, забудову міст стали регулювати спеціальними законами. Було, зокрема, передбачено прокладання широких прямих вулиць, з'явилися просторі площі. Запровадили й новий порядок розташування будівель — уздовж вулиць, а не в глибині садиб, як здебільшого було раніше. Зазнала змін й архітектура житлових будинків, особливо панських. На зміну традиційній селянській хаті «на дві половини» прийшли споруди з передпокоем, приймальнею, їдальнею, салою, вітальнею, спальнею. Деякі господарі влаштовували в житловому будинку й крамниці або кімнати для приїжджих. Поступово виробився тип і так званого прибуткового будинку, що його власники здавали в оренду. З'являються дво- і триповерхові житлові споруди.

Від другої половини XVIII ст. розгорнулося велике будівництво на півдні України. За короткий час тут виникли такі великі міста, як Єлисаветград (1765 р.; тепер Кіровоград), Херсон (1778), Маріуполь (1779), Олександрівськ (1783 р.; тепер Запоріжжя), Катеринослав (1787; тепер Дніпропетровськ), Миколаїв (1789), Одеса (1794). Зростання чисельності

міського населення в південних губерніях України було зумовлене й інтенсивною розбудовою морських портів, що мали загальноімперське значення.

Політичний курс російського царизму щодо України зумовив заселення українських міст переважно мігрантами: російськими чиновниками, купцями й робітниками, єврейськими ремісниками і дрібними торговцями, представниками інших національностей. При цьому частка українців у міському населенні весь час зменшувалася.

Розвиток промисловості й торгівлі, зумовив формування нових верств — пролетаріату і буржуазії. Верства пролетаріїв формувалися в Україні передусім з селянства. Українські буржуа виростили з власників промислових підприємств, купців, перекупок, заможної верхівки селян, міських і сільських ремісників, а також з поміщиків.

Попрацюйте з історичним джерелом

З листа Г. Галагана від 19 березня 1849 р.: «У Києві ми застали своїх, які вже зовсім звикли до тутешнього суспільства. Треба вам сказати, що тут усі, починаючи від генерал-губернатора, всі ведуть якесь дивне життя, чуже будь-якому спілкуванню. Вранці роблять візити церемонні, завжди у фраках, а увечері всі дами сидять у себе вдома, і тільки коли десь призначено бал або вечір, виїжджають зі своїх домівок. Хоча наші й намагалися змінити цей недолік Києва і в деякій мірі навіть досягли того, але все-таки важко розбити кригу, яка закувала тутешнє суспільство. Ще можна знайти тут життя у деякій і малій частині університетських учених, з яких двох прекрасних молодих людей Микола Аркадійович увів до нашої домівки, і ми проводимо з ними часто дуже цікаві години. Тепер університет тутешній під безпосередньою командою Бібікова, який познайомився з ученим суспільством суворого промовою. Він зібрав усіх студентів і спитав їх: «Скажіть, що можете ви мені зробити?» Вони відповідали: «Нічого». «А я можу закрити університет, так знайте ж...» і т.д., і т.д. Я бачив список тутешніх студентів і здивувався, як переважає число поляків над числом росіян...

Міст через Дніпро, говорять, дуже посувається завдяки англійцю Веньюолу, і сподіваються, що буде готовим раніше призначеного терміну. Хто бачив плани, говорять, що це буде один з прекрасніших мостів у Європі. Тепер тут відкрилася весна сильним дощем, із гір скрізь течуть потоки, в які небезпечно потрапити не тільки людині, але й екіпажу.

Про кївське життя 1849 р. Україна. — 1925. — № 6. — С. 110.

• Що дізналися з джерела про життя верхівки губернської адміністрації Києва? Що, на думку автора джерела, чиновники вважали найістотнішим? Про які повноваження генерал-губернатора Дмитра Бібікова дізналися?

Як змінювався соціальний склад населення України

Зміни, які відбувалися в суспільному та господарському житті другої половини 19 ст., а саме: скасування кріпацтва, поява великих підприємств та розвиток капіталістичних відносин (індустріалізація), розбудова міст та зростання чисельності міського населення (урбанізація), поширення шкільництва та вищої освіти — *зумовили зміни в соціальному складі населення України*. Тож на межі століть у соціальній структурі більшої ваги набувають соціальні групи **буржуазії, робітників, інтелігенції**. Водночас чисельними лишаються групи поміщиків, селян та ремісників, які визначали склад населення за попередньої аграрно-ремісничої епохи. Переструктурування суспільства було живим, часто болісним процесом, оскільки нові суспільні верстви складали колишні селяни і поміщики. Для них цей перехід означав відмову від звичного способу життя, втрату зв'язків з традиційною культурою.

Швидкими темпами зростала чисельність людей найманої праці — **пролетаріату** (робітничого класу). Так, чисельність найманих робітників у 1910 р. становила близько 475 тис., а в 1917 р. — 892 тис. Найшвидшими темпами пролетаріат формувався в півден-

них і східних районах України. Найбільшими пролетарськими осередками були Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Юзівка, Маріуполь та інші промислові центри.

Як і в попередні роки, основним джерелом поповнення робітничого класу було розорене селянство. Проте в провідних галузях промисловості, а також на великих підприємствах зосереджувалися здебільшого робітники з росіян. Це неабияк впливало на формування українського робітничого класу, який, з одного боку, переймав від вихідців з Росії революційні настрої, з другого — засвоював російську мову.

За національною ознакою робітничий клас України відзначався надзвичайною строкатістю. На промислових підприємствах працювали українці, росіяни, поляки, татари, представники інших національностей. У вугільній і залізничній промисловості переважали російськомовні робітники.

На початку 20 ст. у Східній Галичині нараховувалося 170 тис. найманих робітників, які працювали переважно в сільському господарстві, лісництві та лісозаготівельних підприємствах. На нафтових промислах Буковини працювало близько 72 тис., Закарпатті — понад 14 тис. осіб.

Робочий день для більшості робітників тривав від 12 до 14,5 год на добу. Поширеною була практика понаднормової роботи. На підприємствах не дотримувалися техніки безпеки та охорони праці, що призводило до зростання травматизму та каліцтв. Заробітна плата була низькою та ще й «з'їдалася» численними штрафами. Нестерпними були й житлово-побутові умови. Більшість робітників проживали в антисанітарних умовах — у бараках і землянках. Так само тяжкими були умови праці робітників у західноукраїнських землях, особливо на нафтопромислах і лісозаготівельних підприємствах. Робочий день тривав 11—16 год. на добу, заробітна плата була низькою, а рівень травматизму високим. Протягом 1902—1904 рр. на підприємствах Східної Галичини сталося близько 8,5 тис. нещасних випадків.

У копальні на глибині близько 200 м.
Донбас. 1904 р.

Юзівка.
Загальний вигляд міста.

В умовах модернізації суспільства зростав престиж розумової праці і частка людей, яких називали інтелігенцією. Частина селянської молоді обирала роботу вчителя, ветеринара, агронома, інженера, бухгалтера тощо. Тож українська **інтелігенція** як соціальна група формувалася здебільшого із селянства.

Особливості індустріалізації України впливали на формування української **буржуазії**. Оскільки великі заводи та фабрики належали іноземним власникам, то нова еліта була представлена здебільшого іноземцями. Проте росіяни та євреї також прагнули знайти собі місце у складі цієї соціальної групи. Серед найвідоміших підприємців-українців — родини Симиренків, Терещенків, Харитоненків, які уславилися й як благодійники. Василя Симиренка сучасники характеризували як «... *найвидатнішого, найщирішого українця*».

з-поміж так званих «буржуїв», який захоплювався українською справою не тільки до глибини своєї кишені».

Кінна молотилка в с. Білики
на Полтавщині. 1901 р.

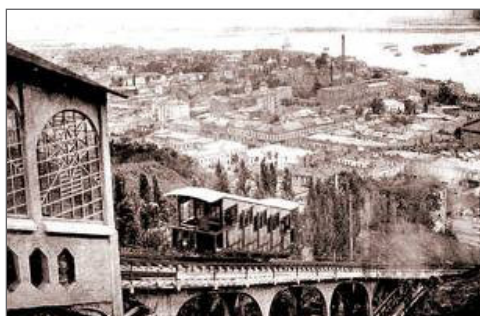
Плетіння корзин на Черкащині.
1911 р.

Найчисленнішою верствою населення було **селянство**. У процесі розвитку ринкових відносин селяни поступово втрачали наділи, отримані ними після реформи 1861 р. Не маючи змоги самостійно вести господарство, вони змушені були продавати або здавати свою землю в оренду більш заможним господарям. Якщо 1905 р. в Україні частка мало-земельних і безземельних селян становила 55,7%, то в 1917 р. — 80,5%. У результаті на селі створювалася армія безробітних, які змушені були шукати кращої долі в чужих краях.

Важким було становище селян і на західноукраїнських землях. Більшість придатних для обробітку земель належала польським, румунським та угорським поміщикам. До них наймалися селяни, які володіли невеликими земельними наділами. Таких господарств у Східній Галичині було більше половини. Аналогічна ситуація склалася на Північній Буковині та в Закарпатті.

На основі тексту та літературних творів, які читали на уроках української літератури, наведіть приклади позитивних та негативних тенденцій, пов'язаних зі змінами в соціальній структурі населення. Порівняйте свої приклади з прикладами однокласників. Зробіть висновки, які тенденції переважали.

Які зміни відбувалися в буденному житті населення України на межі століть

Київський фунікулер.
Початок 20 ст.

Будинок з химерами
В. Городецького в Києві.

Одеса. Базар в пасажі. 1902 р.

Соціально-економічні зміни зумовлювали зміни в побуті та способі життя населення України. Найпомітнішими ці зміни були у великих містах. Українські міста зазнавали істотного європейського впливу, вагомим чинником якого ставала мода. Саме мода диктує архітектурний стиль та планування житла, яке вже залежить не від мешканця, а від домовласника, підрядчика, архітектора. У містах з'являються цілі квартали, забудовані багатоповерховими житловими будинками (так званими прибутковими будинками), спорудами громадського або культурного призначення — театрами, бібліотеками, лікарнями тощо. Вулиці починають освітлювати електричними ліхтарями. З'являється громадський транспорт: на межі століть, окрім конки (запряженого кіньми вагона), починають використовувати **електричний трамвай**. У 1905 р. в Києві з'явився Михайлівський електричний канатний підйом — **фунікулер**. Зростає кількість міст, де прокладено водогін. Закладаються міські парки і бульвари. У будівництві активно застосовують нові технології та винаходи, зокрема метод зварювання металевих конструкцій, нові матеріали — бетон та залізобетон. Так, архітектор Владислав Городецький у Києві спорудив житловий будинок, де навіть оздобу були виготовлені з бетону. Європейські новинки потрапляли до Києва чи Одеси одночасно зі Львовом чи Петербургом. Крамниці пропонували мешканцям міст одяг і парфуми з Парижа, вина — з Італії, швейні машини — з Німеччини, годинники — зі Швейцарії... Європейській моді відповідав й одяг городян. Утім, побут українських міст зберігав і національні елементи. Вишивкою в містах оздоблювали серветки, скатертини, фіранки й, зрозуміло, одяг. Наприкінці 19 — на початку 20 ст. представники української творчої інтелігенції активно популяризують традиції українського декору, що, зрештою, знайшло втілення в так званому **українському стилі**.

Згадані риси здебільшого визначали життя заможних городян. Міський пролетаріат оселявся або в передмісті, або в бідних, дешевих кварталах, прикметою яких були злидні та бруд. Бідні родини часто винаймали маленькі комірчини, умеблювання яких складалося з ліжка, скрині, столу та кількох стільців. Одяг бідних городян був дешевим, часто саморобним, проте й у ньому втрачалися елементи традиційного національного костюма. Тенденції до стирання національної самобутності мешканців міст були зумовлені, з одного боку, їх багатостічним складом, а з другого — політикою імперських урядів. На початку 20 ст. у Києві з-поміж інтелігенції було лише вісім українськомовних родин.

Процеси модернізації, хоч і менш помітно, вплинули на життя й українських селян. До початку 20 ст. завершився розпад великої патріархальної сім'ї. Чисельність малої коливалася від чотирьох до шістьох осіб. Главою сім'ї та розпорядником усіх робіт, як і раніше, був батько. Спадкоємцем майна після батька були сини, які отримували рівні частки. Дружині належало майно, яке входило в придане (материзна). Хоч розвиток капіталізму спричинив майнове розшарування селян, у побуті воно було не настільки помітним, як у місті, бо буденне життя села визначали традиції. Щоправда, заможні сім'ї не часто родичилися з біднішими.

Інтер'єр сільської хати.

*Кімната Лесі Українки
в її помешканні в Києві.*

Жінки тіпають коноплі. 1901 р.

*Парубок та дівчина
за столом у хаті. 1903 р.*

*Селянська родина обідає коло хати.
Київщина. 1906 р.*

*Село Кирилівка Звенигородського повіту
(нині Черкаська обл.). 1912 р.*

Розвиток технологій позначився, зокрема, на сільському будівництві: заможні селяни починають будувати цегляні будинки, покриваючи їх бляхою або черепицею. Тканини фабричного виробництва поступово витісняють самоткані в одязі й хатніх оздобах.

Індустріальна модернізація позначилася на суспільному становищі жінок. Щоправда, ці зміни були помітніші в житті городянок. З Європи до України докотилися хвилі **емансипації** та **фемінізму** — так називалися рухи за зрівняння жінок у правах з чоловіками. Витоки українського фемінізму пов'язують з іменами Марії Вілінської (Марка Вовчка), Олени Пчілки (матері Лесі Українки), Христини Алчевської, Лесі Українки, Наталі Кобринської, Ольги Кобилянської та інших видатних жінок. Для України надзвичайно актуальною була проблема освіти для жінок, зокрема вищої. Жінки отримали можливість навчатися в жіночих медичних інститутах (у Києві, Харкові, Одесі), у Жіночому політехнічному інституті та на Педагогічних Фребелівських курсах у Харкові. У підавстрійській Україні жінки мали право навчатися в університетах від 1900 р., проте відсоток українок, які скористалися цим правом, був мізерний. Адже більшість українського населення — селяни — жили за патріархальними традиціями й не могли реалізувати право навіть на початкову освіту, а продовжували виховувати дівчаток у родинах, готуючи їх виконувати соціально визначені ролі *дружини, матері, господині*. Проблема освіти та й інші соціальні проблеми в Україні накладалися на національні, тому жіночий рух був завжди пов'язаний з національно-визвольним.

Лист Лесі Українки із Сан-Ремо (Італія). 1902 р.

Попрацюйте з історичним джерелом

Уривок з повісті Івана Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»: «Кайдаш побачив, що справді треба одрізнити дітей. Він боявся Карпа. Карпо, побивши батька, забув про те і нітрішки не жалкував, неначе він побив якого-небудь парубка в шинку.

У Кайдаша в повітці лежало чимало деревні. Кайдаш прикупив трохи колодок, щоб поставити Карпові хату через сіни. Тільки почалася надворі весна, він закопав слупи. Мотря посіяла на тому місці пшеницю. Пшениця зійшла, то був знак, що місце для хати було чисте.

Кайдаш з Карпом закидали стіни, вшивали покрівлю, а Мотря валькувала стіни. Стара Кайдашиха не поклала своїми руками ні одного валька глини.

Настало літо. Хату освятили. Карпо й Мотря перейшли у свою хату. Мотря вимазала чисто хату і тільки половину сіней, неначе мотузком одміряла. Вона мазала сіни та все голосно співала на злість свекрусі...

Карпо з Лавріном перенесли Мотрину скриню в нову хату.

Мотря сіла на скрині й промовила:

— Тепер я зовсім пані!

Вона гордо сиділа на своїй скрині, як цар на престолі.

— Як же, Карпе, тепер буде у нас з хазяйством? Чи тільки Мотря одділить свої горшки, чи й ти думаєш одділитися з худобою та з полем?

— Лучче, тату, зовсім одрізнитися з худобою і полем, — сказав Карпо.

— Гляди, щоб навпісля не жалкував. Ми робили в гурті однією худобою, а ти знаєш, що в гурті каша їсться, а гуща дітей не розгонить.

— І вже, тату, нас гуща давно розігнала! Як уже буде, так і буде. Одрізнити мене з худобою і з полем. Буду плакати на себе, а не на вас.

— То ти і свій тік закладеш? У нас ґрунт такий тісний.

— Та вже де-небудь притулюся, хоч у куточку, — сказав Карпо.

І батько мусив одділити синові хазяйство: дав йому пару волів, воза, борону і мусив виділити частку поля».

Про яке явище, характерне для життя українських селян, ідеться в уривкові? На основі тексту посібника та наведеного уривка поясніть причини цього явища. Вважаєте його позитивним чи негативним? Відповідь обґрунтуйте

4.2. Національне відродження. Формування української модерної нації

Попрацюйте з історичним джерелом

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак,
Удавсь на все зле проворний,
Завзятий од всіх бурлак.
Но греки, як спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він взявши торбу тягу дав;
Забравши деяких троянців,
Осмалених, як гиря, ланців,
П'ятами з Трої наживав.

Гребці і весла положили
Та, сидя, люлечки курили
І кургикали пісеньок.
Козацьких гарних
запорозьких,
А які знали, то московських
Вигадували бриденьок:
Про Сагайдачного співали,
Либонь співали і про Січ,
Як в пікнери набирали,
Як мандрував козак всю ніч;
І неня як свою дитину
З двора провадила в похід.

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикувало,
Не знавши: «стій! не
шевелись!»
Так славнії полки козацькі —
Лубенський, Гадяцький,
Полтавський
В шапках, було, як мак цвітуть.
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи
наставлять,
То мов мітлюю все метуть.

Прочитайте уривки з «Енеїди» Івана Котляревського. Згадайте, якою мовою писалися та друкувалися книжки в Україні у 17—18 ст.? Поміркуйте, чому про цей твір кажуть, що він започаткував розвиток сучасної нової української літературної мови? Чому з виходом «Енеїди» пов'язують початок нової української літератури?

Сучасна **українська літературна мова** почала формуватись наприкінці 18 — в першій половині XIX ст., коли літературно-писемна практика звернулася до живого народно-розмовного джерела. І. Котляревський та його наступники орієнтувалися на середньонадніпрянські говори і близькі до них слобожанські говірки як основу української літературної мови.

З якими подіями та історичними діями пов'язують початок українського національного відродження

Ви вже дізналися, що кінець XVIII ст. — початок XIX ст. — відзначався підкоренням України, більша частина якої внаслідок політики російського царату перетворилася на колонію Російської імперії. Український народ втратив не лише всі до останньої ознаки козацької державності, а й позбувся духовного осердя: українську православну церкву

було підпорядковано московському патріархатові й вона перетворилася на потужний засіб політики зросійщення; не було на Україні також власної школи — систему освіти реформовано на російський кшталт; втратили українці й провідну верству, здатну очолити боротьбу за національне визволення, — козацька старшина, отримавши дворянські привілеї, заповідливо служила вінченосним благодійникам. Проте й за таких обставин український народ, спираючись на самобутню тисячолітню культуру й такі ж давні традиції власної держави, долав потужні асиміляторські заходи імперії, залишаючись окремим народом. Відтак попри імперські заборони зароджується рух, який називають українським національним відродженням.

Національне відродження — термін, який набув поширення у XIX ст. для означення процесів, пов'язаних з пробудженням національної свідомості бездержавних народів Європи. Національне відродження в Україні мало кілька етапів (стадій), фольклорно-етнографічний (період наукового зацікавлення), культурницький (формування національної свідомості) та політичний (боротьба за незалежність нації).

Традиційно початком українського **національного відродження** вважають появу 1798 р. перших трьох частин *«Енеїди» Івана Котляревського* — поеми, якій судилася слава першого твору нової української літератури, твору, що засвідчив появу сучасної української літературної мови.

Поему *«Енеїда»* І. Котляревський почав писати близько 1794 р. Він не думав його видавати, тільки давав читати й переписувати своїм знайомим. Твір швидко розійшовся у багатьох переписаних примірниках. Один з них потрапив до конотопського шляхтича Максима Парпури, який дізнавшись, що автор надовго виїхав, своїм коштом надрукував *«Енеїду»* (перші три частини) у 1798 р. в Петербурзі. У 1808 р. Пурпура повторив видання *«Енеїди»* й знову без дозволу автора. Мабуть, це нарешті змусило Котляревського видати з додатком четверту частину в авторському оригіналі. П'яту і шосту частину він писав понад 20 років.

За жанром поема *«Енеїда»* є бурлескно-травестійною. В її основу покладено однойменну епопею римського поета Вергілія, який своїм твором утверджував ідею божественного походження засновників Римської імперії. Згідно з законами жанру І. Котляревський зберіг сюжетну канву античного твору, його героїчний пафос, проте сповнив свою поему новими ідеями й надав їй абсолютно іншого, ніж у Вергілія, колориту. Створена на матеріалі суспільного життя України другої половини XVIII ст., *«Енеїда»* Котляревського показала світові український народ з його історією, мовою, звичаями, віруваннями, традиційним побутом, етичними та естетичними поглядами. Зроблено це було настільки майстерно, що поему Котляревського й досі вважають справжньою енциклопедією українознавства. Написана розмовною українською мовою, як простонародна «казка», розрахована на сприйняття найширшими читацькими колами, *«Енеїда»* утверджувала дух козацького бойового товариства, мужність і патріотизм. Таке переосмислення античного сюжету свідчило про появу в українській літературі нового типу художнього бачення, що ґрунтувалося на матеріалі, взятому письменником з національної історії та дійсності.

Які твори сприяли українському національному відродженню в Наддніпрянській Україні

Національному відродженню посприяла чотири томна праця Дмитра Бантиш-Каменського *«Історія Малої Росії»*, що побачила світ 1822 р. в Москві. Вона фактично є першою масштабною узагальнювальною працею з історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. *«Історія Малої Росії»* написана на широкій джерельній базі із використанням неопублікованих раніше архівних матеріалів.

У 1818 р. вийшла перша граматики живої української мови *«Грамматика малороссийского наречия»*, підготовлена Олексієм Павловським. Це був перший короткий опис фонетич-

них і морфологічних особливостей української мови у порівнянні з російською. До граматики було додано невеликий словник української мови.

У 1819 р. Микола Цертелєв опублікував у Петербурзі фольклорну збірку «Опыт собрания старинных малороссийских песней», що складалась із 10 текстів. Ця праця започаткувала розвиток української фольклористики.

Становлення наукової фольклористики пов'язують з ім'ям ученого-енциклопедиста, першого ректора Київського університету **Михайла Максимовича**. Він був укладачем трьох збірок народних пісень: «**Малоросійські пісні**» (1827 р.), «**Українські народні пісні**» (1834 р.), «**Збірник українських пісень**» (1849 р.). Першу збірку видано в Москві. У ній опубліковано 127 пісень історичного, побутового та обрядового характеру з коментарями упорядника. Про враження, яке справляла збірка Максимовича на українську молодь, свідчить такий факт: Яків Головацький, якому пощастило знайти рідкісну в підавстрійській Україні книжку, власноруч переписав її від першої до останньої сторінки.

Чому Харків називають колискою національного відродження Наддніпрянської України

*На початку XIX ст. осередком українського національно-культурного відродження став Харків. Тут із 1805 р. діяв університет, заснований зусиллями Василя Каразіна й коштом місцевого дворянства, купецтва та міщанства. Новий навчальний заклад (єдиний на той час вищий навчальний заклад у підросійській Україні) об'єднав навколо себе найкращі інтелектуальні сили українського громадянства, діячів української літератури, історії, етнографії. Ректором університету довгий час був відомий поет **Петро Гулак-Артемівський**. У Харкові почали виходити журнали «Украинский вестник», «Украинский журнал» тощо, які вже своєю назвою засвідчували, що присвячені вони місцевому краю та його інтересам.*

Літературний рух у Харкові очолював основоположник художньої прози в новій українській літературі **Григорій Квітка-Основ'яненко**. Навколо нього гуртувалася талановита молодь, яка, захоплена своїм учителем, почала писати українською мовою. До харківського літературного гуртка належали також **Амвросій Метлинський**, **Левко Боровиковський** та інші митці слова, захоплені ідеями західноєвропейського романтизму й національного українського відродження. Усі вони вважали, що, пишучи українською, рятують рідну мову від вимирання. Поетичні твори харківських романтиків — так називався літературний гурток — сприяли стилістичному збагаченню літературної мови, розширювали сфери її використання.

Харківські романтики багато попрацювали задля збереження перлин українського фольклору. Особливо відзначився в цій справі вихованець, а потім професор Харківського університету, визначний філолог-славист, етнограф, один із засновників харківського гуртка поетів-романтиків **Ізмаїл Срезневський**. Він, зокрема, підготував до друку 6 випусків фольклорних та історико-літературних збірників «Запорожская старина», що виходили друком упродовж 1833—1838 рр. у Харкові. Найвагомішими є перші два випуски, де вміщено думи і пісні про Національно-визвольну війну XVII ст., уривки з козацьких літописів, перекази, уривки з «Історії Русів».

У Харкові розпочав свій творчий шлях **Микола Костомаров** — у майбутньому видатний історик України. Наукова спадщина Костомарова складається з 21 тому історичних досліджень. Славу історичної знаменитості принесли йому праці «Думки про історію Малоросії», «Слов'янська міфологія». Пізніше написав такі дослідження з української історії, як «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа».

Попрацюйте з історичним джерелом

З автобіографії Миколи Костомарова: «Де тільки я зустрічався хоч би з більш-менш знайомими малоросами, то без церемонії засипав їх питаннями, що означають таке-то слово або такий-то зворот мови. За короткий час я перечитав усе, що тільки було друкованого малоросійською. Але цього мені здавалося мало; я хотів познайомитися з самим народом не з книг, але з живої мови, живого спілкування з ним. З цією метою я став робити етнографічні екскурсії з Харкова по сусідніх селах, по шинках, які в той час були справжніми народними клубами. Я слухав мову і розмови, записував слова і вирази, втручався в бесіди, розпитував про народне життя-буття, записував відомості, які мені повідомлялися, і заставляв співати для себе пісні.

... Про минулу історію Малоросії я мав відомості переважно за Бантиш-Каменським. Незважаючи на мале знайомство моє з малоросійською мовою і народністю, я задумав писати малоросійською і розпочав складати вірші, які згодом з'явилися в друкові під назвою «Украинские баллады». Коли я спробував читати мої твори знайомим малоросам, колишнім своїм товаришам, то зустрів дуже несхвальні відгуки; одні сміялися над моїм малознанням і вказували мені помилки; інші піднімали на сміх саму ідею писати малоросійською мовою.

... Любов до малоросійського слова все більше і більше захоплювала мене; мені було прикро, що така чудова мова залишається без будь-якої літературної обробки і більше того — зазнає зовсім незаслуженої зневаги. Я всюди чув грубі глузування над хохлами не тільки від великоросів, але навіть і малоросів вищого класу, які вважали за можливе знущатися над алося приниженням людської гідності».

Костомаров Н. И. Автобиография. Исторические произведения. — К., 1989.

Що дізналися про формування світогляду в М. Костомарова? Що спонукало його до захоплення українською культурою та історією?

З якими історичними діями та подіями пов'язана перша хвиля національного відродження на західноукраїнських землях

Перша хвиля національного відродження в Галичині пов'язана з діяльністю **перемисьького культурно-освітнього осередку, що сформувався навколо греко-католицьких єпископів Михайла Левицького та Івана Снігурського**. До цього осередку належали Іван Могильницький, Іван Лаврівський, Йосиф Левицький та інші. Учасники гуртка жваво цікавилися українською історією, чимало зробили для розвитку українського шкільництва. І. Могильницький був, зокрема, автором першої в Галичині «Граматики» української мови та наукового трактату «Відомість о руській мові».

Інтерес до національної історичної спадщини й мови та усної народної творчості почали виявляти й представники духовництва на інших західноукраїнських землях. **Іоаннікій Базилович**, чернець Мукачівського монастиря, **став автором першої наукової праці з історії Закарпаття** — «Короткого нариса фундації Федора Коріатовича». Згодом **фундаментальну шеститомну «Історію карпатських русинів»** створив відомий учений-славіст і церковний діяч **Михайло Лучкай**. Він був також автором першої на західноукраїнських землях друкованої порівняльної «Граматики слов'яно-руської мови», у якій, подібно до перемисььких діячів, висловлювався за церковно-слов'янську мову в її карпато-українській редакції як літературну мову закарпатських українців. На Буковині першу спробу друкувати українські пісні кирилицею зробив Іван Велигорський. Проте наступні діячі на буковинській літературній ниві продовжували вживати стару книжну мову.

У чому внесок в українське національне відродження «Руської трійці»

Утвердження ідеї розвитку літературної мови на народній основі пов'язане з діяльністю «Руської трійці». До цього гуртка належали Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький. Усі троє були вихованцями Львівської греко-католицької семінарії. Наголошуючи на слов'янофільських засадах свого гуртка, вони взяли собі давньослов'янські імена: Шашкевич — Руслан, Вагилевич — Далібор, Головацький — Ярослав. Свою діяльність «Руська трійця» розпочала 1833 р. зі збирання українського фольклору в Галичині, на Буковині та в Закарпатті. Етнографічні експедиції переконали трійчан, що відродити українську мову в Галичині можна лише впроваджуючи в літературу замість «язичія» живу народну мову.

Першим у цій справі був Маркіян Шашкевич. Висміюючи тих, хто називав рідну мову хлопською, М. Шашкевич у вірші «Рідна мова» писав:

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила;
Чому ж мова їй не мила?

Однією з перших громадських акцій «Руської трійці» став виступ М. Шашкевича українською мовою (зазвичай подібні промови виголошувалися латинською, польською, німецькою) на урочистих зборах у семінарії, присвячених дню народження імператора Франца І. Незабаром з'явився ще й вірш М. Шашкевича «Голос галичанина», який став популярним серед семінаристів.

Ще 1834 р. Шашкевич склав альманах своїх творів під назвою «Зоря», писаних народною українською мовою, включивши до нього поезії своїх товаришів-трійчан, народні пісні. Цензор заборонив видання альманаху. Але трійчани не відступилися від своїх задумів. На основі «Зорі» невдовзі було підготовлено нову збірку — «Русалку Дністрову», яку вирішили друкувати в Буді (тепер Будапешт, Угорщина), де цензура була не такою суворою. У жовтні 1836 р. було отримано дозвіл, а в грудні того самого року, датована 1837 р., з'явилася книжка під назвою «Русалка Дністровая». Її складала низка народних пісень, дум, оригінальних творів трійчан і перекладів. Велика увага до епічних творів вказувала на причину появи альманаху — усвідомлення необхідності пошуків історичних коренів українського народу. Альманах було написано живою народною мовою. Так галицькі будителі заклали основи розвитку нової української літературної мови в західноукраїнських землях.

У чому історичне значення виходу друком «Русалки Дністрової»

Поява «Русалки Дністрової» — першої книги, виданої українською мовою на західноукраїнських землях, стала віхою у справі національного відродження галицьких українців, які заявили про себе як про частину єдиного українського народу, що має свою історію, самобутню культуру. Альманах започаткував розвиток нової літератури на західноукраїнських землях.

Попрацюйте з історичним джерелом

Яків Головацький так розповідав про підготовку до друку «Русалки Дністрової»: «... Протягом 1835 і 1836 рр. я листувався з моїм другом з Пешта Георгієм Петровичем, сербським патріотом і літератором. Він обіцяв мені зайнятися друком і коректурою збірника творів в сербській будимській типографії за дозволом будимської цензури. В Угорщині цензура більш вільна, ніж у Львові, і ми думали, оминувши останню, пустити готову книжку нашу між люди. Я переписав майже всі статті із рукописної «Зорі» (Стаття про Хмельницького десь загубилась у Шашкевича), ми додали деякі нові статті і назвали наш

збірник «Русалка Дністровая», — і я відіслав його Петровичу. Незабаром прийшов дозвіл цензури і чемний Петрович прислав мені рахунок за друк книжки на суму 400 гульденів. На радощах я написав письмо до директора Верещинського в Коломию, і він погодився дати 400 флоринів. «Русалка» надрукована в 1000 екземплярах...»

Зі статті М. Павлика «50-ліття руської літератури», опублікованої у варшавській газеті «Правда» 12 лютого (31 січня) 1887 р.: «... Взагалі, згадана вище річниця викликає у серці кожного русина цілий ряд різноманітних почуттів. До неприємних відносяться насамперед доля самої «Русалки» і її авторів. Недопущена до Львова, вона вийшла в Пешті, де в той час цензура була ліберальнішою. Проте для одержання (права) вільного розповсюдження у Галичині її, уже надруковану, треба було віддати на перегляд львівській цензурі, яка суворо заборонила її, хоча у «Русалці» були поміщені тільки народні пісні і поезії (оригінальні і перекладені з сербської і чеської мов), оповідання та етнографічні дослідження мовою руського галицького селянина. Ця остання обставина стала причиною того, що цензор (руський священик Венедикт Левицький) написав на її примірнику найсуворіший, який взагалі існував тоді вирок. Руська інтелігенція, яка говорила тоді польською, німецькою або церковнослов'янською, теж засудила новий дух. Найсуворішим було те, що її видання викликало переслідування з боку уряду і власної ієрархії: трьох згаданих юнаків віддано ще в 1836 р. під суворий поліцейський нагляд. Тогочасний митрополит, противник русинів, з цієї причини десять років відмовляв Вагилевичу у посвяченні в сан священика і погодився нарешті не інакше, як на письмовій декларації, бо вищезгаданий не буде публікуватися ні в місцевих, ні в закордонних виданнях...

Невдача з першою спробою найбільш діткнула М. Шашкевича, ініціатора всього руху. Хоча його й було висвячено, але надано невелику парафію, де він тяжко бідував, помер на сухоти на 32 році життя (під час хвороби він втратив також зір і слух). Але, незважаючи на те, він один все витримав до кінця, а його дух залишився в подальшому провідною зіркою в Галичині».

Що ви дізналися з джерела про долю «Русалки Дністрової?» та її авторів? Чому навіть українські суспільні кола виступили проти «Русалки Дністрової?» Як наведені М. Павликом факти характеризують політику цісарського уряду щодо українців?

Діяльність «Руської трійці» знайшла продовження в українському національному рухові під час революції 1848—1849 рр., а згодом у народовському напрямі національного руху на західноукраїнських землях. Так, зокрема, традиції заборонених цензурою «Зорі» та «Русалки Дністрової» продовжив упорядкований братами Головацькими літературний альманах «Вінок русинам на обжинки», виданий у Відні 1845—1847 рр. Він доніс до читачів головні ідеї «Руської трійці» і відіграв значну роль у культурному житті Галичини. Підсумком діяльності «Руської трійці» стало визначення головних програмних засад українського національного руху в статті Я. Головацького «Становище русинів у Галичині» (1846 р.), що їх 1848 р. поклала в основу своєї діяльності *Головна руська рада*.

4.3. Літературний процес. Наука.

Які особливості розвитку літератури в першій половині 19 ст.

Українську літературу від кінця 18 ст. називають **новою**. Порівняно з давньою це була література нової тематики, нових героїв і нового мовного оформлення — твори, на відміну від давніх, написані сучасною українською літературною мовою. Найяскравіші представники літератури кінця 18—40-х рр. 19 ст. — І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка та ін. Основні творчі **методи літератури** цього періо-

ду — *це просвітительський реалізм і романтизм; основні жанри — бурлескно-трагедійна поема, байка, балада, соціально-побутова п'єса, сентиментальна повість.*

Григорію Квітці-Основ'яненку належить слава основоположника художньої прози в новій українській літературі, одного із засновників жанру соціально-побутової комедії. Прозові твори Квітці склали дві збірки «Малоросійських повістей» (1834, 1836—1837 рр.), до яких увійшли найвідоміші повісті «Конотопська відьма», «Маруся». Славу драматурга принесли п'єси «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик». Як письменник Петро Гулак-Артемівський *улавив байками та романтичними баладами, започаткувавши в новій українській літературі відповідні жанри.* Так, хрестоматійною є його байка-казка «Пан та собака» (1818 р.). Гулак-Артемівський був також майстром літературного переказу. Євген Гребінка писав романи та повісті російською мовою, більшість яких спіткало забуття. Справжню літературну славу здобув кількісно невеликим українськомовним доробком — байками. Кілька десятків цих творів були настільки оригінальними й мовно вишуканими, що стали окрасою класичної української літератури.

У 40—60-х рр. 19 ст. тематика літературних творів пов'язана з найгострішою суспільно-політичною проблемою тих років — кріпацтвом і пошуком шляхів боротьби з ним. Розширюється і поновлюється ідейно-художня й жанрова палітра літератури. Утверджується принцип художньої правди як вірності самому життю, його фактам і типовим образам; видозмінюється художній погляд на світ і спосіб його зображення — основним творчим методом став *реалізм*, який у творчості Т. Шевченка набув гостро-викривального спрямування. Не втрачає позицій і *романтизм*. Провідними жанрами цього періоду були поетичні (Т. Шевченко, П. Куліш, Ю. Федькович) та прозові (П. Куліш, Марко Вовчок). *Центральною постаттю в літературному процесі того часу є Т. Шевченко.*

Якою була роль Тараса Шевченка в українському національному відродженні

Ім'я Тараса Шевченка стало символом українського відродження. Адже саме Шевченкові маємо завдячувати тим, що в часи, коли на широких просторах Російської імперії — «Од молдованина до фіна» — все мовчало, пролунало сповнене болі й натхнення українське слово, і що слово те було почуте самими українцями.

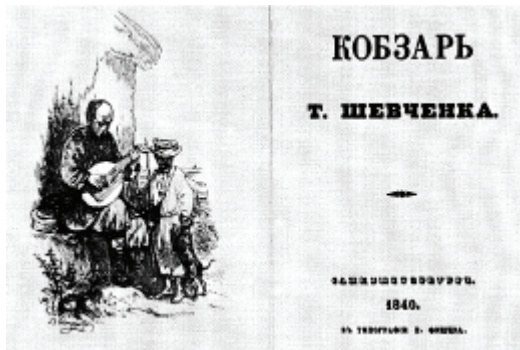
Шевченко був одним із знаних майстрів українського образотворчого мистецтва. Він був автором понад тисячі мистецьких творів. Виняткове значення Шевченка як поета. Його поетична спадщина стала цілою добою в історії української літератури. З ім'ям Шевченка пов'язане *утвердження української літературної мови.* Проте значення віршів Шевченка — не тільки в їх мовній чи літературній майстерності. Адже ніколи раніше з такою силою та переконанням не лунав заклик до власного народу скинути чужоземне ярмо і здобути волю. Ніколи раніше українські інтелектуали не виступали так відверто проти російської колоніальної політики. Цим поезія Шевченка різко відкидала пристосованську модель «малоросійства», що ґрунтувалася на ідеї нероздільності Малої та Великої Русі та наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. знайшла багатьох прихильників серед нащадків козацької старшини.

Геніальна творчість Шевченка та його мученицьке життя зробили поета одним із найпотужніших символів українського національного руху. Перевезення домовини Шевченка зі Смоленського цвинтаря в Петербурзі в Україну й перепоховання на Чернечій горі біля Канева 22 травня 1861 р. перетворилося на одну з перших масових національних маніфестацій. Дні смерті Шевченка та його перепоховання відзначалися й за наступних років, навіть в умовах найжорстокіших антиукраїнських репресій з боку російського режиму. Заборона їхнього святкування у 1914 р. призвела до масових демонстрацій у Києві та інших містах України.

Значення Тараса Шевченка — геніального поета й визначного художника, творця української літературної мови — для розвитку українського національно-визвольного руху важко перебільшити. Адже він був першим, хто сформулював українську національну ідею і через свої поетичні твори зробив її надбанням усього українського загалу, чим сприяв згуртуванню українців у боротьбі за своє національне визволення.

Т. Шевченко.
Автопортрет.
Олія. 1840 р.

В. Штернберг.
Кобзар з хлопчиком-поводирем.
Фронтиспіс до «Кобзаря» 1840 р.

«Кобзар» Т. Г. Шевченка належить до тих книжок, які найбільше друкують і найбільше читають в усьому світі. Вперше книжку було надруковано 1840 р. в Петербурзі — тодішній столиці Російської імперії — до складу якої входила більшість українських земель. До нього входило вісім творів: «Думи мої, думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка» (Нашо мені чорні брови), «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч».

Тираж «Кобзаря» становив 1000 примірників, кожний вартістю один карбованець сріблом. Єдина ілюстрація до всього видання — офортне зображення сліпого кобзаря з хлопчиком-поводирем на фронтиспісі, виконане другом поета — художником Василем Штернбергом. «Кобзар» читали освічені й малограмотні, він поширювався в рукописних списках. Твори вивчали напам'ять, вони ставали народними українськими піснями. «Кобзар» 1840 року став раритетом ще за життя Шевченка, а після арешту поета в 1847 році його заборонили. На сьогодні відомі лише кілька примірників цього видання.

Картина Шевченка «Мангизлацький сад» Акварель, 1854 р. або «Мангизлацький сад». Туш, перо, сепія, біліло 1851—1852 рр.

Після відвідання України в 1843 році Шевченко задумав здійснити видання альбому, аби розповісти в ньому про Україну, красу її природи, про звичаї українського народу, архітектурні пам'ятки, історію. 1844 року в Петербурзі Тарас Шевченко видає альбом «Живописная Украина». Історичне минуле України художник показав у офорті «Дари в Чигрині 1649 року». Зображено події, коли до Богдана Хмельницького в Чигирин прибули послы від трьох сусідніх держав з дарами.

Попрацюйте з історичним джерелом

Із записки III відділення про доставлення Т. Г. Шевченка до Петербурга (1847р.): «17 квітня, о третій годині пополудні, доставлено з Києва у Третє відділення художника Шевченка з усіма його паперами... У вірші «Сон» Шевченко уявляє себе заснулим і перенесеним спочатку до Сибіру, потім до Москви і, нарешті, до С. — Петербурга. У Сибіру він бачить злочинців у рудниках і кайданах, які гинуть під ударами покарань; в Москві описує виснаження військ на параді, а у С. — Петербурзі — зібрання в палаці. Ніде наклепи його настільки не зарозумілі і не нахабні, як при описі палацового зібрання. У цьому зібранні,

за його словами, чекали государя імператора з трепетом, і коли він вийшов, всі вельможі мовчки оточили його; розмова йшла про батьківщину, петлиці і останні маневри; кожний старався стати ближче до імператора, щоб удостоїтися одержати від нього ляпаса або хоча б півляпаса; государ підійшов до найстаршого, тицьнув його в лице; вельможа зі свого боку тицьнув наступного за ним, той наступного, і таким чином товчок зверху обійшов всіх од першого до того, що стояв біля дверей, а в зібранні рознеслося: Ура, ура, ура! В іншому місці козаки в нього висловлюються: «О царю поганий, царю проклятий, лукавий, аспіде неситий!»

Шевченко вдається до всіх їдких пасквільних виразів, як тільки доходить до государя імператора і взагалі росіян. Наприкінці «Сну» він уявляє себе перед пам'ятником, зведеним Петру I Катериною II, і виливає жовч свою як на того, так і на другу, говорячи, що Петро I придушив свободу Малоросії, а Катерина II довершила розпочате ним».

Порівняйте текст жандармської записки зі змістом поеми «Сон» Тараса Шевченка.

Які особливості мав літературний процес в Західній та Наддніпрянській Україні в другій половині XIX — початку XX ст.

Після смерті Великого Кобзаря найяскравішою постаттю в літературі став **Пантелеймон Куліш**. Поет і прозаїк, історик та літературознавець, журналіст і громадський діяч, він увійшов в історію культури як невтомний працівник, подвижник, який намагався збагатити українську літературу новими жанрами, наблизити до здобутків європейської культури. У зв'язку з цим непроминальне значення мали його переклади українською мовою Біблії, творів Шекспіра, Байрона, Гете.

У 70—90-х роках українське письменство зосереджується на соціальних і психологічних проблемах. Чи не найбільшою слави з-поміж тогочасних українських письменників зажив **Іван Нечуй-Левицький**. У творах «Бурлачка», «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» та ін. він змальовував життя й побут різних верств українського суспільства. Одним з перших в українській прозі І. Нечуй-Левицький розповів про життя української інтелігенції («Причеп», «Хмари», «Над Чорним морем»), торкаючись проблеми її зросійщення, ставлення до селянства тощо. Нечуй-Левицький утвердив в українській літературі жанр соціальної повісті й соціального роману. Визначне місце в українському літературному процесі посідав **Панас Мирний** — автор багатьох соціально-психологічних романів і повістей. Своєрідним літописом українського села є його роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні», головний герой якого — бунтар-протестант — гине в боротьбі з машиною соціальної несправедливості.

На межі 19—20 ст. в українській літературі утверджуються нові мистецькі принципи — нова естетика, нові прийоми, що свідчило про модерністський переворот. Ознаками нової естетики були естетизм («мистецтво для мистецтва»), інтелектуалізм, європеїзм, глибокий психологізм, інтерес до внутрішнього життя й світогляду людини. Виникнення модернізму як течії стало ознакою зрілості, самодостатності української літератури.

Важливою рисою літературного модерну в Україні було створення жіночої мистецької традиції. Наприкінці 19 ст. у царині літератури працювала плеяда українських авторок, найяскравішими з-поміж яких були **Леся Українка** та **Ольга Кобилянська**. Леся Українка — творчий псевдонім Лариси Петрівни Косач. Світове визнання Леся Українка здобула як драматург-новатор. Для її драм і драматичних поем «Одержима», «Вавилонський полон», «Кассандра», «Руфін і Прісцилла», «Оргія», «Кам'яний господар» характерне використання образів світової міфології, історії та культури, глибокий інтелектуалізм, утвердження ідеї незламності людського духу. Творчою вершиною поетеси стала драма-феєрія «Лісова пісня». Леся Українка відома як перекладач світової класики — Байрона, Данте, Шекспіра.

Західноукраїнська письменниця Ольга Кобилянська в новелах «Природа», «Меланхолійний вальс», «Некультурна» тонко відтворила злам у суспільній сві-

домості, пов'язаний зі зміною становища жінки, її новими соціальними ролями. Героїні О. Кобилянської — «аристократки духу», які прагнуть досягнути ідеалу надлюдини, не звертаючи уваги на суспільні стереотипи.

Лідерами українського модернізму справедливо вважають **Михайла Коцюбинського** та **Василя Стефаника**. Імпресіоністський характер властивий творам М. Коцюбинського «Intermezzo», «Сміх», «Цвіт яблуні», «Хвала життю». У повісті «Fata morgana» органічно поєднувалися риси реалістичного та імпресіоністського зображення соціальної дійсності. Імпресіонізм М. Коцюбинського виявлявся у поєднанні краси людини і природи, про що свідчить його поетична повість «Тіні забутих предків», написана на етнографічно-фольклорному матеріалі Гуцульщини.

Слави неперевершеного майстра соціально-психологічної новели зажив західноукраїнський письменник В. Стефанік. Для новел В. Стефаника характерна неповторність стилю, своєрідність оповідної манери. Автор начебто жодним словом не виявляє свого ставлення до зображуваних ним подій, але розповідає про речі, що не можуть лишати байдужими. У новелах «Новина», «Виводили з села», «Синя книжечка», «У корчмі», «Катруся», «Кленове листя», «Стратився», «Бесараби» він змальовує злиденне життя простих селян — страшне через безвихідь. Однією з тем творчості В. Стефаника була вимушена еміграція галицьких українців до Канади і США.

Під впливом піднесення національно-визвольного руху на початку 20 ст. помітно урізноманітнілася тематика української літератури. Письменники все гостріше висловлювали своє ставлення до соціальних проблем. Вони не обмежувалися лише описом життя людей, а й відображали боротьбу мас з самодержавним ладом, викривали його нездатність керувати країною.

Прикладом реалістичного підходу в зображенні тогочасного життя українського суспільства була творчість **Володимира Винниченка**. Громадськості запам'яталися його твори «Краса і сила», «Голота», «Талісман», написані напередодні та під час революції 1905—1907 рр., у яких він яскраво й психологічно точно змалював мешканців провінційних містечок, робітників сільського господарства, підприємців, жахи солдатчини та царських в'язниць. В. Винниченко майстерно відтворив гірке життя бідняків, процес пролетаризації українського села, залишивши нащадкам чимало образків українського соціального «дна», як, приміром, у творах «Контрасти», «Хто ворог», «Голота» та ін. З-поміж його героїв — інтелігенти, революціонери, романтики й циніки... Широкий розголос, зокрема, мали його «Записки кирпатого Мефістофеля», у яких цинік, щоб бути чесним перед собою, ладен вчинити будь-який злочин за умови, що він відповідатиме його почуттям, переконанням та волі.

На початку 20 ст. в українську літературу ввійшов поет-лірик **Олександр Олесь** (Кандиба), який був щиро перейнятий демократичними ідеалами. Заживши слави короля української лірики, він створив чимало віршів громадянського звучання, у яких революційні гасла поєднав із людськими почуттями і клопотами буднів.

Леся
Українка

Ольга
Кобилянська

Михайло
Коцюбинський

Василь
Стефанік

Володимир
Винниченко

Де та як здобували освіту українці

До мережі установ народної освіти, що сформувалася у першій половині XIX ст., входили: **парафіяльні школи, повітові училища, гімназії, ліцеї та університети**. Парафіяльні школи призначалися для людей «найнижчих станів», повітові училища — для дворян, купців, урядових службовців, ремісників та інших заможних жителів міст, гімназії, ліцеї та університети — головним чином для дітей дворян. Початкову освіту давали парафіяльні школи та повітові училища. У 1856 р. на Україні діяло 1320 парафіяльних та повітових шкіл і училищ. Середню освіту давали гімназії, що відкривалися в усіх губернських і окремих повітових містах. Гімназичний курс складався з чотирьох однорічних класів у яких вивчалися російська, латинська, грецька, німецька, французька мови математика, природознавство, географія, історія, юриспруденція та інші науки. Після закінчення гімназії юнаки діставали право вступати до університетів або на державну службу. Першою на Україні в 1804 р. відкрилася Одеська комерційна гімназія. Вона ставила своїм завданням давати водночас середню загальну і спеціальну освіту. Протягом першої половини XIX ст. на Україні було відкрито 19 гімназій. На кінець XIX ст. в Україні працювали 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ.

На початку XIX ст. на Україні єдиним вищим навчальним закладом лишалася Київська академія. Проте з другої половини XVIII ст. Київську академію заходами імперського уряду було перетворено на становий духовний навчальний заклад, а **1817 р.** взагалі закрито. У **Харкові** зусиллями Василя Каразіна й коштом місцевого дворянства, купецтва та міщанства у **1805 р. засновано університет** — *єдиний на той час вищий навчальний заклад у підросійській Україні*. Структура університету зазнавала численних реорганізацій і лише в 50-х роках усталилася. Навчання провадилося на чотирьох факультетах: історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному, медичному. У **1834 р. відкрито університет у Києві** (під офіційною назвою «Університет св. Володимира») в складі філософського і юридичного факультетів з чотирирічним строком навчання, перший з яких мав двоє відділень: історико-філологічне і фізико-математичне. Першим ректором університету став професор **Михайло Максимович**. Більшість перших викладачів і професорів університету були переведені з Волинського ліцею. В першій чверті XIX ст. на Україні з'явилися вищі навчальні заклади, що об'єднували гімназичний та університетський курси: **Волинський ліцей у Кременці, Рішельєвський ліцей в Одесі, Гімназія вищих наук в Ніжині**. Так, Рішельєвський ліцей мав чотири відділи: фізико-математичний, камеральний, юридичний і загальних предметів. У 1828—1855 рр. при ньому існував Інститут східних мов (арабської, турецької і персидської), який готував перекладачів для військових і адміністративних установ. За 45 років (1818—1862) курс навчання закінчили 596 ліцеїстів, переважно дворян. Згодом Рішельєвський ліцей реорганізовано в **Новоросійський університет (1865 р.)**

Протягом останньої чверті 19 ст. створюються вищі спеціальні навчальні заклади, зокрема, Ніжинський історико-філологічний інститут (1875 р.), Глухівський учительський інститут (1874), Південноросійський технологічний інститут у Харкові (1885), Київський політехнічний інститут (1898), Вище гірниче училище в Катеринославі (1899), Харківський ветеринарний інститут, створений у 1873 р. на базі ветеринарного училища.

Рівень письменності в Україні був нижчим порівняно з європейським: 70 % населення не вміли читати й писати, у початкових, неповних середніх і середніх школах навчалось надзвичайно мало учнів.

На західноукраїнських землях стан народної освіти був не кращим. На початку 20 ст. третина галицьких сіл не мала початкових шкіл, а кожне шосте село не мало жодної школи. 150 тис. дітей шкільного віку взагалі не навчалися. У Галичині налічувалося 49 середніх шкіл, і тільки в чотирьох із них навчали українською мовою; на Буковині існувала лише одна українська гімназія. На Закарпатті в початкових школах мовою викладання

була угорська. Рівень освіти в цих регіонах був нижчим, ніж у будь-якій іншій провінції Австро-Угорської імперії.

На території України на початку 20 ст. не було жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання, не було жодної української школи на державному утриманні. Лише під час революційних подій 1905—1907 рр. царський уряд дозволяв викладати в школах України місцевою говіркою. У Львівському університеті мовою викладання була польська, у Чернівецькому — німецька. При цьому у Львівському університеті в 1911 р. серед студентів українці становили 21 %, у політехнічному інституті — 4,4 %, у Чернівецькому університеті — 17,6 %.

Якими досягненнями славилися українські науковці

Істотний внесок у розвиток вітчизняної науки, попри несприятливі умови, зробили вчені Харківського і Київського університетів. Серед професорів Харківського університету великим авторитетом відзначалися математик *М. Остроградський*, славіст *І. Срезневський*, філолог *О. Потебня*, історик *М. Костомаров*. Перший ректор Київського університету *Михайло Максимович* славився як вчений-енциклопедист, фахівець у царині ботаніки, історії, філології, етнографії.

Учені другої половини 19 — початку 20 ст. досягли неабияких успіхів у розвитку природничих наук і техніки. У Харківському, а з 1902 р. в Київському університетах плідно працював математик *Д. Граве*, який заснував київську алгебраїчну школу, що досліджувала теорію груп. Основоположником харківської школи радіофізики став *Д. Рожанський*. У галузі органічної хімії працював професор Київського університету *С. Реформатський*, фізичної хімії — учень *М. Бекетова* професор Харківського університету *І. Осипов*.

Багато вчених в Україні працювали в галузі біології та медицини. Київську школу зоологів заснував визначний морфолог *Д. Северцев* (1866—1936), який у 1902—1911 рр. працював у Київському університеті. Уперше у світовій практиці епідеміолог і мікробіолог *Данило Заболотний* досліджував шляхи поширення холери і чуми й запропонував ефективні методи боротьби з нею.

Чимало вчених-українців працювали в інших країнах. Серед них біохімік *Іван Горбачевський*, який народився на Тернопільщині, навчався у Віденському університеті, а працював у Празі. У 1902—1903 рр. він — ректор Карлового університету, згодом був першим міністром охорони здоров'я Австро-Угорщини. Найважливішим науковим добробком цього вченого було вивчення джерел і способів утворення сечової кислоти в живому організмі. Це дало змогу розробити дієві методи діагностики захворювань. Уродженець Тернопільщини *Іван Пулюй* був першим деканом першого в Європі електротехнічного факультету (Німецька вища технічна школа в Празі). Саме він сконструював трубку для виявлення «Х-променів». 28 років (з 1887 р.) пропрацював в Інституті Луї Пастера в Парижі уродженець Харківщини *Ілля Мечников*. До того часу вчений очолював кафедру зоології та порівняльної анатомії в Новоросійському університеті та завідував організованою ним (разом з М. Гамалією) першою в Російській імперії Одеською бактеріологічною станцією. Саме він був засновником клітинної (фагоцитарної) теорії імунітету. У 1908 р. отримав Нобелівську премію за вивчення імунної системи.

Від початку 20 ст. перші кроки робить вітчизняне літакобудування. Особливе значення для розвитку цієї галузі мав Київ. Саме тут злетіли перші в Україні літаки місцевого виробництва. У 1910 році Олександр Кудашев уперше в Україні пролетів кілька десятків метрів на літаку власної конструкції К-1 — першому вітчизняному літаку з бензиновим двигуном. Найзнаменитішим київським конструктором був Ігор Сікорський. Уже через десять днів після Кудашева на літаку «БІС—2» 21-річний Ігор пролетів 250 метрів. У 1913 р. Сікорський створив найбільший на той час у світі літак «Ілля Муромець», на якому він здійснив sensationний переліт за маршрутом «Петербург — Київ — Петербург».

Надзвичайно плідно розвивалася історична наука. Серед тогочасних теоретиків історії вирізняються постаті **Михайла Грушевського** та **В'ячеслава Липинського**, чії праці та ідеї відіграли непроминальне значення у формуванні національної свідомості українців. М. Грушевський, автор багатотомної фундаментальної *«Історії України-Руси»*, обґрунтував ідею тяглості української історії від часів Київської Русі до сучасності. В. Липинський розробив концепцію провідної ролі еліти в державному будівництві та суспільному житті.

В історичній науці продовжувала успішно працювати **Олександра Єфименко**, чия «Історія українського народу» вийшла у світ російською мовою в Петербурзі. Вона була першою жінкою в Україні та Росії, якій Харківський університет присудив учений ступінь почесного доктора історичних наук (1910). Вагомий внесок у дослідженні історії Слобідської України належить **Дмитрові Багалію**. Не менших успіхів досягнув **Дмитро Яворницький**, автор книжки «Історія запорозьких козаків», визнаної класичною працею з історії українського козацтва. **Федір Вовк** — один з найавторитетніших у Європі антрополог та археолог, присвятив себе дослідженню походження українців. Учений дійшов висновку, що українці за антропологічними ознаками близькі до південних слов'ян.

Знанням географом та істориком, автором десятків наукових праць, підручників, докладних карт України був **Степан Рудницький**. Його вважають засновником української наукової географії.

Велике значення і для науки, і для піднесення національної свідомості мали вихід у світ у 1907—1909 рр. чотиритомного *«Словника української мови»*, упорядкованого **Борисом Грінченком**, тритомної *«Української граматики»* за редакцією видатного вченого-мовознавця і сходознавця, поліглота (вільно володів майже 60 мовами) **Агатангела Кримського**.

Театральне мистецтво та музична культура

Головним осередком театрального життя другої половини 19 ст. стало провінційне місто Єлизаветград. Ще з 1864 р. тут активно діяв самодіяльний театр, у якому робили свої перші кроки майбутні творці українського театру. Емський указ 1876 р. призупинив розвиток українського театру, але в 1882 р. єлизаветградці створили першу професійну театральну трупу. Біля її джерел стояла група драматургів та акторів, за котрою міцно закріпилося визначення **«корифеї українського театру»**. Це — Марко Кропивницький і брати та сестри Тобілевичі, які діяли під різними псевдонімами (Іван Карпенко-Карий, Панас Саксаганський, Микола Садовський та Софія Садовська-Барілотті). Пізніше до них долучилися найвидатніша українська актриса Марія Заньковецька, драматург Михайло Старицький, актриса Ганна Затиркевич та ін. Саме вони створили класичний репертуар українського театру. Ця трупа і її філії об'їздили майже всю Україну (щоправда, на Правобережжі, частково й Лівобережжі у 1883—1893 рр. влада заборонила їм грати і тому вони мусли обмежуватись у цей час переважно територією Південної України та Чорномор'ї). У 1885 р. трупа розпалася на дві частини: однією керував Марко Кропивницький, другою — Михайло Старицький. За їх прикладом пішли інші і вже через кілька років на Україні діяло понад 30 мандрівних театрів. Але тільки з 1907 р. український професійний театр дістав своє перше постійне приміщення (у Києві, у Троїцькому народному домі (нині Театр оперети)), і тут успішно діяла трупа Миколи Садовського. У 1908 р. було урочисто відзначено 25-річчя сценічної діяльності **Марії Заньковецької**.

На початку 20 ст. у Львові продовжував діяти єдиний у західноукраїнських землях український професійний театр «Руська бесіда». Основу репертуару українського театру складали класичні п'єси М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, проте театральні колективи дедалі частіше зверталися до творів Лесі Українки, І. Франка, Г. Хоткевича, а також російських і західноєвропейських класиків.

Сцена з опери П. Чайковського «Мазепа»
у виконанні артистів київського театру М. Садовського. 1913 р.

Переломне значення для розвитку української національної класичної музики мала творчість її основоположника **Миколи Лисенка**. Здобувши технічну освіту в Київському університеті, змінив свій життєвий шлях і вирішив стати композитором. Закінчив Лейпцизьку та Петербурзьку консерваторії. Повернувшись до Києва, розгорнув активно мистецьку, педагогічну, виконавську та громадську діяльність. Лисенко започаткував різні жанри української опери: історико-героїчну, лірично-побутову, лірично-фантастичну, прикладами яких є опери «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Енеїда», «Ноктюрн». Найвищим досягненням оперної творчості М. Лисенка вважають оперу «Тарас Бульба». Написав М. Лисенко й перші дитячі опери «Коза-Дерева», «Пан Коцький».

Внеском у скарбницю української камерно-вокальної музики стали *солоспіву* — романси й ансамблі, написані на тексти давньої української літератури, західноєвропейських класиків і сучасних йому українських поетів. Важливий напрям діяльності М. Лисенка — збирання та обробка українських народних пісень. Композитор підготував 7 збірок народних пісень, покладених на фортепіано, загалом опублікував 600 пісень. У 1904 р. створює першу в Україні Музично-драматичну школу. М. Лисенко працював майже в усіх існуючих музичних жанрах, заклав підвалини вищої спеціальної музичної освіти в Україні, теоретичними працями істотно розвинув вітчизняну науку про народну музично-пісенну творчість.

Творчі традиції М. Лисенка розвивав **К. Стеценко**, який написав героїчну оперу «*Кармалюк*», збирав, вивчав, пропагував українську народну пісню. Оригінальні композиції на основі народного фольклору («*Щедрик*», «*Дударик*», «*Козака несуть*»), хорові поеми, опери створив **М. Леонтович**, монументальну кантату-симфонію «Кавказ» на слова Т. Шевченка написав **С. Людкевич**, він також організував видання «Артистичного вісника» — першого українського мистецтвознавчого журналу.

Висот світового вокального мистецтва сягнула вихованка Львівської консерваторії **Соломія Крушельницька**. Володіючи винятковими природними вокальними й сценічними здібностями, виступала на сценах провідних театрів світу — у Львові, Відні,

Варшаві, Кракові, Петербурзі, Одесі, Парижі, Римі, Мілані, Буенос-Айресі тощо, виконуючи партії з 60 опер.

Видатним композитором, педагогом, музичним діячем був *Я. Степовий* (Якименко). У його творах (вокальний цикл «*Барвінки*», фортепіанний «*Прелюд пам'яті Шевченка*» та ін.) відображено наростання революційного руху, могутність і велич народу, що підіймається на боротьбу за своє соціальне й національне визволення.

Плідно працював композитор *А. Вахнянин* — автор першої в Східній Галичині опери «Купало». Він створив багато хорових і сольних вокальних творів, аранжував народні пісні, був організатором і першим директором Вищого музичного інституту імені М. Лисенка у Львові.

4.4. Громадівський рух та національне відродження.

Чим опікувалися українські громади у своїй культурно-освітній діяльності у другій половині XIX ст.

Наприкінці 50-х — на початку 60-х років 19 ст. активізується національний рух, виявом чого стала діяльність *громад* — напівлегальних організацій культурницького й суспільно-політичного спрямування молодого національно свідомої української інтелігенції. Громади діяли в Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі, Катеринославі, Катеринодарі та інших містах — навіть за межами України, в місцях діяльності значних груп української інтелігенції (Петербург, Москва). Не випадково, що одна з *перших громад виникла в Петербурзі*, а її членами стали колишні учасники *Кирило-Мефодіївського товариства*. Скориставшись послабленням цензури, вони почали видавати перший український журнал «*Основа*» (1861—1862) (українською та російською мовами).

Однією з перших і водночас найвпливовіших організацій була *Київська громада*. До Київської громади належали науковці та літератори — етнограф Павло Чубинський, філолог Павло Житецький, Олександр Кониський та ін. (загалом понад 200 осіб). Ідейним натхненником Київської громади був видатний історик, археограф, етнограф, археолог *Володимир Антонович* (1834—1908), який майже півстоліття очолював український громадсько-політичний рух.

Київська Громада

Царський уряд був стурбований діяльністю громад. Запобігти розгортанню українського руху мали каральні заходи. Приводом до них стало польське повстання 1863 р. Незабаром заарештували деяких найактивніших громадівців. Закривалися недільні шко-

ли. Спеціальним циркуляром, підписаним **1863 р.** міністром внутрішніх справ Валуєвим, заборонялося видання шкільної та релігійної літератури українською мовою. *Діяльність громад була припинена.*

На початку 70-х років громадівський рух відродився. Очолила його знову **Київська громада**. Першим виданням, що з'явилося на світ завдяки старанням і матеріальній підтримці Київської громади, стали укладені І. Рудченком два випуски збірника *«Народные южно-русские сказки»*. У 1872 р. громада допомогла Л. Глібову перевидати збірку його байок. У **1873 р.** її стараннями було відкрито *Південно-Західний відділ Російського географічного товариства*, форми діяльності якого якнайкраще надавали для легалізації справи громадівців. У відділі працювали найактивніші громадівці — історики В. Антонович, М. Драгоманов, О. Лазаревський, правознавець О. Кістяківський, економісти М. Зібер, С. Подолинський, філолог П. Житецький, етнографи О. Афанасьєв-Чужбинський, Ф. Вовк, П. Чубинський, І. Рудченко, О. Русов, композитор М. Лисенко та ін. Вони зібрали й підготували до видання численні матеріали з етнографії, археології, статистики, історії, географії, природознавства, економіки, що мали велику наукову вартість. Так, у **1874—1875 рр.** було підготовлено й видано *«Історичні пісні українського народу» В. Антоновича та М. Драгоманова*. Вийшли друком також *«Чумацькі народні пісні»*, зібрані І. Рудченком з додатком — нотами, підготовленими М. Лисенком, *«Кобзар» Шевченка* в 2 частинах. Зусиллями громадівців побачили світ декілька томів матеріалів етнографічно-статистичної експедиції, що була проведена у 1869—1871 рр. у Південно-Західному краї під керівництвом українського етнографа П. Чубинського. Було створено етнографічно-географічний музей, встановлено наукові зв'язки з ученими слов'янських країн, підготовлено до видання твори М. Максимовича. Та чи не головним своїм обов'язком громадівці вважали пробудження національної свідомості українського народу. Скориставшись послабленням цензури на початку 1870-х років, вони розпочали публікацію серії українських популярних книжок (серед яких *«Про українських козаків...»* М. Драгоманова, *«Катерина»* Шевченка, *«Запорожці»* І. Нечуя-Левицького). Ці книжки тисячами примірників розповсюджували серед селян. У **1874—1875 рр.** Київська громада взяла на себе редагування російськомовної газети *«Киевский телеграф»*, перетворивши її на власний друкований орган.

За фінансової підтримки Старої Київської громади **Михайло Драгоманов** започаткував видання *першого українського політичного часопису «Громада»* (протягом 1878—1882 рр. вийшло друком 5 томів збірника). М. Драгоманова вважають першим неофіційним послом української справи в Європі. Перебуваючи за кордоном упродовж багатьох років, він клопотався про європеїзацію українського визвольного руху, з одного боку, знайомлячи світову громадськість з проблемами українства, а з іншого — збагачуючи українську громадсько-політичну думку новітніми європейськими ідеями. М. Драгоманов вибудував свою концепцію *«громадівського соціалізму»*. Він *«свідомо пристосував універсальні ідеї соціалізму до українських обставин»*, тим самим *«намагався відтягнути українців від участі в російських соціалістичних організаціях»*.

Активна діяльність Київської громади спричинила протидію російського уряду. Вінцем антиукраїнських акцій став **Емський указ 17 травня 1876 р.** Його підписав сам імператор Олександр II, перебуваючи на відпочинку в німецькому місті Емс (під Вісбаденом). Указ забороняв друковане українське слово, театральні вистави, виконання зі сцени українських пісень, ввезення з-за кордону книг і часописів, друкованих українською мовою. Виняток стосувався історичних документів та певною мірою художніх творів, але при цьому було заборонено вживати якісь інші літери, крім тих, які використовували в російському правописі. У 1881 р. все ж дозволили ставити українські п'єси та співати українських пісень, але було закрито київську філію Російського географічного товариства, припинено видання газети *«Київський телеграф»*, вжито репресій щодо громадівців.

Від 90-х років 19 ст. починається політизація національного руху. Рушієм цього процесу стало національно налаштоване студентство. У 1891 р. (за іншими даними — у 1892 р.) було утворено **Братство тарасівців**, прообраз політичної партії. Його створили київські та харківські студенти **І. Липа, М. Байздренко, М. Базькевич та В. Боровик**, а також письменники **Б. Грінченко, М. Вороний**, публіцист **М. Міхновський**. Братство назвали на честь Кобзаря. Братчики зблизилися з подружжям Олександра та Софії Русових і разом з ними створили «Молоду громаду», члени якої діяли в найбільших містах Наддніпрянщини. Метою тарасівців було створення самостійної соборної Української держави.

У чому особливості національного відродження в другій половині 19 ст. на західноукраїнських землях

Під впливом революційних подій у Європі другої половини 19 ст., а також у зв'язку з конституційними реформами початку 60-х років загострилося політичне становище в тій частині України, яка перебувала у складі Австро-Угорської монархії. Виразниками суспільно-політичного руху в краї стали течії москвофілів (русофілів) і народовців (українофілів). **Москвофіли** об'єднували частину греко-католицького духовництва й консервативної інтелігенції Галичини та Закарпаття. Порятунком від гніту імперії Габсбургів (не тільки австрійського, а й польського, угорського, румунського) вони вбачали в Російській імперії. Їхня діяльність оплачував російський уряд, який планував у майбутньому поширити свій вплив у Карпатському краї, а потім і приєднати його до Російської імперії. **Народовці** були суспільно-політичною течією, яка органічно продовжувала традиції українського національного життя на західноукраїнських землях. На противагу москвофільській «Руській раді» народовці створили свою політичну організацію — **«Народну раду» (1885 р.)** на чолі з **Юліаном Романчуком**. До народовців належали здебільшого молоді українські письменники, вчителі, юристи (**О. Барвінський, Ю. Романчук, К. Левицький, С. Смаль-Стоцький, К. Климкович та ін.**). У січні **1861 р.** у Львові засновано *перше в Галичині культурно-освітнє товариство «Руська бесіда»*. Згодом такі товариства виникли в інших містах Галичини. Вони утримували клуби, театральні трупі, читальні та бібліотеки, влаштовували концерти, літературно-музичні вечори. У Львові при культурно-освітньому товаристві **«Руська бесіда» 1864 р. виник перший український театр на західноукраїнських землях**. Заходами народовців така сама організація виникла 1869 р. і в Чернівцях. Її активними членами, зокрема, були письменники **Юрій Федькович, брати Сидір та Григорій Воробкевичі, Наталя Кобринська, Осип Маковей та ін.** У 80-х роках у Чернівцях створено Руське літературно-драматичне товариство. Його очолив український письменник і композитор **С. Воробкевич**.

Важливим суспільно-політичним і національно-культурним заходом *народовців* було проведення щорічних ювілеїв **Т. Шевченка**. Роковини Кобзаря стали в Галичині справжнім народним святом. З ініціативи народовців у Львові були створені *Літературне товариство ім. Т. Шевченка (1873)*, пізніше у 1892 р. реформоване в *Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ)*. Було створено також товариство *«Просвіта»*, яке видавало популярні українські книжки, відкривало читальні, спрямовуючи свій вплив на селян. Перше товариство з такою назвою було створено у Львові **8 грудня 1868 р.** За кілька років з'явилися його філії та читальні в повітових містах і селах по всій Галичині й Буковині. Основним у діяльності «Просвіти» було поширення письменності, освіти в широкому розумінні цього слова, національної свідомості.

У другій половині 70-х років у громадське життя Галичини прийшло нове покоління діячів. Його очолювали студенти Львівського університету **Іван Франко та Михайло Павлик**. Притаманний *молоді радикалізм*, а також вплив Михайла Драгоманова зумовили критичне

ставлення цих діячів не тільки до москвофільства, а й до народовства. Молоді радикали, захоплені **соціалістичними ідеями**, робили наголос насамперед на соціальних проблемах, прагнули надати українському національному рухові нового, європейського характеру. Через свої часописи «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Світ» вони прагнули залучити до політичної діяльності народні маси Галичини та Буковини. У жовтні 1890 р. радикали утворили *першу в Україні політичну партію — Русько-українську радикальну партію (РУРП)*. Засновниками й лідерами новоствореної партії були І. Франко, М. Павлик, В. Будзинівський, С. Данилович, Є. Левицький та ін. У своїй діяльності РУРП прагнула обстоювати соціальні інтереси українських селян Галичини й водночас захищати національні права українського народу. РУРП належала першість в аргументації вимоги політичної самостійності України. Один з молодих членів радикальної партії **Юліан Бачинський** видав публіцистичний твір «*Україна ірредента*» (1895), у якому з позиції соціалістичних ідей обґрунтовував історичну правомірність домагань українців на окрему незалежну державу.

Не поділяючи соціалістичних ідеалів молоді, народовці прагнули досягти піднесення українського руху легальним способом, тобто діючи в межах законів Австро-Угорщини. Так, 1890 р. лідери народовців О. Барвінський, Ю. Романчук, галицький митрополит С. Сембратович за підтримки В. Антоновича уклали з польськими політичними колами й австрійським урядом компромісну угоду, яка дістала назву «*нової ери*». **Внаслідок політики «нової ери»** й справді певною мірою було легалізовано українське культурне життя, були виконані майже всі обіцянки уряду. Активно впроваджувався фонетичний правопис, що дало можливість поширювати сфери використання літературної української мови, розгорнуло свою діяльність Наукове товариство ім. Т. Шевченка, яке видавало «Записки НТШ», тощо. Однак ні про яке задоволення політичних прав українців не йшлося. Власне, тому «*нова ера*» у відносинах з австрійськими урядовими колами тривала недовго. Це змусило Ю. Романчука й «Народну раду» вже 1891 р. відмовитися від новоєрівської політики. Вони зблизилися з тим крилом радикальної партії, яке поступово відмовлялося від соціалістичних ідей на користь національної ідеї. Наслідком такої плідної співпраці стало створення у **1899 р. Української Національно-демократичної партії (УНДП)**, яка стала провідною політичною силою українства в краї. Соціалістична течія суспільно-політичного руху Галичини також почала спиратися на українську національну ідею. У програмі новоствореної **Української соціал-демократичної партії (УСДП)**, заснованої **1899 р.** Миколою Ганкевичем, навіть йшлося про «вільну державу українського люду, вільну республіку», але на практиці ця партія дбала насамперед про розв'язання соціальних питань.

У чому особливості політичного етапу

українського національного руху кінця 19 — початку 20 ст.

Процес політизації національного руху в Наддніпрянській Україні відбувався досить бурхливо. Мало не кожного року з'являлися нові партії, невдовзі розпадаючись й даючи життя іншим політичним організаціям. Проте така мінливість була швидше пов'язана з пошуками лідера, бажанням найактивніших діячів утвердитися, аніж зі значними ідеологічними розходженнями. Адже більшість українських партій, що виникали на початку 20 ст. в Наддніпрянській Україні, виступали за перебудову Росії у федерацію, у якій Україна користувалася б правами національно-територіальної автономії. Про державну самостійність у ті роки не йшлося. Проте, як виявилось пізніше, тільки відданість ідеї самостійної Української держави була здатна наснажити політичний рух для подальшого поступу.

Діячі культури та представники громадськості на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. 1903 р.

Письменники на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві (зліва направо): М. Коцюбинський, В. Стефаник, Олена Пчілка, Леся Українка, М. Старицький, Г. Хоткевич, В. Самійленко. 1903 р.

В умовах громадсько-політичного піднесення в Україні посилювався національний рух, що характеризувався боротьбою за вільний розвиток рідної мови, культури та літератури. Велике значення мали археологічні з'їзди в Києві, Харкові, Катеринославі й Чернігові. Відкриття влітку 1903 р. в Полтаві пам'ятника І. Котляревському, який було збудовано на громадські кошти, стало визначною подією, справжнім святом українського слова.

У грудні 1903 р. в Києві урочисто відзначали 35-річчя мистецької діяльності композитора М. Лисенка, наступного року вшановували І. Нечуя-Левицького з нагоди 35-річчя його літературної творчості. Учасники урочистого засідання в телеграмі міністру внутрішніх справ висловили вимоги надання прав і свобод українській літературі, запровадження в навчальних закладах України викладання рідною мовою.

Загальне обурення викликала заборона уряду доповідати українською мовою на XII археологічному з'їзді в Харкові та під час відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві. У рішеннях з'їздів агрономів, технічного й театрального з'їздів, які тоді відбулися, було висунуто вимоги скасування обмежень для української мови.

Протестували проти переслідувань української мови вчені Київського та Харківського університетів, демократично налаштована інтелігенція Полтави, Чернігова, Одеси, Катеринослава та інших міст. Їх підтримала Санкт-Петербурзька академія наук, керівництво якої у підготовленій з цього приводу записці на адресу уряду переконливо довело, що українське населення має право користуватися рідною мовою.

Розвиток національного руху сприяв утворенню перших політичних партій. Наприкінці січня 1900 р. у Харкові члени студентських українофільських гуртків Д. Антонович, О. Коваленко, Ю. Коллард, Л. Мацієвич, Д. Познанський та інші провели спільне засідання, на якому заснували **Революційну українську партію (РУП)**. До неї увійшли «вільні громади», які

Обкладинка брошури М. Міхновського

складалися здебільшого зі студентів, семінаристів, народних учителів Харкова, Києва, Полтави, Чернігова, Ніжина, Лубен.

Через деякий час було засновано закордонні бюро РУП у Львові та Чернівцях. Партія видавала часописи «Гасло» та «Селянин». Радикальну рупівську молодь приваблювали романтика революційного руху, ідеї марксизму, які пов'язували революцію з пролетаріатом. Водночас членів цієї партії турбували проблеми національно-визвольного руху, доля багатомільйонного селянства.

Першим програмовим документом партії стала видана **1900 р.** у Львові брошура «**Самостійна Україна**», автором якої був харківський адвокат **Микола Міхновський**. У ній задекларовано пріоритет ідеї національного визволення в діяльності РУП. У праці вказувалося на згубність тривалої імперської політики зросійщення України. Наголошувалося на основному завданні української інтелігенції — розбудити «народ рабів», відновити національний рух, розпочати рішучу боротьбу за єдину, неподільну, вільну, самостійну державу «від гір Карпатських до Кавказьких».

Проте брошура не містила соціально-економічних вимог, у ній не йшлося про устрій самостійної України, що викликало незадоволення тієї частини партійців, які основну увагу приділяли соціально-економічним проблемам.

Дуже швидко РУП поширила свій вплив на всю Наддніпрянську Україну. До 1902 р. діяло вже шість міських організацій (у Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах, Прилуках, Катеринославі), координовані центральним комітетом. Для полегшення реалізації видавничої програми було засновано закордонний комітет у Львові та Чернівцях. РУП друкувала там свої періодичні видання, зокрема «Гасло» та «Селянин», які таємно dopravлялися в російську Україну.

РУП здійснювала велику агітаційно-пропагандистську й організаторську роботу, чим істотно вплинула на процес політичного згуртування українства на початку ХХ ст. Не маючи ні статуту, ні програми, партія проголосила себе виразником інтересів селянства, у якому вбачала основу української нації. Рупівці брали участь в організації селянських виступів на Полтавщині й Харківщині навесні 1902 р. Вони також проводили агітаційну та пропагандистську діяльність у робітничих гуртках Києва, Катеринослава, Полтави, Харкова, Ніжина та ін. Об'єктом їх постійного впливу залишалася студентська молодь, українська інтелігенція.

У 1902—1903 рр. у партії стався розкол. Частина рупівців відмовилася від програми М. Міхновського, вказуючи на відсутність у ній соціалістичного світогляду й наголошуючи на тому, що партія повинна мати своїм завданням побудову соціально-демократичної України революційним шляхом.

На початку 1905 р. було створено Українську соціал-демократичну організацію («Спілка») на чолі з Мар'яном Меленевським, яка незабаром на автономних правах увійшла до складу РСДРП. Наприкінці 1906 р. «Спілка», яка проголосила себе єдиним представником українського пролетаріату, почала занепадати, а в наступні роки перестала існувати.

У грудні 1905 р. офіційно перестала існувати РУП. Група рупівців, яка обстоювала організаційно-політичну самостійність і до керівного складу якої належали В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш, створила **Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)**. Соціальною базою нової партії були студентська молодь, дрібні службовці, промислові і сільськогосподарські робітники.

4.5. Архітектура та образотворче мистецтво

Що характерно для розвитку архітектури першої половини 19 ст.

Від середини 18 ст. в Україні з'являються споруди з елементами *класицистичного стилю*. Класицизм в архітектурі характеризується світлими барвами, строгими (стриманими) й чіткими архітектурними формами, відмовою від пишного оздоблення. Перший етап розвитку класицизму в архітектурі пов'язують з широким розгортанням містобудівельної діяльності, палацово-садибного будівництва, здійснюваного здебільшого царськими вельможами, поміщиками й козацькою старшиною. Яскравими зразками класицизму в архітектурі кінця 18 ст. — початку 19 ст. є *палац Петра Рум'янцева в Качанівці на Чернігівщині* та *палац Кирила Розумовського в Батурині*. Другий етап характеризується розширенням забудови міст, їх переплануванням і подальшим удосконаленням старих міських планів і будівельних заходів. Для третього, останнього, етапу доби класицизму характерним в Україні був поступовий розпад його стильової єдності.

Показово, що творцями найяскравіших зразків цієї архітектури були майстри-іноземці. Група архітекторів (переважно італійського походження) розбудовувала Одесу. На початку століття в Одесі працював майстер **Тома де Томон**, француз з походження, а у Києві — прибулий з Петербурга **Варфоломій Беретті**. Його будівля Київського університету стала чи не найяскравішою пам'яткою епохи на українському ґрунті.

Що характеризує розвиток архітектури початку 20 ст.

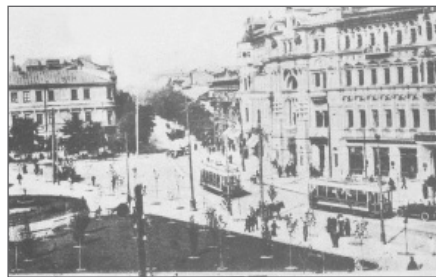
У зазначений період в архітектурі утвердився новий стиль — модерн. До ознак модерну відносять декоративність, використання елементів різних стилів-попередників, збереження національного колориту, традицій народного мистецтва. Українські архітектори-модерністи сповідуючи еклектизм, прагнули поєднувати новітні технології з народними традиціями.

Утвердження модерну збіглося з добою індустріалізації, відтак масштабним стає будівництво приміщень індустріального і громадського призначення — банків, бірж, театрів, народних будинків, клубів, пасажів, ринків, прибуткових будинків. У спорудах широко застосовують метал, скло, залізобетонні конструкції.

Нові технології будівництва істотно змінюють українські міста. Вулиці починають забудовувати відповідно до їхнього призначення — як магістральні, житлові, торговельні (тобто пасажі). Облаштовують алеї, газони. Проїзну частину вулиць намощують бруківкою. З'являються вуличні газові, газові та електричні ліхтарі, навіси для зупинок транспорту, урни для сміття, інформаційні тумби тощо. У містах споруджують електростанції, водонапірні башти, гаражі, санітарні очисні будівлі.

Торгова площа. Харків. 1905 р.

Садова вулиця з ругу Преображенської та Дерибасівської. Одеса. 1912 р.

Яскравими зразками українського архітектурного модерну є «Будинок з химерами» архітектора В. Городецького та будівля Державного банку в Києві, збудована в 1902—1905 рр. за проектом архітекторів О. Кобелева та О. Вербицького. До найвидатніших споруд палацової архітектури в Україні належать царський палац у Лівадії, збудований в 1910—1911 рр. у неоренесансному стилі архітектором М. Красновим. До кращих зразків архітектури модерну з неоренесансними рисами належить «Ластівчине гніздо», збудоване архітектором О. Шервудом у 1912 р.

Збереження національного стилю в архітектурі українського модерну засвідчене в будинку Полтавського земства, збудованому за проектом **Василя Кричевського** в 1903—1908 рр. (нині Полтавський краєзнавчий музей). Взірцем так званого раціоналістичного модерну став Бессарабський ринок у Києві, збудований архітектором Г. Гаєм у 1908—1912 рр. Це був перший критий ринок в Україні. У цій споруді поєднувалися модерні, раціоналістичні форми з національними мотивами. На західноукраїнських землях поєднання елементів модерну та народної архітектури західноукраїнських земель втілено у будівлі банку «Дністер» у Львові, збудованої у 1905—1906 рр. архітектором І. Левинським.

Будинок Полтавської
губернської земської управи.

Бессарабський ринок
у Києві.

Лівадійський палац
у Ялті.

«Будинок з химерами»
в Києві.

Державний банк.
Київ.

Банк «Дністер»
у Львові.

У чому особливості образотворчого мистецтва першої половини 19 ст.

У синтезі з архітектурою розвивається і *монументальна скульптура*. Найвизначнішим скульптором російського класицизму є **Іван Мартос** з Ічні на Чернігівщині. Для України він створив декілька яскравих пам'яників, серед яких найвідоміший — *пам'ятник градоначальнику та генерал-губернатору Рішельє в Одесі*.

Якщо вихідці з України **Дмитро Левицький** і **Володимир Боровиковський** відіграли істотну роль у розвитку російського живопису, особливо портрета, то **Василь Тропінін** своєю творчістю відкрив цілу епоху нового портрета в українському живописі першої чверті 19 ст. Найціннішими творами живописця є портрети подільських селян-кріпаків, а також жанрові твори з життя українського села початку 19 ст. Справжнім живописним шедевром портретного мистецтва Тропініна є «*Дівчина з Поділля*».

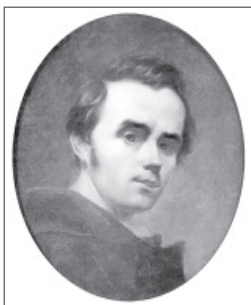
Василь Тропінін
«Дівчина з Поділля»

Василь Штернберг «Садина
Г. Тарновського в Качанівці»

У першій половині 19 ст. набув популярності пейзаж, кращими зразками якого є пейзажі Василя Штернберга — «Садина Г. Тарновського в Качанівці», «Переправа через Дніпро під Києвом», «Вітряки в степу». До знаних пейзажистів належить і Іван Сошенко. Новою сторінкою в історії національного пейзажу першої половини століття стала творчість Т. Шевченка, проте до цього жанру він звертався здебільшого в графічних техніках. У Львові пейзажеві майже цілком присвятив свою діяльність вихованець Віденської академії Антон Лянге.

Найвищим досягненням мистецької культури 19 ст. є творчість Тараса Шевченка. Митець активно працював у портретному жанрі, про що свідчать, зокрема, *автопортрети 1840—1841 років, портрети Маєвської, Пантелеймона Куліша, княгині Кейкуатової*. Помітне місце в його малярській спадщині належать картинам жанрового характеру на українську тематику, серед яких привертають увагу «Селянська родина» та «Катерина» 1842 р. Шевченко-художник досконало володів різними жанрами і різною технікою, за життя був поцінований як майстер гравюри. Свою *першу гравюру*, ілюстрацію до трагедії Шекспіра «Король Лір», він зробив уже 1843 року. Після відвідання України в 1843 році Шевченко задумав здійснити видання альбому, аби розповісти в ньому про Україну, красу її природи, про звичаї українського народу, архітектурні пам'ятки, історію. 1844 р. в Петербурзі Тарас Шевченко видає альбом «Живописна Україна». Історичне минуле України художник показав у офорті «Дари в Чигирині 1649 року», на якому зображено події, коли до Богдана Хмельницького в Чигирин прибули послы від трьох сусідніх держав з дарами.

Живописні твори Т. Шевченка:
«Автопортрет» (1840), «Катерина» (1842), офорти з «Живописної України»
на історичну тематику.

Які особливості розвитку образотворчого мистецтва наприкінці 19 — початку 20 ст.?

Микола Пимоненко
«Ворожіння»

Микола Пимоненко
«Сінокіс»

В образотворчому мистецтві на початку 20 ст. співіснували два провідні стилі епохи — реалізм і модерн. Типовими темами для художників-реалістів було зображення буденного життя, побуту народу; з-поміж жанрів переважали пейзаж та портрет. Так, сільський побут, природа та звичаї української провінції — теми картин художника-реаліста **Миколи Пимоненка** «Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Жнива», «Проводи рекрута». Накладання естетики модерну на національні живописні традиції дало початок національному художньому напрямку. Український стиль у живописі сформувався під впливом національних культурних традицій, народної творчості, зразків народного декоративно-ужиткового мистецтва, архітектури, а також новітніх тенденцій модернізму — імпресіонізму, абстракціонізму, традицій класичного мистецтва, зокрема реалістичного напрямку в живописі.

Сергій Васильківський
«Сторожа запорозьких вольностей
(Козаки в степу)»

Сергій Васильківський
«Весняний день в Україні»

Одним із засновників українського стилю вважають **Сергія Васильківського**. Цей художник був визнаним майстром пейзажу, де переважали українські мотиви: «Ранок (Отара в степу)», «Дніпрові плавні», «Ранок на Дніпрі». Пейзаж у творчості С. Васильківського

органічно поєднувався з історичними сюжетами з доби козацтва («Козачий пікет», «Запорожець у розвідці», «Козаки в степу», «Козача левада») або з побутовими картинами («Козак в степу», «Ярмарок у Полтаві»).

До засновників українського стилю в малярстві та графіці належить і **Опанас Сластіон**. Він звертався до побутового жанру, пейзажу, історії, прикладом чого є картини «Цегельний завод», «На жнивах», «Весна», «Волинь», «Миргород». Як графік, ілюстрував поему Т. Шевченка «Гайдамаки».

Слава засновника батального живопису в Україні належить **Миколі Самокишу**. У 1890 р. він, визнаний майстер-баталіст, став академіком Петербурзької академії мистецтв. Протягом 1901—1908 рр. разом із С. Васильківським писав монументальні панно для інтер'єру будинку Полтавського земства.

Інтер'єр будинку Полтавського земства з монументальними творами С. Васильківського та М. Самокиша.

*Імператорська академія мистецтв.
Батальний клас професора М. Самокиша*

*М. Самокиш за роботою над картиною
«Бій Ієремії Вишневецького
з Максимом Кривоносом»*

Перевірте себе

1. Чому «Енеїду» Івана Котляревського оцінюють як перший твір нової української літератури, твір, що засвідчив появу нової української літературної мови й водночас уособлював початок українського національного відродження?

2. Поміркуйте, чому Харків називають колыскою національного відродження. Відповідь аргументуйте конкретними прикладами. Які факти свідчать, що національний рух у 40—50-х рр. 19 ст. перемістився до Києва? Якою була роль міста в національному відродженні?

3. Чому про Шевченка говоримо як про творця української національної ідеї?**4. Доведіть або спростуйте правильність судження.**

У середині 19 ст. Київ, перетворившись на найбільший у західній та центральній підросійській Україні освітній, культурний і науковий центр, перебував в епіцентрі боротьби між польським і російським впливами. Прикметно, що попервах українське питання серйозно не обговорювалось і в розрахунок польськими та російськими політиками не бралось. Гостре протистояння російської та польської національних сил розбурхало український національний рух.

5. Кому з українських діячів Наддніпрянської України першої половини 19 ст. ви віддали б пальму першості за активність та авторитетність у національному відродженні? Вибір обґрунтуйте.

6. Визначаючи внесок «Руської трійці» в розвиток українського національного руху, І. Франко наголошував, що у трійчан, особливо в Шашкевича, задуми були далеко ширшими за просвітницькі; вони прагнули воскресити цілий народ український до нового життя, духовного й громадського. Доведіть слушність думки І. Франка на конкретних прикладах діяльності членів «Руської трійці».

7. Із протоколу допиту М. Шашкевича керівництвом Львівської духовної семінарії у справі видання альманаху «Русалка Дністровая» (13 червня 1837 р.):

«Я випробовував свої сили руською мовою, оскільки ця моя рідна мова, яка значно відрізняється від мови церковної і великороської (московської), і хотів заложити наріжний камінь для її дальшого розвитку і тим зарадити нестачі руської літератури. В час написання статей моїм головним наміром було сприяти розвитку руської мови і літератури цією мовою настільки, наскільки вистачало моїх слабких сил. Оскільки я був впевнений, що ця мова значно відрізняється від церковної і російської (московської) мови, то я шукав її в мові народу, збирав там, де мав змогу, ... народні пісні і народні казки, щоби на них краще досліджувати будову руської мови».

Проблеми мови в усі часи належали до найболючіших, найуразливіших питань. Поміркуйте, чому зазвичай із «боротьби за мову» починалося національне відродження пригнічених народів в Чехії, Словаччині, Хорватії. Простежте, як від усвідомлення мовних проблем відбувався перехід до політичних вимог. Думки підтвердіть фактами з історії західноукраїнських земель першої половини 19 ст.

8. Яків Головацький у своїй статті «Становище русинів у Галичині» (1846 р.) так пояснював причини становища галицьких українців:

«Передусім бракує руському народові здібних керівників і проводирів, центру й органічного зв'язку окремих частин, а освіченим русинам — необхідної моральної сили, знання справи, любові до Батьківщини і самопожертви. Народ роз'єднаний, пригноблений і ледве живе без самосвідомості, а його вожді, денаціоналізовані й чужі йому, спокійно уколисують його далі в цьому сні. Зверху ж споглядають на цей гнилий застій цілком спокійно і відхиляють, можливо неспівомо, кожний рух, який міг би розбудити сплячих. Друга головна біда — в численному розпорошенні русинів у політичному, соціальному й церковному відношеннях. Дещо менша частина народу перебуває під австрійським пануванням, але навіть і ці неповні 3 млн. політично поділені. Майже 2,5 млн. належать до Галичини, а 0,5 млн. — до угорської корони. Нарешті, галицькі русини у релігійному відношенні поділяються на уніатів і неуніатів (на Буковині близько 150 тис.)».

Прокоментуйте документ. Який шлях для поліпшення свого становища обрали галицькі українці в першій половині 19 ст.? Хто, на вашу думку, був найактивнішим і найцілеспрямованишим на тому шляху? Вибір обґрунтуйте.

9. Відомий діяч громадівського руху, вчений-етнограф Федір Вовк із приводу засадничого засідання — Російського географічного товариства згадував: «Як не кумедним здавалося нам це засідання Громади під головуванням генерал-губернатора, але нікому з нас і в голову не приходила гадка, що ми користуємося чужим недоглядом. Насправді ми одержали тільки те, на що за здоровим глуздом ми мали повне право: збиратися і відкрито займатися науковою діяльністю про Україну і для України».

У чому Ф. Вовк убачав головну мету діяльності громад?

10. У 70-х рр., стимульовані новим піднесенням національно-визвольної боротьби, громади в Україні відродилися знову. Чи не найкраще висловив те, що об'єднувало діячів громад, один із найактивніших київських громадівців Павло Житецький — згодом відомий учений-мовознавець. Він так характеризував світоглядні позиції громадівців: *«Ми вже добре знали, що однієї свободи мало — без науки, без європейської освіти. Нам був дуже противний як польський, так і московський націоналізм з інстинктами державного насильства»*. Прокоментуйте цю думку. Визначте та обґрунтуйте роль громадівського руху в національному відродженні.

11. Відмовляючись від соціалістичних і федералістських принципів Драгоманова, І. Франко писав: *Глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності... Для нас тепер не підлягає сумніву, що брак віри в національний ідеал був головною трагедією в житті Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань*. Таку сувору оцінку діяльності Драгоманова висловив Франко на схилі віку. А чим приваблювали політичні погляди Драгоманова молодого Франка? Поміркуйте про внесок Драгоманова у розвиток української політичної думки.

12. Аналізуючи внесок Михайла Драгоманова в український визвольний рух, видатний його сучасник, за молодих років послідовник і учень, а згодом суворий критик, Іван Франко писав: *«В особі Драгоманова побачили ми, побачила Європа перший раз новий тип — свідомого європейця й не менш свідомого українця»*. Прокоментуйте твердження Івана Франка. **Чому Михайла Драгоманова називають чи не першим подвижником українського громадсько-політичного руху, першим неофіційним послом української справи в Європі?**

13. Обґрунтуванню й популяризації національної ідеї як рушійної сили визвольних змагань, а також її утвердженню серед народного загалу Іван Франко віддав усе своє життя, залишаючись вірним самому собі й своєму кредо: *«Тільки... всестороння праця зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів»*. **Як це твердження характеризує Івана Франка з огляду на загальнолюдські цінності? Що І. Франко вважав способом втілення національної ідеї?**

14. Прочитайте документ. Про які організації, що виникли в Наддніпрянській Україні в 1905—1907 рр., говорить діяч українського національного руху Микола Аркас? Порівняйте їхню діяльність із подібними організаціями в Західній Україні другої половини 19 ст. Наскільки виправдовує себе порівняння цих організацій з церковними братствами кінця 16—17 ст.?

«Вони по своїх статутах (уставах) мають — ширити самосвідомість серед українського люду, нести освіту в народ по найдальших кутках, де живе він, а для того — видавати і ширити дешеві, корисні для людей книжки, заводити книгозбірні, влаштовувати читання й таке інше. Товариства ці повинні зробити те велике діло для свого народу тепер, що колись випало було на долю церковним братствам. Хоч обставини життя тепер і не ті, але праця їх однаково свята й велика».

15. Розподіліть прізвища українських діячів початку 20 ст., дотичних до розвитку вказаних сфер культурного життя.

1. Література, музичне та театральне мистецтво	2. Архітектура та образотворче мистецтво	3. Наука

1) Ф. Вовк; 2) І. Карпенко-Карий; 3) М. Лисенко; 4) С. Людкевич; 5) М. Леонтович; 6) Б. Грінченко; 7) І. Франко; 8) Д. Граве; 9) М. Заньковецька; 10) Д. Романський; 11) Леся Українка; 12) А. Кримський; 13) Д. Заболотний; 14) П. Саксаганський; 15) Д. Багалій; 16) С. Крушельницька; 17) М. Самокиш; 18) О. Олесь; 19) В. Винниченко; 20) М. Коцюбинський; 21) В. Стефаник; 22) М. Грушевський; 23) О. Єфименко; 24) М. Кропивницький; 25) О. Кобилянська; 26) В. Кричевський; 27) В. Городецький; 28) А. Вахнянин; 29) С. Реформатський; 30) О. Сластін.

16. Вкажіть, хто є автором названих творів.

1. Історичне дослідження «Історія України-Руси» в 10 томах — 13 книгах.
2. Картини «Сторожа запорозьких вольностей (Козаки в степу)», «Весняний день в Україні», «Козача левада», «Ранок. Отара в степу».
3. Опер «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Енеїда», «Тарас Бульба».
4. «Словарь української мови» в 4 томах.
5. Повісті «Фата Моргана», «Тіні забутих предків».
6. Картини «Сінокіс», «Весілля в Київській губернії», «Великдень», «Ворожіння».
7. Новели «Новина», «Виводили з села», «Синя книжечка», «У корчмі», «Катруся», «Кленове листя», «Стратився», «Камінний хрест».

17. Про кого з діячів культури йдеться?

1. Композитор, основоположник української класичної музики. У 1904 р. в Києві відкрив музично-драматичну школу, яка готувала диригентів, хормейстерів, співаків, режисерів, акторів.
2. Історик світового рівня. Очолював першу кафедру історії України у Львівському університеті. Був головою НТШ.
3. Мікробіолог та епідеміолог. Першим у світовій науці дослідив шляхи поширення чуми й запропонував ефективні засоби боротьби проти цієї хвороби.
4. Авторка популярної «Історії українського народу». Перша жінка в Росії та Україні, якій 1910 р. Харківський університет надав ступінь почесного доктора наук.
5. Учений-хімік, найважливішим науковим доробком якого було вивчення джерел і способів утворення сечової кислоти в живому організмі.
6. Автор популярної «Історії України-Руси». Уславився як творець опери «Катерина» за сюжетом однойменної поеми Т. Шевченка. Був засновником і першим головою миколаївської «Просвіти».
7. Видатний учений-мовознавець і сходознавець. Відомий поліглот (вільно володів майже 60 мовами). Його наукові праці — значний внесок у дослідження проблеми походження й розвитку української мови.

18. Як називалася перша узагальнювальна праця з історії України від найдавніших часів і до кінця 18 ст. у 4-х томах Дмитра Бантиш-Каменського?

19. Хто був упорядником збірки «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень», що започаткувала українську фольклористику (опублікована 1819 р. в Петербурзі)?

20. Установіть відповідність між стислими характеристиками та іменами історичних діячів першої половини 19 ст.

1. Один із засновників та ідейний провідник Кирило-Мефодіївського товариства, автор його найголовніших програмних документів, зокрема «Книги буття українського народу».	А	Іван Котляревський
2. Автор першого твору нової української літератури, яким започатковано розвиток нової української літературної мови, а також перших драматичних творів — п'єс «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник».	Б	Микола Костомаров
3. Один із засновників та ідейний натхненник харківського гуртка поетів-романтиків. Протягом 1833—1838 рр. у Харкові видавав «Запорожскую старину».	В	Пантелеймон Куліш
4. Письменник, перекладач. Зажив слави першого професійного українського літературного критика й творця українського правопису, чимало правил якого діють і нині. Учасник Кирило-Мефодіївського товариства.	Г	Тарас Шевченко
	Д	Ізмаїл Срезневський

21. Хто був автором драматичних творів «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник», які започаткували нову українську драматургію?

22. Які поняття характеризують розвиток української культури в першій половині 19 ст.?

- 1 Класицизм
- 2 Модерн
- 3 Шкільна драма
- 4 Романтизм
- 5 Соціально-побутова п'єса
- 6 Нова українська література
- 7 Полемічна література

23. Які напрямки переважали в діяльності громад у 60-і рр. 19 ст.?

- 1 Пропаганда соціалістичних ідей й повстання проти самодержавства.
- 2 Видання підручників та популярних книжок українською мовою.
- 3 Створення мережі таємних антиурядових революційних гуртків.
- 4 Організація недільних шкіл для дорослого населення.
- 5 Підготовка до терористичних актів проти царських посадовців.

24. Що з переліченого свідчить про діяльність старої Київської громади в 70—80-ті роки 19 ст.?

1 Видання «Історичних пісень малоросійського народу» з примітками В. Антоновича та М. Драгоманова.

2 Створення Я. Стефановичем у Чигиринському повіті Київської губернії селянської організації «Таємна дружина».

3 Заснування Новоросійського університету в Одесі.

4 Вихід у світ двох випусків збірника «Народні українські казки», укладених І. Рудченком.

5 Заснування Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

6 Створення Марком Кропивницьким у Єлисаветграді першого українського професійного театру.

25. У якому місті збудовано зображену пам'ятку класицизму в архітектурі?

26. Встановіть відповідність між іменами історичних діячів другої половини 19 ст. та їхніми стислими характеристиками.

1 Володимир Антонович	А	Дослідник української етнографії та фольклористики, у 1869—1870 рр. очолював етнографічно-статистичні експедиції з вивчення України. Автор віршів «Ще не вмерла України...».
2 Михайло Драгоманов	Б	Один з лідерів громадівського руху, згодом засуджував аполітичне культурництво «старих» українофілів. 15 років провів у Женеві, докладаючи зусиль для європеїзації українського руху.
3 Павло Чубинський	В	Один з фундаторів Братства тарасівців. Автор фундаментальних наукових праць, перших підручників з української мови й літератури, зокрема «Рідного слова» — книжки для читання в школі.
4 Борис Грінченко	Г	Один з ініціаторів створення Загальної української безпартійної організації. Автор гімну «Боже великий єдиний, нам Україну храни».
	Д	Лідер та ідейний натхненник Київської громади протягом усього її існування. Один з ініціаторів «нової ери».

27. Яка зі споруд, що уособлює національний стиль в архітектурі українського модерну, збудована за проектом Василя Кричевського в 1903—1908 рр.?

А

Б

В

Г

28. Автором якої з картин є Сергій Васильківський?

29. Що з переліченого стосується основоположника української класичної музики Миколи Лисенка?

- 1 Перші дитячі опери «Коза-Дерева», «Пан Коцький».
- 2 Перша в Україні Музично-драматична школа.
- 3 Перша опера — «Запорожець за Дунаєм».
- 4 Перший український мистецтвознавчий журнал «Артистичний вісник».
- 5 Опер «Наталка Полтавка», «Енеїда», «Тарас Бульба», «Утоплена».
- 6 Перший український професійний театр «Руська бесіда».

30. Встановіть відповідність між стислими характеристиками та іменами науковців другої половини 19 — початку 20 ст.

1	Фізик та електротехнік, був першим винахідником рентгенівської трубки, завдяки якій зробив фотографію скелета людини; винайшов багато електротехнічних приладів.	А	Ілля Мечников
2	Зоолог та анатом, відкривач фагоцитозу — явища поглинання клітинами організму мікробів. Працював у Франції над розвитком імунології, удостоєний Нобелівської премії.	Б	Іван Пулюй
3	Мікробіолог та епідеміолог. Першим у світовій науці дослідив шляхи поширення чуми і запропонував ефективні засоби боротьби проти цієї хвороби.	В	Дмитро Яворницький
4	Вчений-мовознавець і сходознавець. Відомий поліглот (вільно володів майже 60 мовами). Його наукові праці — вагомий внесок у дослідження проблеми походження й розвитку української мови.	Г	Данило Заболотний
		Д	Агатангел Кримський

31. Встановіть відповідність між іменами письменників другої половини 19 — початку 20 ст. та їхніми характеристиками.

1	Василь Стефаник	А	Західноукраїнський письменник, неперевершений майстер соціально-психологічної новели. Однією з тем творчості була вимушена еміграція галицьких українців до Канади і США.
2	Михайло Коцюбинський	Б	Блискучий майстер поетичної творчості, автор соціально-психологічних та історичних повістей, письменник-драматург і учений-літературознавець, праці якого стали етапними в розвитку української критики.
3	Іван Нечуй-Левицький	В	Письменник, який першим в українській прозі розповів про життя української інтелігенції («Причеп», «Хмари», «Над Чорним морем»), торкаючись болючої проблеми її зрощення.
4	Іван Франко	Г	Письменник, майстер соціально-психологічної новели. У повісті «Фата Моргана» відтворив широку панораму суспільно-політичних подій 1905—1907 рр. в українському селі.
		Д	Один з найпопулярніших письменників і драматургів. Першим в українській літературі створив галерею образів революціонерів, які діяли у складних психологічних ситуаціях.

Навчальне видання

Власов Віталій Сергійович

Історія української культури від середньовіччя до початку новітньої доби

*Навчальний посібник до курсу за вибором для 10–11 класів
суспільно-гуманітарного напрямку загальноосвітніх навчальних закладів*

Редактор
Верстка
Обкладинка

Підписано до друку Формат 70х100 1/16
Гарнітура Петербург. Друк. офс. Папір офс.
Ум. друк. арк.
Наклад 300 пр.

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено.
Видавництво “Педагогічна думка”
04053, м. Київ, вул. Артема, 52-а, корп.2;
тел./факс: (044) 484-30-71

Свідцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК №3563 від 28.08.2009 р.

Автор:

Власов Віталій Сергійович - кандидат педагогічних наук, науковий співробітник
лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України.